

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ ФАКУЛТЕТИ

Тарих кафедраси

ЎРТА ОСИЁ ВА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ДАВЛАТ
МУАССАСАЛАРИ ТАРИХИ

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Бухоро Давлат университети бакалавриат

Архившунослик (2-курс) Талабалари учун

Мавзу: Ўрта Осиёда араб халифалиги давлат бошқаруви.

Режа:

- 1. Мовороунахрни араблар томонидан босиб олинishi.**
- 2. Араблар томонидан ислом динини сингдирилиши.**
- 3. Солиқ тизими.**
- 4. Араблар ҳукумронлиги даврида ҳуқуқий муносабатлар.**
- 5. Араблар ҳукумронлиги даврида иқтисодий- ижтимоий, ва маданий ҳаёт.**

Таянч тушунчалар.

“Дарёнинг ортидаги ерлар”, Қутайба ибн Муслим, Тархун, Гурак, Диваитич, Шарик ибн Шайхулмайр, шиалик талаблари, Али авлодлари, Девон ад-дар, қавонин, мақосима, мисоха, хирож, жизья.

VI асрнинг биринчи ярмида Арабистон ярим оролида асосини кўчманчи селий қабиалари ташкил этган Араб халифалиги пайдо бўлади. Арабистон ярим оролида ислом динини ёйиш орқали мустаҳкамланган бу давлат VII асрнинг бошларидан бошлаб ўз ҳудудларини ғарб ва Шарқ томонга кенгайтириш ҳаракатини бошлади. Хусусан 642 йилда Нахаванддаги жангда Эрон сосонийлари тор-мор этилгач Ўрта Осиё ерларига ҳужум учун имконият яратилади.

Арабларнинг Ўрта Осиёга дастлабки юришлар Убайдуллоҳ ибн Зиёд бошчилигида 651 йилда Марвни эгаллаш билан бошланди. Араблар Амударё (Жайхун)дан шимолда жойлашган ерларга "Мовароуннахр", яъни, "дарёнинг ортидаги ерлар" деб ном беришади. Наршахий ва араб муаллифи Ёқут берган маълумотларга кўра, Муҳаммад пайғамбарнинг шахсан ўзи Моварауннахрни буйсундиришни муқаддас деб ҳисоблаган ва исломга эътиқод этувчиларни бу муқаддас ишга даъват этган.

652 йилда араблар Балх шаҳрини эгаллашга муваффақ бўлдилар. Ўша йили Амударёдан ўтиб Моварауннахрга ҳужум қилиш режаси араблар учун муваффақиятсиз тугайди. Аммо, Хуросон ноиб Абдуллоҳ ибн Амир 652 йилда Чағаниённи эгаллашга муваффақ бўлди. Бу эса илк бор Моварауннахр ерларини эгаллаш эди. 654 йилда Суғддаги Маймурғ қалъасига арабларнинг биринчи ҳужуми бўлади. 657 йилда араблар Чағаниёнга қайта юриш қилиб эфталитларга кучли зарбалар бердилар. Араблар кенг миқёсдаги ҳужумларга тайёргарлик кўра

бошлаган эдилар. Манбаларнинг маълумот беришича, Мовароуннахрга юриш қилишдаги ҳарбий-сиёсий тайёргарликдан бири, халифаликнинг Басра ва Куфа шаҳарларидан 50 минг араб оиласи кўчириб келтирилиши ва Хуросоннинг турли шаҳарларига гарнизон сифатида жойлаштирилиши бўлди.

673 йилнинг охири - 674 йилнинг бошларида арабларнинг Хуросондаги ноиби Убайдуллоҳ ибн Зиёд Моварауннахрга ҳужум қилиб Ромитон ва Пойкандни эгаллайди ҳамда Бухоро шаҳрини қамал қилади. Аммо, бухороликлар ва туркларнинг иттифоқчи қўшинларидан қаттиқ қаршиликка учрагач, сулҳ тузишга мажбур бўлади.

676 йилда Хуросоннинг янги ноиби Саид ибн Усмон Бухорога юриш қилиб Бухоро маликаси Хутахотўн қўшинларини тор-мор этади ва Самарқандга ҳужум бошлайди. Аммо, бир ой давом этган бу урушда Суғдийлар арабларга қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Натижада араблар сулҳ тўзиб орқага қайтадилар ва йўл-йўлакай Термизни талон-тарож этадилар. 683 йилда халифа Язид вафот этганидан сўнг халифаликда тож-тахт учун кураш бошланиб кетади. Бундай вазиятда араблар яна Моварауннахрга ҳужум қилишдан деярли тўхтаб, ўз ички низолари билан банд бўлиб қоладилар. Халифа Абдумалик ибн Марвон (685-705 йй.) даврида ўзаро ички курашларга чек қўйилиб араблар Моварауннахрга жиддий ҳарбий ҳаракатлар бошладилар.

Умуман олганда, арабларнинг ярим аср давомида Хуросон ноиблари Абдуллоҳ ибн Амир, Убайдуллоҳ ибн Зиёд, Саид ибн Усмон, Салмо ибн Зиёд қабилаар томонидан уюштирилган ҳужумлар талон-тарож қилиш, ўлкадаги ҳарбий-сиёсий вазиятни ўрганиш, бойликларини олиб кетиш мақсадида уюштирилган эди. 705 йилда Қутайба ибн Муслим Хуросон ноиби этиб тайинлангач, Моварауннахрни бутунлай босиб олиш ҳаракати бошланади. Ўрта Осиёдаги сиёсий парокандалик ва кичик давлатларнинг бир-бирлари билан тез-тез низоларга бориб туриши Қутайбага ниҳоятда қўл келган эди. 706 йилда у катта қўшин билан Моварауннахрга юриш бошлади ва Пойканд шаҳри 15 кунлик қамалдан сўнг эгалланди.

Арабларга қарши турклар, Суғдийлар умуман, маҳаллий аҳоли ўзаро иттифок тузишга эришган бўлса-да, Қутайба найранг йўли билан бу иттифокни бўзишга муваффақ, бўлди ва 708-709 йилларда Бухоро ва унинг атрофларига бир неча марта юришлар қилиб Бухорони забт этди. Қутайба 710 йилда Шуман, Насаф ва Кешни эгаллади. 710-712 йилларда Самарқанд ихшиди Тархун ва Хоразмшоҳ Хурзод Қутайба билан тинчлик сулҳи тўзиб унга йирик микдорда бож тўлайдилар. Аммо, Самарқанд аҳолисининг товон тўлашга қаршилик кўрсатиши, норозилик натижасида Тархуннинг тахтдан кетиши ва ўлими, Суғд подшоси ва

Самарқанд афшини сифатида Гуракнинг тахтга ўтириши арабларнинг Самарқандга хужумлари учун баҳона бўлган эди. Шунингдек, Қутайба "Тархуннинг ўлими учун қасд оламан", деб эълон қилди ва Самарқандга хужум уюштириб, 712 йилда уни босиб олди. Муғ тоғи хужжатларининг маълумот беришича, 712-713 йилларда Суғд, Чоч, Фарғона ва Панжикент ҳокимлари арабларга қарши иттифоқ тўзиб вақтинча ғалабаларга эришган бўлса-да, Қутайба бу иттифоққа раҳна солиб, уларни тор-мор этишга муваффақ бўлди. 714 йилда Қутайба ибн Муслим турклардан келаётган ёрдам кучини тўхтатиб қўйиш мақсадида Чоч воҳасига қайта бостириб кирди ва Исфижобни эгаллади. 715 йилда Қутайба Фарғонага иккинчи маротаба юриш уюштиради. Шу йили Қутайба ўзига душман бўлган халифа Сулаймонга қарши исён кутаради ва мағлубиятга учраб, ўлдирилади. Шундай қилиб, араблар қисқа муддат ичида Моварауннаҳр ҳудудларини босиб олдилар-ки, бунинг сабаблари қуйидагича эди:

1. Ўлкада ҳукм сураётган сиёсий тарқоқлик ва маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзаро курашлари арабларга жуда қўл келган эди. Чунки, пароканда ва сиёсий жихатдан тарқоқ ҳудудларни алоҳида-алоҳида забт этиш Қутайба учун қулай эди.

2. Ўзаро бирлашиш ҳаракатида бўлган ва иттифоқчилик учун ҳаракат қилган маҳаллий ҳокимлар орасига Қутайба турли найранглар билан раҳна солишга эришган эди.

3. Араблар ўзаро курашаётган ҳокимларнинг бирига иккинчисини енгизиш учун ёрдам кўрсатиб, кейин уларнинг ҳар иккисини ҳам бирин-кетин буйсундирдилар. Мисол учун, Суғдни забт этишда Қутайба араб қўшини билан бир қаторда Хоразм, Бухоро ва Насафнинг кучларидан фойдаланган эди.

4. Араблар Мовароуннаҳрга қадар жуда катта ҳудудларни босиб олган бўлиб, катта бойлик ва ҳарбий заҳираларга эга эдилар. Араблар қўшинига мунтазам равишда босиб олинган ерлар ва ички вилоятлардан янги ҳарбий кучлар сафарбар қилиниб турилар эди.

Халқ озодлик ҳаракатлари. Араблар олиб бораётган босқинчилик сиёсатига қарши биринчи бўлиб, 720 йилда Суғд аҳолиси бош кўтарган ва бу ҳаракатта Самарқанд ихшиди Гурак ва Панжикент ҳокими Деваштичлар бошчилик қиладилар. Бу ҳаракат умумхалқ кўзғолонига айланиб кетганлиги боис, Хуросон ноиби Сайд ибн Абдулазиз бу кўзғолонни бостиришга муваффақ бўла олмади. 721 йилда халифа Язид ибн Абдумаликнинг тавсияси билан Сайд ибн Амир ал-Хароший Хуросон ноиби этиб тайинланади. У кўзғолончилар билан мўзокаралар олиб бориши натижасида кўзғолончиларнинг бир қисми араблар томонига (Гурак бошчилигида) ўтган бўлса, бир қисми шафқатсизларча бостирилади.

ВИИИ асрнинг 2-чорагидан бошлаб араб халифалигида иккита сулола - Уммавийлар ва Аббосийлар ўртасида кураш авж олди. Маълумки, улкан

халифаликни 667 йилдан бошлаб Уммавийлар сулоласи бошқариб келар эди. Бу сулола даврида жуда кўп сиёсий ўзгаришлар, диний мазҳаблар, гуруҳларнинг кучайиши, бошқаришдаги номутаносиблик, мустамлакачилик сиёсати, зўравонлик, адолатсизликнинг авж олиши руй берди-ки, бу нарса сулоланинг кейинги даврида унинг фаолиятини қийин аҳволга солиб қўйди. 718 йилдан бошлаб Муҳаммад пайғамбарнинг амакилари Аббоснинг тарафдорлари - Аббосийлар ўз ғояларини тарғиб қила бошладилар. Уларнинг ҳокимият тепасига келишида Абу Муслим ва унинг ҳаракати муҳим аҳамият касб этди. 749 йилда Абу Муслим қўшини халифаликнинг марказий вилоятларига юриш қилиб, Ироқ ва Жазоирда Уммавийларга ҳал қилувчи зарбалар берди. Қўзғолончилар пойтахт Дамашқни ҳам қўлга олиб, халифа Марвон II ни тахтдан ағдардилар ҳамда Аббосийлардан бўлган Абўлаббос Сафароҳ (749-754) тахтга ўтиради. Аммо, ҳокимият тепасига бошқа сулола вакиллари келса ҳам арабларга қарши кураш тухтамади.

751 йилда Бухоро шахрида Шарик ибн Шайхулмаҳр бошчилигида қўзғолон кўтарилади. Қўзғолончилар шиалик талабларини илгари суриб, Али авлодидан халифа тайинлаш шиорини кутариб чиқишади. Бу қўзғолон Абу Муслим жўнатган Зиёд ибн Солиҳ бошчилигидаги қўшинлар ва бухорхудот Қутайба ибн Туғшод ёрдамида бостирилади. 755 йилда Абу Муслим халифа Абу Жаъфар томонидан Бағдодда хиёнаткорона ўлдирилади. Унинг дўсти ва сафдоши Сумбад ўша йилиёқ дўсти учун ўч олиш мақсадида қўзғолон кўтаради. Қўзғолон тез орада Хуросон ва Табаристонга ёйилади. 70 кун давом этган қўзғолон халифа қўшинлари томонидан қаттиққўллик билан бостирилади.

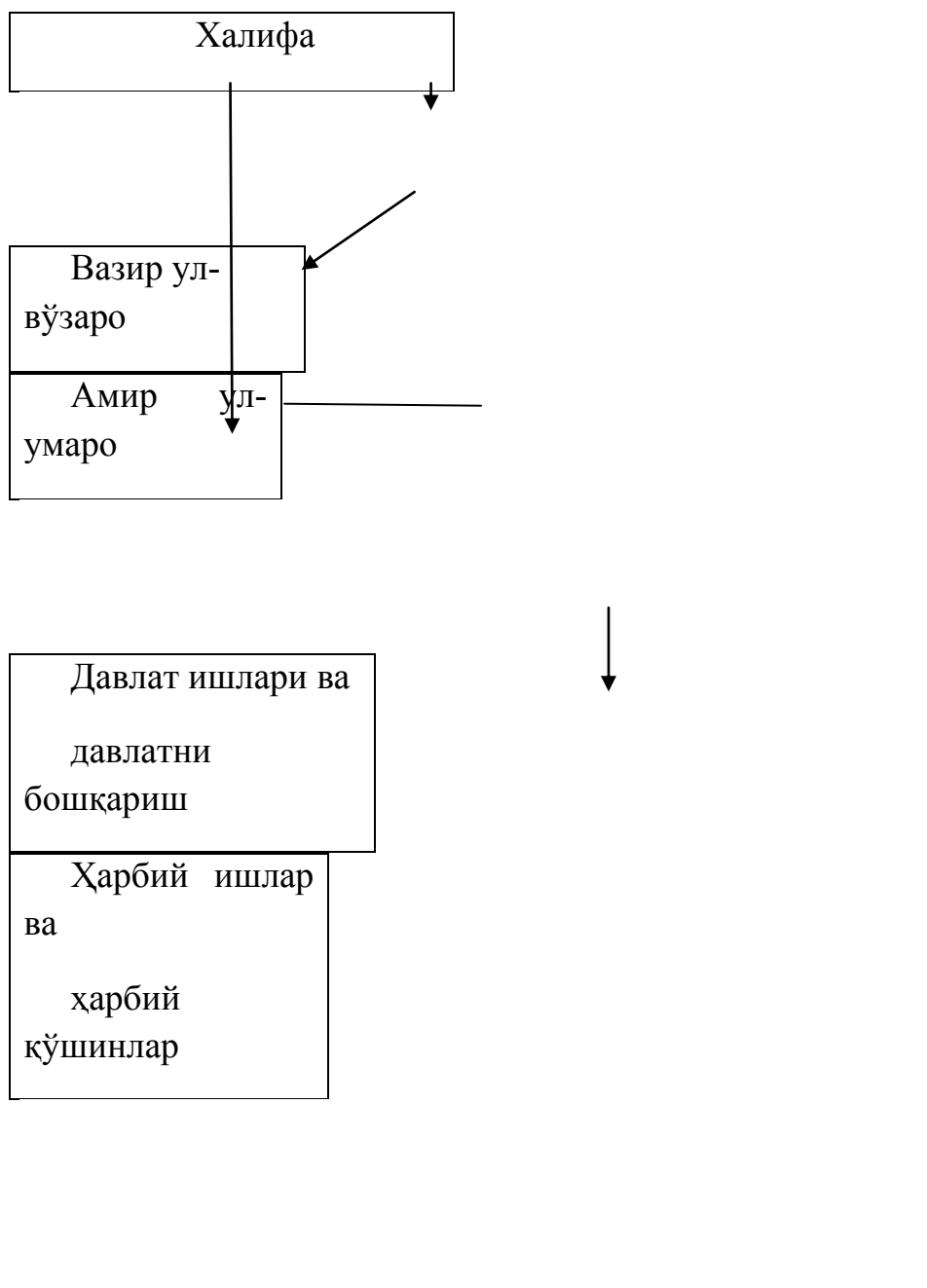
ВИИИ асрнинг 70-80-йилларида Моварауннаҳрда жуда улкан халқ Қўзғолони кўтарилади. Тарихда "оқ кийимлилар" қўзғолони" деб ном олган бу ҳаракатга асли келиб чиқиши Марв атрофлари ёки Балхдан бўлган Муқанна тахаллусли Хошим ибн Ҳаким бошчилик қилади. Қўзғолон 776 йилда бошланиб, ўша йили Муқанна Амударёдан ўтиб Кеш вилоятига келади ва Кеш яқинидаги Санам қалъасини ўзига қароргоҳ, қилади. Қўзғолон тез орада Суғд, Илоқ Шош, Нахшаб ва Чағаниён ҳудудларига ёйилади. Араб қўшинлари бир неча йил давомида Муқанна қўзғолонига қарши қакшатқич кураш олиб бориб, ВИИИ аср 80-йиллари бошларида қийинчилик билан қўзғолонни бостиришга муваффақ бўлидилар.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Солиқ сиёсати. Араблар Ўрта Осиёни босиб олгач бу ҳудуддаги ҳамма шаҳар ва аҳоли жойларида ўз қўшинларини жойлаштирдилар. Бу ҳарбий кучлар ўз вақтида маҳаллий аҳоли устидан назорат қилиб турарди. Араб халифалиги тасарруфига ўтган Моварауннаҳр ҳудудида

кўпгина йирик ер эгалари - деҳқонларнинг мавқеи аввалги ҳолатича сақланиб қолди. Улар сиёсий жихатдан халифа ва унинг ноибига бўйсўнар эдилар.

Бутун VIII аср давомида араб зодагонларининг деҳқонлар билан тил топишув ҳоллари кучаяди ва айнан мана шу даврда йирик деҳқон уруғ аймақлари қўли остидаги ер-мулкларнинг юқори араб ҳарбий мулкдорига ўтиши руй беради. Араб қўшини таркибига маҳаллий аҳоли ичидан кўплаб эркаклар мажбуран сафарбар қилинди. Ҳарбий ҳаракатлар натижасида аҳолининг бир қисми ҳалок бўлди, бир қисми асирга олинди. Барча шаҳар ва қишлоқларда ўз ҳарбий гарнизонларини жойлаштирган араблар, шу ҳарбий кучларга таяниб аҳолидан турли солиқлар ундиришар, уларни турли жамоа ишларига сафарбар қилишар эди.

Араб халифалиги давлат бошқаруви

Девон ад-
дар
(кенгаш)

Девон ал-
машрик
Девон ал-
хараж
Девон ал-
мағриб

Қуръони Карим (хукукий
масалалар)

Вилоят
ноиблари
амирлар

Йирик ер эгалари ўртасидаги зиддият ва қарама-қаршилик арабларнинг аралашувиға сабаб бўлар ёки мулкнинг бир шахсдан иккинчисига ўтишини таъминлар эди. Ўрта аср муаллифлари маълумотларига кўра, деҳқонлар қўли остида кишлок жамоалари бўлиб, бу жамоадан ер олган кишилар хирож тўлаганлар. Деҳқонлар мустақил қўрғонларда ҳаёт кечириб, уларнинг яхши қуролланган ҳарбий бўлинмалари бўлган. Бундай бўлинмаларнинг аскарлари **чокарлар** деб аталган. Деҳқонлар халифа ноибининг маҳаллий аҳоли

орасидан бўлган вакилига буйсунадилар. Меҳнаткаш аҳоли, асосан кадиварлар, кашоварзлар ҳамда қўллар деҳқонларда мавжуд бўлган ер-мулкларнинг маълум улушини ижарага олиб ишлашган ва бунинг эвазига солиқ тўлаганлар. Деҳқонлар орасида ер-мулк, шахсий уй-жой ва қўрғонлар

масаласида низо ва жанжаллар чиқиб қолса, муаммони халифа ҳал қилган. Ҳар бир ҳуқуқий муаммо ислом қонун-қоидаларига биноан кўриб чиқилган.

VIII аср ўрталарига келиб Моварауннаҳр ҳудудида сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимига мослаштирилган эди. Вилоятлардаги ҳокимлар ва бошқа ҳукмдорларнинг қўли остидаги маъмурий-идора усули ўз шаклини сақлаб долган буилшига қарамай, ҳокимларнинг халифа ноибига итоат этишлари шарт эди. Маҳаллий давлат бошлиқларининг кўпчилиги ўз ҳуқуқлари ва имтиёзларини сақлаб қолиш мақсадида ислом динини қабул қилган эдилар. Ислом динини қабул қилмаган зодагонлар ўз мол-мулкларидан маҳрум этилар ёки катта миқдордаги товон тулар эдилар.

Араблар иқтисодий ҳаётни ўз қўлларидан чиқармаслик мақсадида босиб олинган ҳудудларда сосонийлар тартибидаги солиқ тизимини жорий қилдилар. Бўлар асосан қуйидагилар эди:

1. **Қавонин ёки мукатиъа** - майда вилоятлар ва туманлардан хазинага тушиб турган йиғин.

2. **Мақрсима** – ҳосилнинг маълум улуши миқдорида тўланган. Унинг ҳажми суғоришга боғлиқ ҳолда белгиланган.

3. **Мисоха** ер ҳажмига қараб миқдори белгиланадиган солиқ бўлиб, ўнда экин экилиши ёки экилмаслигига эътибор берилмаган.

Бу солиқ тизимига ер солиғи - **хирож** (ҳосилнинг ундан бир ёки ундан икки қисми миқдорида), чорва, ҳунармандчилик, савдо-сотикдан **закот** (қирқдан бир миқдорда) ҳамда исломни қабул қилмаган шахслардан олинадиган - **жизья** солиғи ҳам қўшилган.

Замонавий илмий адабиётларда таъкидланишича, арабларнинг Ўрта Осиёни босиб олинган ҳудудларини бошқариш маркази Марв шаҳри бўлиб, бу ердан туриб халифанинг ноиби Моварауннаҳр ҳамда Хуросонни идора қилган. Юқорида таъкидлаганимиздек, VIII асрнинг ўрталари ва охиригача келиб Моварауннаҳр ва Хуросон ҳудудларида сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимига мослаштириб бўлинган эди. Бу даврда Моварауннаҳрда Суғд, Шош, Фарғона, Хоразм, Уструшона, Тохаристон қабиладаги маҳаллий ҳокимлар зиммасига аҳолидан белгиланган солиқларни йиғиш, маъмурий бошқарувни амалга ошириш асосида ислом дини ғояларини аҳоли ўртасида ёйиш асосий вазифа қилиб белгиланган эди.

Маҳаллий ҳокимлар фаолияти халифа томонидан тайинланадиган махсус амирлар томонидан катта назорат остига олинган бўлиб, бундан ташқари улар халифанинг Хуросондаги ноибига итоат этиши шарт бўлган.

Араблар истилосидан кейин Моварауннаҳрда мусулмон қонунчилик тизими ҳам жорий этилди. Ислом ҳуқуқшўнослигининг асосини ташкил этувчи шариат муқаддас китоб - Қуръони карим ва Ҳадиси шарифга ҳамда фикҳшунос олимларнинг турли саволларга жавоблари ва қарорларига таянар эди. Масаланинг яна бир жиҳати шундаки, Ислом динининг кўп жиҳатдан афзаллиги, ахлоқ ва интизом нуқтаи назаридан оммавийлиги хусусияти араблар босиб олган мамлакатлар аҳолиси томонидан унинг тез орада қабул этилишига сабаб бўлади. Қутайба сингари уни босқинчилик ва зўравонлик билан олиб келиш мумкин эмас эди. Қачонки ислом моҳиятига етилгачгина унга рағбат ва эътиқод кучайиб кетади. Олик-солиқ, маиший ҳаёт бобида, закот масаласида Қуръон ва Шариат аҳкомларининг қоидалари меҳнаткаш аҳоли томонидан тезда қабул қилинди. Аллоҳ олдидаги тенглик эса диннинг аҳамиятини кучайтирар эди. Бу ўринда ислом динининг ҳақпарварлик руҳи ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. Араб халифалиги сиёсий сиёсий тарихини гапириб беринг.
2. Қандай сабабларга кўра араблар қисқа муддатда Мовароуннаҳр ерларини босиб олган эдилар?
3. Арабларнинг давлат бошқаруви ва солиқ сиёсати ҳақида нималарни биласиз?
4. Араб халифалиги маҳаллий бошқарув қандай бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: хафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т., “Ўзбекистон”, 1997-йил.
2. Каримов И. А Асарлар, 7-том, Т., “Ўзбекистон” 1999-йил.
3. Абдирахимова Н.А Исакова.М.С, Сулаймонова.З.М Давлат муассасалари тарихи.Т., “Шарқ”, 2007-йил.
4. Усмонов.Қ, Содиқов.М, Бурхонов.С Ўзбекистон тарихи. Т., “Иқтисод-Молия”, 2006-йил.
5. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилик тарихи. Т., “Шарқ”, 2000-йил.
6. Хамидова.М Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи (ўқув қўлланма), Т., “Шарқ”, 2005-йил.

7. Ўзбекистон тарихи. Муртазаева Р.Ҳ. таҳрири остида Т., “Янги аср авлоди”. 2003-йил.
8. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 3-том. Тошкент., 2002-йил.
9. Тожибоева Х Фаробий буюк жамиятшунос олим. Т., “Турон Замин Зиё”, 2016-йил.
10. эшов Б Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқарув тарихи. Т., “Шарқ”, 2012

Мавзу: Тохитийлар, Самонийлар давлатларининг ташкил топиши ва бошқарув тизими.

Режа:

1. Тохитийлар, Саонийлар давлатларининг ташкил топиши ва бошқарув тизими.
2. Саонийлар давлатида даргоҳ ва девон фаолияти.
3. Давлатдаги ҳарбий қўшин ва солиқ сиёсати.
4. Самонийлар даврида динга бўлган эътибор.

Таянч тушунчалар

Тохирийлар, Саффорийлар, маҳаллий зодагонларнинг кучаюви, Муқанна қўзғалони, Аббосийлар, Бармакийлар, шуубийлик, мусулмон диндорлари, мустаҳкам ҳокимият, зироаткорлар, исломлаштириш сиёсати, ислом руҳонийлари, ғозийлар, ал-мутатаввия, сарҳанг, Дар ал-Акул, Самонийлар, Сомонхудо, маҳаллий зодагонлар, турк ғуломлари, Карматлар ҳаракати, даргоҳ, девонлар.

Бу сулоланинг илк вакили Розик ибн Сайқал Ҳорун ар-Рашид даврида Сейистон ҳокими Абумуҳаммад Талх ибн Абдуллоҳ қўлида хизмат қилган. Унинг Мусъаб, Хусайн ва Тохир деган ўғиллари бўлиб, кейинроқ Тохир Ҳиротдаги Бўшанг шаҳрининг ҳокими бўлади. Маълумки, Ҳорун ар-Рашид вафотидан сўнг унинг катта ўғли Амин халифа бўлади. Аммо Ҳорун ар-Рашиднинг кичик ўғли Маъмун (Маъмун-лақаби, асли исми Абдулла) ҳам тахтга даъвогар эди. Шу боис 811 йилдан бошлаб ака-укалар ўртасида тож-тахт учун кураш бошланди. Ушбу курашда Тохир ибн Хусайн Маъмун қўшинларига бошчилик қилиб 813 йилда Бағдод шаҳрини эгаллайди ва Маъмун халифалик тахтига ўтиради. Маъмун халифа бўлиб олгач (813-833йй) Тохир ибн Хусайн тез орада халифаликнинг энг нуфузли кишиларидан бирига айланади ва 815 йилдан бошлаб халифалик қўшинларининг бош саркардаси лавозимида ишлайди.

821 йилда халифа Маъмун Тохир ибн Хусайнни Хуросон вилоятига ноиб этиб тайинлайди. Тохир Хуросон ноиблигининг пойтахти қилиб Нишопур шаҳрини танлади. У Хуросон ва Ўрта Осиё вилоятларини (Табаристон, Журжон, Рай, Кирмон, Хуросон, Сейистон, Мовароуннахрнинг жануби) мустақил ҳоким сифатида бошқариб, 822 йилда халифа номини хутба намозига қўшиб ўқишни

таъқиқлади. Бу эса очикдан-очик халифадан ўзини мустақил деб эълон қилиш эди. Лекин Тохир ибн Ҳусайннинг бу режаси амалга ошмади. У тўсатдан вафот этди. Тахмин қилишларича, бу ҳолат халифанинг ўз ноиблари устидан сиёсий ҳукмронлигини мустаҳкам тутишга интилишидан далолат беради.

Юқоридаги воқеадан қатъий назар, халифа Маъмун Тохирнинг ўғли Талха ибн Тохирни Хуросон ноиби этиб тийинлайди. Замонавий адабиётларда берилишича, маҳаллий сулола вакиллари ноиб бўлиб қолганлигининг сабаби, халифаликнинг айнан маҳаллий ҳукмдорларнинг кучидан арабларга қарши қўзғолонларни бостиришида фойдаланиши эди. Шунингдек, Хуросон ноибининг муҳим вазифаларидан яна бири ўзига қарашли ҳудудларда айрим вилоят ҳокимларини сайлаш бўлган. Жумладан, Тохир ибн Ҳусайннинг ўзи Сомонийларни Самарқанд, Фарғона ва Шошга ҳоким бўлишларини расман тасдиқлаган. Ўша даврда Хуросон ноиблигига қуйидаги вилоятлар кирган эди: Мовароуннаҳр, Хоразм, Сейистон, Кўхистон, Кермон, Кўмис, Табаристон ва Журжон. Улар ҳажмига кўра катта ва кичик туманлардан иборат бўлган.

50 йилдан зиёдроқ ҳукмронлик қилган Тоҳирийлар сулоласининг вакиллари қуйидагилар эди.:

Тохир ибн Ҳусайн (821-822йй);

Талха ибн Тохир (822-828йй);

Абдуллоҳ ибн Тохир (828-844йй);

Тохир ИИ ибн Абдуллоҳ (844-862йй)

Муҳаммад ибн Тохир (862-873);

Тоҳирийлар мустаҳкам ҳокимият яратиш ва қишлоқ хўжалигини тартибга солиш борасида жиддий чора-тадбирларни амалга оширдилар. Улар янги каналлар бунёд этиб сувдан фойдаланишни яхшилаш чораларини кўрдилар. Абдуллоҳ ибн Тохирнинг буйруғи билан ўлкадаги йирик қонуншунослар суғориш учун фойдаланиладиган сув тақсимооти қонунлари тўплами – **Китоб ал-қунийни** тўздилар. Ушбу қонунлар юзлаб йиллар мобайнида Мовароуннаҳрда сувдан фойдаланишдаги баҳс-мунозараларни ҳал этишда асос бўлиб хизмат қилган.

Тоҳирийлар шундай ижтимоий-иқтисодий сиёсат юритганларки, бу сиёсат асосан аҳолининг ҳукмрон табақаларини қўллаб-қувватлашга қаратилган эди. Мисол учун, бизга қадар сақланган Тохир ибн Ҳусайннинг ўғли Абдуллоҳга ёзган хатида шундай дейилади: «Шуни билгинки, бойлик кўпайиб хазина тўлиб

тошганда ҳам у даромад келтирмайди. У фуқаро зарурати, улар ҳақ-ҳуқуқларини адо этишга, уларни ташвиш ва қарзлардан озод этиш учун сарфланган тақдирдагина кўпаяди, ортиб боради; бу билан халқ оммасининг эътибори қозонилади; шу билан халқ фаровонлиги таъминланса, бу ҳокимларга зеб беради, давроннинг эмин-эркинлиги шу бўлади, шухрат ва қудрат бағишлайди; шу билан бирга агар шундай иш юритсанг, ер солиғини катта миқдорда ундириш имониятига эга бўласан ва бойлигинг ошади. Бу билан сен халқ оммасига саховат кўлини очсанг, бойлигинг ортади, куч-қудрат эгаси бўласан, кўшин сақлайсан ва ҳаммани ўзингга мафтун этасан». Тохир ўз ўғлини мана шундай «моҳирона» сиёсат юргизишга чақиради ҳамда Абдуллоҳ ибн Тохир қайсидир маънода отасининг маслаҳатларига амал қилган эди.

Ўз даврида Абдуллоҳ йирик ер эгалари ва давлат амалдорлари томонидан айрим ерлардаги деҳқонларга нисбатан бўлаётган ноҳақликларни имконият даражасида чеклашга ҳаракат қилди. У деҳқонларнинг аҳволини бирмунча тартибга солувчи махсус фармон эълон қилди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу фармонда жумладан шундай дейилади: «Оллоҳ бизни уларнинг (деҳқонларнинг – Э.Б.) кўли билан боқади, бизни уларни оғзи билан олқишлайди ва уларга озор беришни таъқиқлайди». Албатта, бу билан Абдуллоҳ бутунлай зироаткор-деҳқонларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи ҳукмдор бўлган, деб бўлмайди. У «деҳқонларга озор бермасликни» талаб қилишига сабаб, бусиз давлат хазинасига етарли солиқлар келиб тушмас эди.

Аҳволни яхшилаш учун айрим ҳаракатлар қилинган бўлишига қарамай, Тоҳирийлар даврида аҳоли кўпгина қатламларининг айниқса, зироаткор-деҳқонларнинг аҳволи оғир бўлиб қолаверди. Мисол учун, 844 йилда Абдуллоҳ ибн Тохир зироаткор-деҳқонлардан олинган хирождан 48 млн. дирҳам тўплаган эди. Солиқларнинг кўплиги деҳқонларнинг қўзғолон кўтаришига олиб келган. Тоҳирийлар бу қўзғолонларни шафқатсизларча бостириб турганлар. Бу ҳол ижтимоий-иқтисодий зиддиятлар бир қадар сақланиб қолганлигини кўрсатади.

Манбаларда Тоҳирийларнинг исломлаштириш сиёсатида мустаҳкам турганликлари қайд этилади. Улар ҳуқуқий муносабатларни ислом пешволарига таянган ҳолда ривожлантирганлар. Шунинг учун ҳам Тоҳирийлар ислом динини халқ орасида кенг ёйиш сиёсатини давом эттириб, ислом руҳонийларини асосий таянч деб билганлар. Талха ибн Тохир даврида зардўштийлик дини сақланиб қолган Уструшонада ҳам ислом дини қабул қилдирилган.

Ўз ҳукмронлик ерларида мустаҳкам тартиб сақланишини хоҳлаган Абдуллоҳ ибн Тохир ўзига қарши ҳар қандай ҳаракат ёки қўзғолоннинг олдини олишнинг энг муҳим усули – солиқ йиғувчиларнинг суистеъмолликларига йўл

қўймасликда деб ҳисоблар эди. У турли солиқларнинг миқдорини камайтирмаган бўлса-да, солиқлар йиғишда турли жиноий ишга қўл урганларни жазолар эди. Амал ва мансаб эгаларининг ўзбошимчалигини олдини олиш ва давлат хазинасига зиён етказмаслик мақсадида Абдуллоҳ ўз қўл остидаги ўзига содиқ кишилар орасидан айғоқчилар танлаб, уларнинг хизматидан фойдаланар эди. Бундай махфий шахслар жойларда ҳукмдорларнинг юриш-туриши, ҳар бир мансабдорнинг Абдуллоҳ олдидаги мажбуриятларини қай даражада бажаришлари хусусида ноибга хабар етказиб туришган. Демак, амалдор хоҳ вилоят ҳокими бўлсин, хоҳ йирик деҳқон бўлсин, Абдуллоҳнинг назорати остида бўлган.

Тоҳирийлар давлати кўп сонли билимдон амалдорларга муҳтож эди. Шу боис Абдуллоҳ ибн Тоҳир аҳолининг барча қатламлари маълумот олишини таъминлашга ҳаракат қилди. Манбаларнинг маълумот беришича, Абдуллоҳ отаси Тоҳир сингари шоир бўлган. Абдуллоҳнинг Марв, Амул ва Хоразмни бошқариб турган жияни Мансур ўзининг фалсафий асарлари билан машҳур бўлган. Абдуллоҳнинг ўғли Тоҳир ИИ ҳам отасидан ўрнатилган олишга ҳаракат қилган.

Умуман, Абдуллоҳ ва Тоҳир ИИ ҳукмронликлари даври маҳаллий маданиятнинг қайта тикланиш даври бўлди. Аммо, бу ўта мураккаб ва қийин жараён эди. Гап шундаки, Тоҳирийлар сулоласи вакиллариининг ўзлари, хусусан, Абдуллоҳ ибн Тоҳир ўзининг араб маданиятига хайрихоҳлигини таъкидлар эди. Шунга қарамасдан бизга қадар етиб келган айрим ёзма манбалар ва моддий ашёлар маҳаллий маданият ривожидан далолат беради.

IX-X асрнинг бошларига келиб илгариги даврларда бўлгани каби, Ўрта Осиё деҳқончилик воҳоларидаги давлат ҳокимиятининг асосий вазифаларидан бири-кўчманчилар ҳужумларидан ҳимояланиш эди. Айнан мана шу мақсадларда бу даврда қуролли кўнгиллиларнинг махсус гуруҳлари, дин учун курашувчилар-**ғозийлар гуруҳлари** тузилади. Ғозийлар гуруҳларининг асосий қисмини касодга учраган деҳқонлар ва ҳунармандлар ташкил этар эди.

Маҳаллий ҳукмдорлар деҳқончилик воҳалари чегараларини дашт чегараларидан ҳимоя қилиш учун ғозийлар гуруҳларидан фойдалана бошлайдилар. Араб муаллифларининг маълумот беришларича, ғозийлар «маҳаллий ҳукмдорлар учун бир вақтнинг ўзида ҳам таянч, хан нотинчлик сабаби» га айлана бошлайдилар. Чунки бир томондан улар кўчманчиларнинг ҳужумларига қарши туриб, деҳқончилик воҳаларини уларнинг ҳужумларидан сақлаб турса, иккинчи томондан, кўп ҳолларда маҳаллий зодагонларга қарши халқ ҳаракатларининг фаол иштирокчилари эдилар.

IX асрнинг 70-йилларида ғозийларнинг қуролланган гуруҳлари Ўрта Осиё ва Эрон чегараларидаги халқ ҳаракатининг асосини ташкил этарди. Бу халқ ҳаракатларидан хунаrmанд мисгар (саффор) ака-ука Ёқуб ва Амр ибн Лайслар (Саффорийлар) ўз ниятларини амалга ошириш учун фойдаландилар. Аввал бошда Саффорийлар кичик бир қароқчилар гуруҳини тўзадилар ва кейинроқ, Сейистондаги ғозийлар гуруҳларига қўшиладилар. Қатъиятлилиқ ҳамда лашкарбошилиқ қобилиятига эга бўлган Ёқуб ибн Лайс тез орада ғозийлар гуруҳларининг бошлиғига айланади. Ёқуб бошчилигидаги ғозийлар гуруҳи Сейистондаги сиёсий ҳаётга фаол аралаша бошлайди ва халқ ҳаракатларидан фойдаланиб 861 йилда Сейистоннинг маркази Заранж шаҳрини эгаллайди ҳамда бу ердан Тоҳирийлар ноибларини ҳайдаб юборади.

Шу тариқа Ёқуб Сейистоннинг ҳокими бўлиб олади ҳамда 10 йил давомида Тоҳирийларнинг сўнгги ҳукмдори Муҳаммад ибн Тоҳир эгаллаб турган халифаликнинг шарқий вилоятларини улардан тортиб олади. 873 йилда Ёқуб Тоҳирийлар қўшинларини тор-мор этиб Хуросоннинг пойтахти Нишопур шаҳрини эгаллайди ва шу билан Мавороуннаҳр ва Хуросондаги Тоҳирийлар ҳукмронлигига барҳам беради.

Бағдоддаги халифалик ҳокимияти Ёқубнинг муваффақиятларидан анчагина хавотирга тушиб, унга қарши бир қанча чоралар кўрган бўлсада, бу ҳаракатлар бесамар тугади. 784 йилда халифа бўлиб ўтган воқеаларни тан олиб Ёқубни Хуросон ва Мавороуннаҳрга ноиб этиб тайинлашга мажбур бўлади.

Манбаларнинг маълумот беришича, Ёқуб ибн Лайс иззат-икромни, хушомадгўйликни, тантаналарни ёқтирмайдиган, оддий аҳоли қатори яшаган ҳукмдор бўлган. Аммо, унинг ҳарбий лашкарбошлиқ қобилияти кучли эди. Ёқуб тўзган қўшинда қатъий тартиб-интизом ўрнатилган бўлиб, у ўзи жасорат кўрсатган ҳолда, аскарлари, уларнинг бошлиқлари ва суворийлардан ҳам жасорат талаб қилган. Ёқуб қўшинларининг асосий қисми **ал-мутатаввия** (қўнгиллилар, уларни «айёрлар» ҳам деб атаганлар) ташкил этган бўлиб, бу қисм доимий равишда ерсиз деҳқонлар ва ишсиз хунаrmандлар ҳисобига тўлиб турган. Айёрлар орасидан жанглarda жасорат кўрсатганлар ҳарбий бошлиқ – сарҳанг лавозимига кўтарилган. Қўшинда айёрлардан ташқари озодагон-эркин жангчилар ва ғулом-қўллар гуруҳлари ҳам бўлган. Қўшинга ҳар уч ойда бир марта маош берилган. Қўшинлар вақти-вақти билан ҳарбий кўрикдан ўтказилиб турилган.

876 йилда Ёқуб ибн Лайс халифа ҳокимиятини эгаллаш мақсадида Бағдодга қўшин тортади. Бағдоддан 100 км узоқликдаги Дар ал-Акул деган жойда Ёқуб ва халифа қўшинлари тўқнашиб Ёқуб мағлубиятга учрайди. Ушбу муваффақиятсиз юришдан сўнг уч йил ўтгач Ёқуб ибн Лайс вафот этади ва унинг

ўрнини укаси Амр ибн Лайс эгаллайди. Амр ибн Лайс халифага ўз вассаллигини билдирганидан сўнг Мавороуннаҳр ва Хуросонни бошқариш ҳуқуқини берувчи ёрлиқ олади. Аммо, Тоҳирийларда бўлгани каби Саффорийлар ҳам амалда халифаликдан мустақил сиёсат олиб борганлар. Манбаларнинг маълумот беришича, Амр ибн Лайс моҳир сиёсатчи ва ташкилотчи, ҳарбий ишни пухта билган шахс бўлган.

Саффорийлар ҳукмронлиги даврида халқнинг аҳволи сезиларни даражада яхшиланмади. Ваҳоланки, улар халқ ҳаракати натижасида ҳокимият тепасига келган эдилар. Саффорийлар асосан майда ва ўрта ҳол ер эгаларига суянган ҳолда давлатни идора қилдилар. Улар халқдан олинадиган солиқ миқдорини ўзгартирмадилар. Шунинг учун ҳам кенг халқ оммаси уларни қўллаб қувватламади. IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Сомонийлар сулоласи тарих саҳнасида пайдо бўлди. 900 йилда Бухоро остонасида Амр ибн Лайс қўшинлари Сомонийлардан мағлубиятга учради ва Саффорийлар ҳукмронлиги тугатилди.

Сомонийлар давлати.

Сиёсий тарих. IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Мавороуннаҳр ва Хуросонда Сомонийлар сулоласи пайдо бўлади. Бу сулолага Сомон қишлоғи (манбаларда – Балх яқинида, Самарқанд атрофларида, Термиз яқинида) оқсоқоли Сомонхудоғнинг авлодлари асос соладилар. Ёриқ ер эгаси бўлган Сомонхудоғ Маъмун Хуросон ноиблиги даврида унинг хизматига ўтиб тез орада эътиборга тўшади. Сомонхудоғнинг ўғли Асад ҳамда набиралари ҳам Маъмун саройида хизмат қилишган. Шахсан Маъмуннинг буйруғи билан Хуросон ноиб Асаднинг ўғилларини 820 йилда турли вилоятларга ноиб этиб тайинлайди. Хусусан, Нух Самарқандни, Аҳмад Фарғонани, Яҳё Шош ва Уструшонани, Илёс Ҳиротни бошқара бошлайдилар.

Даставвал, Асаднинг катта ўғли Нух укалари мулкларини бирлаштириб, халифаликдан мустақил давлат барпо этиш ҳаракатини бошлади. Чунки Нухнинг номидан танганлар зарб этилгани маълум. Нух вафотидан сўнг укаси Аҳмад унинг ишларини давом эттириб аста-секин Мавороуннаҳрни Сомонийлар сулоласи бошчилигида бирлаштиришга киришади. Тоҳирийлар Аҳмаднинг бу ҳаракатларига қаршилик кўрсата олмадилар. 865 йилда Аҳмад вафот этгач кўпчилик Сомонийлар томонидан сулола бошлиғи сифатида Аҳмаднинг ўғли Насрни тан олинади.

873 йилда Бухоро шаҳри ва унинг атрофларини Тоҳирийларнинг сўнгги вакили Муҳаммад ибн Тоҳир босиб олди ва ҳудудларга солиқлар солди. Бундан

ғазабланган халқ Муҳаммадга қарши қўзғолон кўтардилар. 874 йилда Муҳаммад ибн Тохир Хоразм шаҳарларини талаётган бир пайтда Бухоро зодагонлари Насрдан Бухорога ноиб юборишни илтимос қиладилар. Наср Бухорога Исмоил ибн Аҳмадни ҳоким қилиб жўнатади. Наср Исмоилни ўз ноиби деб ҳисоблар эди. Исмоил ибн Аҳмад Бухорода ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олгач, Самарқандга юбориладиган солиқни юбормай қўйди ҳамда акасига тобеъ бўлишни истамади. Натижада 886 йилда ака-укалар ўртасида биринчи тўқнашув бўлиб, Исмоил енгилди ва у вақтинча Бухоро ноиблигидан туширилди. 888 йилдаги иккинчи жангда Исмоил Наср қўшинларини тор-мор этишга муваффақ бўлди. 892 йилда Наср вафот этгач Исмоил Мовароуннахрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолди. Пойтахт Самарқанддан Бухорога кўчирилди. Исмоил Сомоний 893 йилда кўчманчиларга қарши қўшин тортиб дастлаб Тарозни, кейин эса Уструшонани эгаллашга муваффақ бўлди.

Бағдод халифаси ал-Мутадис (892-902 йй.) Исмоилнинг қудрати ошиб кетаётганидан саросимага тушиб 898 йилда Мовароуннахр ноиблигидан Исмоилни тушириб унинг ўрнига саффорий Амр ибн Лайсни ҳоким этиб тайинлаш ҳақида ёрлиқ жўнатади. Мавароуннахр ноиблиги тўғрисидаги ёрлиқни олгач Амр ибн Лайс Исмоилга қарши қўшин тортди. 900 йилда Балх атрофларида Исмоил Саффорийлар қўшинларини тор-мор этди. Манбалар маълумотларига кўра Исмоилни нафакат Бухородан, балки Хоразм ва Фарғонадан ҳам келган ҳарбий кучлар қўллаб-қувватлаган эдилар. Наршахийнинг маълумот беришича, Исмоил бу жангда Бухоро хунарамандлари ва оддий халқнинг қўлига қурол бериб ўз озодлигини сақлаб қолишга чақирган. Кенг халқ оммасининг қўллаб-қувватлаши натижасида Исмоил Сомоний араб босқинидан кейин биринчи бўлиб ўзаро жанжалларга ботган, босқинчилар томонидан таланган ўлкани қудратли ва мустақил давлатга айлантиришга эришди. Шу тариқа Исмоил Мовароуннахр ва Хуросон, Эроннинг қатор шарқий ва шимолий вилоятларини ўз ичига олувчи йирик давлатга асос солди ва бу ҳудудларда Араб халифалиги ҳукмронлигига барҳам берилди.

Шундай қилиб, Фарғона, Исфижоб (Сайрам), Шош, Самарқанд, Бухоро Хоразм, Чағаниён, Хутталон, Кеш, Хуросон, Сейистон, Ғазна каби қатор вилоятлар Сомонийларга бўйсундирилди. Уларнинг ҳаммаси ҳам мутлақо тобеъ бўлмасада, Сомонийлар ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлган эдилар. Исмоил Сомоний йирик ер эгаси бўлиб, маҳаллий зодагонлар ва савдогарларга таяниб давлатни идора қилган. Лекин Исмоил ҳам, бошқа Сомонийлар ҳам ички ижтимоий зиддиятларни йўқота олмадилар. Натижада деҳқонларнинг ер эгаларига қарши чиқишлари бўлиб турган. Бундан ташқари айрим чекка вилоятлар ҳокимлари марказлаштириш сиёсатига қаршилик қилиб турганлар.

907 йилда Исмоил Сомоний вафот этиб тахтни унинг ўғли Аҳмад ибн Исмоил эгаллади. Аҳмад узоқ вақт ҳукмронлик қилмади (907-914 йй.). Унинг даврида давлатни идора этишда араб тилини қайта тикланиши кўпгина маҳаллий зодагонлар ва турк ғуломларининг норозилигини ўйотди. Натижада у 914 йилда турк ғуломлари томонидан ўлдирилиб, тахтга унинг 8 ёшли ўғли Наср ибн Аҳмад ўтирди ва у балоғатга етгунча давлат ишларини вазир Абдулло Жайҳоний бошқариб турди.

914 йил охирида Самарқандда яна кўзғолон кўтарилди. Давлатнинг жанубий ҳудудларида бўлган Ҳусайн ибн Али Марвозий раҳбарлигидаги кўзғолон айниқса кескин тус олди. Бу кўзғолон карматлар ғояси байроғи остида бўлиб ўтди. Бу кўзғолон 918 йилда бостирилиб Марвозий асир олинди. Кўп ўтмай Насрнинг қариндоши Аҳмад ибн Нух ҳокимиятга қарши бош кўтарди. 922 йилда эса Илёс ибн Исҳоқ кўзғолон кўтарди. Тинмай давом этган кўзғолон ва исёнлар Сомонийлар давлатининг қудратига таъсир кўрсатиб, у аста-секинлик билан инқирозга юз тутта бошлади.

Таъкидлаш лозимки, Наср ибн Аҳмад ҳукмронлиги даврида Сомонийлар давлати ҳудудларида карматлар ҳаракати анча кескин тус олди. Карматлар исломни ёйилишига, ер эгаллиги муносабатларини кучайишига қарши чиқдилар ва илгариги анъаналарни, қишлоқ жамоаларини қайта тиклашни ёқлаб чиққан эдилар. Шунинг учун ҳам бу ҳаракатни кенг халқ оммаси қўллаб қувватлади. 943 йилда тахтга ўтирган Насрнинг ўғли Нух карматларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди. Уларнинг мол-мулкларини мусодара қилди.

Нух ҳукмронлиги даврида Сомонийлар давлатининг инқироzi яққол кўзга ташлана бошлади. Бўшаб қолган хазинани тўлдириш мақсадида Нух солиқлар миқдорини кўпайтирди. Бу халқ норозилигини янада оширди. Халқ норозилигидан фойдаланган Нухнинг амакиси Иброҳим ибн Аҳмад Хуросон ноиби Абу Али Чағоний ёрдамида вақтинча Бухоро тахтини эгаллаб олишга муваффақ бўлди. Абу Али Чағоний Хуросонга қайтгач Нух яна Бухоро тахтига қайтди ва исёнкор қариндошларини қаттиқ жазолади. Лекин Сомонийларнинг Абу Али Чағоний билан кураши кейинги йилларда ҳам давом этди.

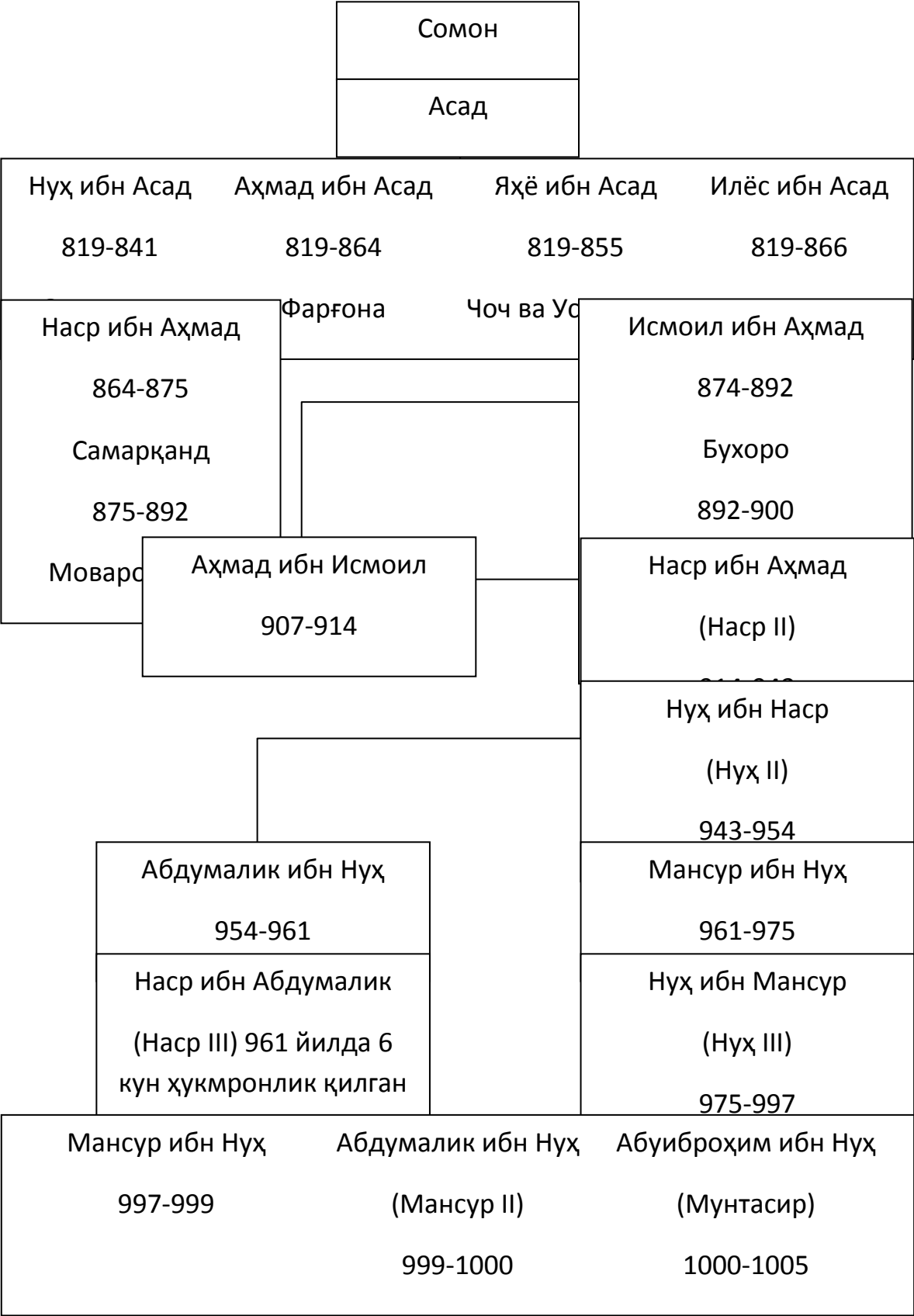
Солиқларнинг йил сайин кўпайиб бориши, зодагонларнинг ўзаро жанжаллари, ноибларнинг марказга бўйсунмай қўйиши ва саройда бўлаётган тахт учун курашлар Сомонийлар давлатини жуда заифлаштириб юборди.

Бу курашлар айниқса Амир Мансур ибн Нух ИИ (976-997 йй.) ҳукмронлиги даврида кескин тус олди. Ички низолар оқибатида Нух ИИ Еттисув ва Қошғарда вужудга келган Қорахонийлар давлатининг Мавароуннаҳрга қилган

юришларига кескин қаршилик қилолмади. Сомонийлар давлатидаги беқарорликдан фойдаланган Қорахоний Ҳорун Буғрохон 990 йилда Ғарб томон қўшин тортди ва икки йил давомида Сомонийларга қаршли бир қанча вилоятларни босиб олди. Шундан сўнг Сомонийлар давлати ўзини тиклай олмади. 13-15 йил давомида Сомонийлар ҳукмдорлари асосан Қорахонийлар ва қисман Салжуқийлар билан кураш олиб бориб ниҳоятда ҳолдан тойдилар. Сомонийларнинг сўнгги ҳукмдори Абу Иброҳим Мунтасир 1005 йилда ўлдирилади ҳамда Мавароуннаҳр ва Хуросондаги Сомонийларга тегишли бўлган ҳудудлар Қорахонийлар ва Ғазнавийлар томонидан бўлиб олинади.

Сомонийлар шажараси

819-1005

Давлат тизими ва бошқаруви. Сомонийлар Мовароуннахр ва Хуросонда мустақил давлат тузиш учун авваламбор, кучли марказлашган ҳокимият тузиш кераклигини яхши тушунишган. Бу айниқса Исмоил Сомоний даврида куннинг долзарб масаласига айланган эди. Йирик ер эгаси бўлган Исмоил биринчи навбатда маҳаллий зодагонлар ва савдогарларнинг манфаатларини кўзлаб иш тутди. Давлатнинг иқтисодий куч қудратини ошириш, қишлоқ хўжалигини, хунармандчиликни ва савдони ривожланиши учун кенг шарт-шароитлар туғдириб бериш лозим эди. Шу мақсадда Исмоил катта ва яхши қуролланган, сараланган қуролли кучларни ташкил қилишга киришди. У айниқса, турк ғуломларидан иборат қисмларни тузишга катта эътибор берди. Натижада Сомонийлар давлати тез орада мусулмон Шарқдаги марказлашган кучли давлатга айланди. Мамлакатнинг қудратини мустаҳкамлаш мақсадида Исмоил Сомоний бир қанча ислохотлар ўтказди. Мана шундай ислохотлардан бири давлатни бошқариш маъмуриятини жорий қилиш бўлди. Бу маъмурият **даргоҳ – амир саройи** ва **девон – давлат идораси, вазирликлардан** иборат бўлган.

Давлатни бошқарувчи олий ҳукмдор **амир** унвонига эга эди. Исмоил Сомоний ўз даврида марказлашган давлат бошқаруви тизимини жорий этган эди. Сомонийлар давлати мажмуини мустаҳкамлашда Нух ИИ Сомонийнинг маърифатли вазирлари Абуабдулло Муҳаммад Жайхоний ва Абуфазл Муҳаммад Баламийларнинг хизматлари катта бўлган. Сомонийлар ҳукмронлиги даврида бош вазир лавозимига асосан шу икки сулола вакиллари тайинланган. Давлат мажмуи **даргоҳ** (амир саройи) ва **девонга** (вазирликлар, давлат идораси) бўлинган.

Саройда сиёсий ҳокимият **соҳибӣ хорас** қўл остида бўлиб, у олий ҳукмдор фармонлари ижросини назорат қилган. Даргоҳ ҳамда бошқа муҳим давлат идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш хизматини **бош ҳожиб** ва унинг ходимлари олиб борган. Саройда шарбатдорлар, дастурхончилар, таштадорлар, от боқарлар, хўжалик бекалари каби турли хизматчилар бўлган. Саройдаги барча хўжалик ишларини **вакил** бошқарган. Вакил саройдаги энг эътиборли кишилардан бири ҳисобланган. Наршахийнинг маълумот беришича, Наср ИИ Сомоний даврида Бухоро регистонида давлатдаги 10 та девонга атаб махсус 10 та бино қурилган. Давлатда қуйидаги девонлар фаолият кўрсатган:

Девони вазир (бош вазир девони). Бу девонга қолган барча девонлар бўйсунган. Бош вазир девони барча маъмурий, сиёсий, хўжалик ва ҳарбий маҳкамаларни назорат қилган.

Девони мустауфи (молиявий ишлар девони). Бу девон давлатнинг барча молиявий ишларини бажарган ва назорат қилган. Девон хазинадор томонидан

бошқарилиб, унинг ихтиёрида ҳисобчилар, мунший ва котиблар, дафтардорлар бўлган.

Девони амид ал-мулк, ёки ал-расаил (расмий ҳужжатлар девони). Бу девон давлат аҳамиятига молик бўлган барча ҳужжатларни тузиш ва ишлаб чиқиш билан шуғулланган. Шунингдек, бу девон чет давлатлар билан бўлган дипломатик муносабатларни ҳам назорат қилган.

Девони соҳиб-аш-шурот (ҳарбий ишлар девони). Бу девон давлатнинг бутун ҳарбий ишларини назорат қилган, жумладан, амирнинг шахсий қўшинини (гвардиясини) бошқарган. Ушбу девонбошининг махсус ёрдамчиси – ариз бўлган. У маҳкама ва унинг бошлиғи амир қўшини хазинаси билан шуғулланган. Қўшинга бир йилда тўрт марта маош тўланган. Бу девон ҳарбий интизомни таъминлаб турган.

Девони соҳиб ал-борид (хат-хабарлар назоратчиси девони). Ушбу девон марказда қабул қилинган муҳим қарорлар, ҳужжатлар, хабарномаларни вилоят ва шаҳарларга етказиш билан шуғулланган. Бу девоннинг вилоятлардаги бошлиғи фақат марказга бўйсунган. Бу девон ходимлари вилоят ва шаҳарларда бўлиб турадиган, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳамиятга эга бўлган воқеаларни марказга етказиб турган. Шунингдек бу девон давлат элчилари, вилоят ва шаҳарлар ҳокимлари устидан махфий назорат ўтказган.

Девони мухтасиб (бозорлар ва кўчалар, шариат қонун қоидаларига риоя қилишни назорат қилувчи девон). Бу девон хизматчилари қиладиган асосий иш шаҳар ва қишлоқларда, кўча ва бозорларда тартиб-интизомни, тош-тарозини назорат қилганлар. Аҳоли томонидан шариат қонун-қоидаларига риоя қилишнинг назорати ҳам шу девон зиммасида бўлган. Ушбу девонбоши ўз мирғазаб (ходим) лари билан барча шаҳарларда фаолият кўрсатган.

Девони мамлакаи хос (давлат иш боқарувчиси девони). Бу девон сарой таъминоти билан боғлиқ сарф-харажатларни назорат қилган. Муҳим давлат ишлари ва айниқса, хазина қирим-чиқимини назорат қилиш ҳам шу девон зиммасида бўлган.

Девони вакф (вакф ерлари девони). Мачитлар, мадрасалар, умуман диний муассасалар ихтиёрида бўлган ер-сув, мол-мулк кабиларни бошқарган.

Девони қози аз-зиё (қозилик ишлари девони). Бу девонни давлатнинг бош қозиси бошқарган. Девон барча вилоятлар ва шаҳарлардаги қозилар фаолиятини назорат қилиб турган.

Юқорида санаб ўтилган девонларнинг барчаси (сохиб ал-борид девонидан бошқа) маҳаллий ҳокимлар ва олий марказий ҳокимиятга бўйсунган. Таъкидлаш лозимки, Сомонийлар даврида маҳаллий бошқарув тизими ҳам самарали фаолият юритган. Вилоятлар бошқарувчилари – **ҳоким**, шаҳарлар бошқарувчилари эса – **раис** деб юритилган. Вилоятлар ҳокимлари кўп ҳолларда ҳукмрон сулола вакилларидан ва катта таъсирга эга бўлган йирик зодагонлардан тайинланган.

Сомонийлар даврида амалдорларни давлат хизматига қабул қилишда маълум бир талаблар: давлат тили ҳисобланган араб тилини мукаммал билиш, исломий ҳуқуқ-фиқҳ меъёрларидан тўлиқ хабардорлик, тарих, адабиёт каби илмлардан бохабарлик, ҳисоб-китоб ишларида билимдонлик ва бошқалар мавжуд бўлиб, бу марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви самарадорлигини оширишга хизмат қиларди. Давлат бошқарувида ҳарбий-маъмурий амалдорларнинг мавқелари ниҳоятда катта эди. Шунингдек, X асрда мусулмон руҳонийлари ҳам катта обрўга эга эдилар. Мовароуннаҳрда асосан ислом динининг ханифийлик мазҳаби тарқалган бўлиб, диндорлар бошлиғи **устод** (кейинчалик **шайх-ул-ислом**) Сомонийлар давлатида катта мавқега эга бўлган.

Сомонийлар давлатида суд ишлари шариат қонун-қоидаларига асосланган бўлиб, улар қозилик девони томонидан бошқарилган. Суд жараёнидаги ишлар қозикалон, қозилар, муфти, раислар томонидан амалга оширилган. Вилоят ва шаҳар қозилари қозикалонга бўйсунган.

Давлатда ҳар бир вилоятлар ва шаҳарлар ҳукмдорлари кўнгиллиларидан иборат қўшин сақлаган. Кўнгиллилар одатда озод ва бой деҳқонларнинг ўғилларидан иборат бўлган. Кўнгиллилар ҳарбий ҳолат вужудга келган вақтда албатта йиғилган. Улар вилоят ва давлат даромади ҳисобига сақланган. Давлат ҳудудлари вилоят қўшинлари ва ғозийларнинг қисмлари билан кўриқланган.

Иқтисодий ва маданий ҳаёт. Сомонийлар даврида кучли ва мустақил давлатнинг пайдо бўлиши деҳқончилик, ҳунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг тараққиёти – ўз навбатида ички ва ташқи савдони янада ўзвийлашувига ва тараққиётига олиб келди. Аввало, шаҳар ва қишлоқлар ўртасидаги савдо кенгайди. Иккинчи томонидан, шаҳар ва қишлоқларни қўшни кўчманчи халқлар ва бошқа давлатлар билан алоқаси ривожланди.

Ёзма манбаларда қайд қилинишича, бозорлар катта-кичик шаҳарларда ва ҳатто қишлоқларда ҳам бўлган. Айниқса карвон йўллари бўйида жойлашган шаҳарларда бир нечтадан бозорлар бўлган. Бухоро, Хўжанд, Насаф, Кеш, Термиз, Ҳирот, Марв, Нишопур шаҳарларидаги бозорлар катта ва гавжум бўлган. Истахрийнинг маълумот беришича, Самарқандда Мовароуннаҳрнинг бош бозори

жойлашган бўлиб, бу ерга кўпгина шаҳарлардан савдогарлар келган. Мовароуннаҳрда тайёрланган маҳсулотларнинг катта қисми Самарқандга келтирилган ва ундан кейин бошқа ўлкаларга тарқатилган. Ички ва ташқи савдода айрим кичик шаҳарларнинг ҳам ўрни катта бўлган.

Бу борада Пойканд шаҳри муҳим аҳамият касб этади. Манбаларда қайд этилишича, бу шаҳарда Сомонийлардан олдин ҳам савдогарлар Хоразм, Каспий бўйидаги ўлкалар ва Хитой билан олди-сотти ишлари олиб боришган. Шаҳар раислари савдогарлар учун барча шароитлар яратиб беришга ҳаракат қилганлар. Шаҳарда ўнлаб карвонсаройлар мавжуд бўлган, улар бозорга яқин жойда жойлашган. Савдо расталари карвонсаройнинг ўзида ҳам бўлган. Карвонсаройлар йўлларда ҳам қурилган.

Бозорларда сотиладиган маҳсулотлар аввало, маҳаллий аҳолининг эҳтиёжини қондиришга қаратилган. Ҳунармандлар ўз молларини сотиб, озиқ-овқат маҳсулотларини харид қилганлар, ўз навбатида ҳунармандчилик маҳсулотларига деҳқонларнинг талаби катта бўлган. IX-X асрларда Ўрта Осиёнинг иқтисодий ҳаётида савдо-сотиқ катта аҳамиятга эга эди. Бу борада кўчманчилар билан чегарадош бўлган шаҳарларнинг аҳамияти катта бўлган. Кўчманчилар шаҳарларга келиб деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларини харид қилганлар, тери ва бошқа чорвачилик маҳсулотларини сотганлар.

Ўрта Осиёлик савдогарлар ўз молларини араб халифалиги таркибига кирган давлатларга, Кавказга, Хазар ва Булғорияга, Хитой ва Ҳиндистонга олиб бориб сотганлар. Ўрта Осиёдан Хитой билан Ўрта ер денгизини бирлаштирувчи ва Жануби-Шарқий Европага олиб борувчи карвон йўллари ўтган. Айниқса, Ўрта ер денгизи билан боғловчи карвон йўли анча гавжум бўлган. Бу йўл Бағдод, Ҳамадон, Нишопур, Марв, Амул, Бухоро, Насаф, Кеш, Самарқанд, Уструшона, Чоч, Баласоғун орқали Хитойга олиб борган. Хитойга Ўрта Осиёдан отлар ва шиша буюмлар олиб борилган. Хитойдан эса турли-туман ипак газламалар келтирилган. Хазар, Булғор ва Рус ерларига Ўрта Осиёдан қуруқ мевалар, турли-туман газламалар, гуруч ва қумуш чиқарилган. Ўз навбатида Жануби-Шарқий Европадан Ўрта Осиёга мўйна, мис, тери, қорамол, қўллар келтирилган. Жануби-Шарқий Европа билан бўлган савдо алоқаларида хоразмлик савдогарларнинг ўрни катта бўлган.

IX-X асрларда маданий ҳаёт ҳам ўзининг юқори даражасига кўтарилди. Аввало, меъморчилик санъати ва қурилиш услублари ривожланди. Турар-жойлар, йирик бинолар, амирлар саройлари ҳам хом ғиштдан қурила бошланди. Маъмурий бинолар, йирик бойлар ва амалдорларнинг уйлари устунлар ва ўйма

нақшлар билан безатилган. Сомонийлар даврида Мовароуннахр ва Хуросон меъморчилик санъатининг юқори тараққиётидан ёрқин далолат берувчи ёдгорлик бу Бухородаги Исмоил Сомоний мақбарасидир. Мақбара ўта оддийлик ва маҳобатли шаклга хос бўлиб у 892-943 йиллар орасида қурилган ва ўзининг бағоят чиройли қилиб ишланган ташқи кўриниши билан ажралиб туради. Ушбу мақбара ўрта асрлар меъморчилик санъатининг ноёб дурдоналаридан бири ҳисобланади.

Сомонийлар даври меъморчилигининг яна бир ноёб дурдонаси Каттакўрғондан 60 км жанубдаги Тим қишлоғида жойлашган Араб ота мақбарасидир. Бу мақбара Исмоил Сомоний мақбараси билан ўхшашлик топади. Бу ўхшашлик мақбаранинг умумий кўринишида, иншоотнинг тузилишида, умумий безатилишида ўз ифодасини топган. Шу билан бирга Араб ота мақбараси мисолида Сомонийлар давридаги меъморчилик тараққиёти ва ривожланиш йўллари кўрамиз. Сомонийлар даври меъморчилигининг нодир намуналарини шунингдек, Карки (Туркменистон) яқинидаги Аламбардор, Ўзун (Сурхондарё) яқинидаги Хўжа Нахшон, Карманадаги Мир Саид Баҳром мақбараларида ҳам учратиш мумкин.

IX-X аср меъморчилигининг ривожланиш йўлларининг сақланиб қолганлигини кўплаб масжидлар мисолида ҳам кўзитишимиз мумкин. Бу даврга оид масжидлар тўғрисида сўз юритилганда Бухородаги Мағоки Атторон, Пойканд масжиди, Термиздаги Чорустун, Шахристондаги Чилдухтарон масжидларини қайд қилиш мумкин. Бу ёдгорликлар Ўрта Осиёда диний меъморчиликнинг ривожланиш йўллари кўзатиш имконини беради.

Наршахийнинг маълумот беришича, амир Наср ибн Аҳмад Бухоро регистонида ўзи учун катта сарой қурдирган ва унинг қурилишида катта маблағ сарфлаган. Бу сарой ғоятда гўзал бўлган. Саройнинг олдида эса девонлар учун бинолар қурилган. Амир ва ҳокимлар саройи Нишопур, Марв, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ҳам бўлган. Бу саройлар ўзларининг катталиги ва гўзаллиги билан ажралиб турган. Кўп ҳолларда бундай саройлар хушманзара жойларда, боғлар ичида бунёд этилган.

Ўрта Осиё халқларининг асрлар давомида эришган маданий ютуқлари ва билимлари IX-X асрларда яшаган ва ижод қилган олимларга катта илмий пойдевор вазифасини ўтади. Агарда бу илмий пойдевор юқори даражада бўлмаганда эди, Сомонийлар давридаги илмий тараққиёт ҳақида гапириш қийин бўлар эди. Бухоро, Марв, Самарқанд, Нишопур, Балх, Бинкент, Кеш, Насаф, Термез, Хўжанд, Урганч каби шаҳарлар бу давр ичида йирик маданият ва фан марказларига айландилар. Сомонийлар ўз давлатлари ҳудудида жойлашган

ўлкалардан чиққан замонасининг етук маърифий ва фан соҳибларини Бухорога таклиф этдилар. Улар амир саройларида ўтказиладиган илмий мунозаралар ва адабиёт учрашувларига таклиф қилиниб турдилар. Ўз билимларини янада чуқурлаштириш ақсадида амир кутубхоналарида сақланадиган қўлёзмаларни ўргандилар.

Сомонийлар даврида Ўрта Осиёнинг қўшни давлатлар ва халқлар билан маданий ва савдо алоқлари янада кенгайди ва ўзвийлашди. Мовароуннахр ва хуросонлик олимлар – Абдулло Рўдакий, Абумансур Дақикий, Абулқосум Фирдавсий, Мусо ал-Хоразмий, Абу Нарс Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абулаббос ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Наршахий кабилар ўзларининг буюк ихтиролари ва тадқиқотлари билан нафақт ўз ўлкаларидагина эмас, балки бутун машриқу мағрибда машҳур бўлдилар. Ўзбекистон томони шундаки, бу олимлар қомусий билимлар соҳиблари бўлишган. Улар фаннинг турли соҳаларида ижод этиб, дунё маданияти ва фанининг ривожланишига ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшдилар. Улар ихтиро этган кашфиётлар фақатгина уларнинг номларига боқийлиқ бахш этмай, балки бутун халқимизнинг обрў-ўзбекистонини дунёга таратди. Бу даврга оид моддий топилмалар, меъморий ёдгорликлар халқимизнинг юксак маданиятидан, нозик дидидан, чуқур билимидан ва ижодий парвозидан гувоҳлик бериб келмоқда.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. IX аср бошларида маҳаллий зодагонларнинг кучаюви ҳақида маълумот беринг.
2. Тоҳирийлар даври ҳақида нималарни биласиз?
3. Саффорийлар давлати ҳақида гапириб беринг.
4. Сомонийларнинг сиёсий тарихи ҳақида маълумот беринг.
5. Сомонийлар давлат бошқарувининг ўзига хослиги нималарда кўзатилади?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

10. Каримов И.А Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: хафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т., “Ўзбекистон”, 1997-йил.
11. Каримов И. А Асарлар, 7-том, Т., “Ўзбекистон” 1999-йил.
12. Абдирахимова Н.А Исакова.М.С, Сулаймонова.З.М Давлат муассасалари тарихи.Т., “Шарқ”, 2007-йил.
13. Усмонов.Қ, Содиков.М, Бурхонов.С Ўзбекистон тарихи. Т., “Иқтисод-Молия”, 2006-йил.
14. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилик тарихи. Т., “Шарқ”, 2000-йил.
15. Хамидова.М Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи (ўқув қўлланма), Т., “Шарқ”, 2005-йил.
16. Ўзбекистон тарихи. Муртазаева Р.Ҳ. таҳрири остида Т., “Янги аср авлоди”. 2003-йил.
17. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 3-том. Тошкент., 2002-йил.
18. Тожибоева Х Фаробий буюк жамиятшунос олим. Т., “Турон Замин Зиё”, 2016-йил.

Мавзу: Ғазнавийлар давлатини ташкил топиши ва давлат идоралари.

Режа:

1. Ғазнавийлар давлатининг ташкил топишдаги тарихий шарт – шароит
2. Давлат муассасалари ва уларинг фаолияти.
3. Ғазнавийлар даврида солиқ ҳамда ҳабий қўшинга бўлган эътибор.

Таянч тушунчалар

Қарлук, тухси, Сайф уд-давла – «салтанат қиличи», «Ямин ад-давла ва амин ал-милла» – «Салтанат таянчи ва мусулмонлар жамиятининг ишончли вакили», девон, Ҳожиблик Сарой ҳожиби

Ғазнавийлар давлати Мовароуннаҳрдаги босиб олинган ҳудудларнинг чекланганлиги ва нисбатан тарихан қисқа давр – Мовароуннаҳрда бор-йўғи 40 йилга яқин ҳукмронлик қилган бўлса-да, Ўзбекистон давлатчилиги тарихидаги муҳим босқичлардан бири ҳисобланади. Чунки, Ғазнавийлар пайдо бўлиши даври – X аср охири – XII аср бошларида пайдо бўлган бошқа давлатлар - Салжукийлар ва Қорахонийлар каби ўта муҳим тарихий аҳамият касб этган воқеа – нафақат Мовароуннаҳр, балки бутун Ўрта Осиёда туркий давлатчиликнинг ўзил-кесил қарор топганлигини кўрсатади. Шу боис, ушбу параграфда Ғазнавийлар давлатчилиги тарихи ҳақида қичқача маълумот бериб ўтишни лозим топдик.

Демак, Ғазнанинг сиёсий марказ сифатида юксалиши X асрнинг иккинчи ярмидан бошланади. Ғазнавийлар сулоласининг асосчиси Амир Насириддин уд-давла Сабуктегин Ғозий келиб чиқишига кўра туркий қавмга мансуб эди. Айрим ўрта асрлар манбаларида, хусусан, ХИВ асрда яшаб ўтган Муҳаммад Шабангаройнинг «Мажма ал-ансаб» номли асарида берилишича, Сабуктегин Иссиққўл бўйидаги ҳукмдори **қарлук** бўлган Барсхон деган жойда туғилган. Ёшлигида Сабуктегин асир олинади ва тўрт йил **тухси** қабиласида тутқунда бўлгач, уни Мовароуннаҳрлик савдогарларга сотиб юборадилар. В.В. Бартольднинг фикрига кўра, Сабуктегинни Сомонийлар давлатининг мансаблар поғонасида кўзга кўринган вакилларида бири Алптегин сотиб олади. Алптегин 963 йилда вафот этган пайтда у сотиб олган қўл Сабуктегин катта нуфузга эга эди. Унинг вафотидан сўнг Ғазнада навбати билан Амир Исҳоқ ибн Алптегин, Амир Билгатегин, Амир Пирий, Амир Сабуктегинлар ҳукмронлик қиладилар.

997 йилнинг бошида Сабуктегин Сомонийлар томонидан Ғазна ва унинг атрофларига ҳоким этиб тайинланади. Тарихий манбалар Сабуктегинни Ғазнавийлар давлатининг асосчиси сифатида таърифлайдилар. 997 йилнинг охирида Амир Сабуктегин вафот этади ва унинг кичик ўғли Исмол тахтга ўтириб бор йўғи 7 ой ҳукмронлик қилади. 998 йилда ўзининг ҳарбий жасоратлари учун **Сайф уд-давла – «салтанат қиличи»** деган фаҳоли номга сазовор бўлган, Сабуктегиннинг иккинчи ўғли Маҳмуд Ғазнавийлар тахтига ўтиради.

Кўпчилик тарихий-илмий адабиётларда Маҳмуд Ғазнавий деб юритилган Абулқосим Маҳмуд ҳукмронлиги даврида (998-1030 йй) Ғазнавийларнинг қудрати ва шухрати ортиб Буюк Ғазнавийлар давлати барпо этилди. Маҳмуд ҳукмронлиги даврида Хоразм, Хуросон, Сейистон, Қобул, Ғазна, Шимолий Ҳиндистон каби вилоятлар Ғазнавийлар қўли остида эди. Абулқосим Маҳмуд тахтга ўтирган йили халифа Муқаддирдан Хуросонни бошқариш учун ёрлик ҳамда **«Ямин ад-давла ва амин ал-милла» – «Салтанат таянчи ва мусулмонлар жамиятининг ишончли вакили»** фахрий унвони билан тақдирланади.

Маҳмуд тахтга ўтирган пайтидан бошлаб ўз давлати чегараларини кенгайтириш сиёсатини олиб борди. У ўша йилиёқ Жанубий Тохаристон (ҳозирги Шимолий Афғонистон)ни босиб олган бўлса, 999 йилда Марв яқинидаги бўлган жангдан сўнг бутун Хуросон Маҳмуд Ғазнавий измига бўйсунди. Манбаларнинг маълумот беришича, Амударё воҳаси, стратегик жихатдан жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган Термиз шаҳри ҳам Маҳмуд қўли остида бўлган. Абул Фазл Байҳақий «Тарихи Маъсуд» асарида маълумот беришича, Термизда ноиб ва қалъа қутволи бевосита Ғазнавийлар томонидан тайинланган. Бу Ғазнавийларга Амударё орқали Марказий Осиёдан Ҳиндистонга олиб борадиган муҳим савдо йўлини назорат қилиш имконини берган.

1002 йилда Бағдод халифаси Маҳмуд Ғазнавий ҳокимиятини тан олиб унга ёрлик юборгач, Маҳмуд сиёсий жихатдан анча мустаҳкамланиб олди ва ўша йили Сейистонни босиб олди. Ғазнавийлар ва Қорахонийлар ўртасида даставвал Амударё чегара қилиб белгиланади. Аммо, Қорахонийлар бу чегарани тез-тез бўзиб турардилар. 1008 йилда Балх атрофларида Ғазнавийлар ва Қорахонийлар ўртасида жанг бўлиб ўтади. Бу жангда Маҳмуднинг тўла ғалаба қозониши Хуросонда унинг аҳволини янада яхшилади. Ўша йили Маҳмуд Чағаниён ва Хутталённи ҳам босиб олиб, ўзининг ноиблари сифатида маҳаллий ҳукмдорларни ҳокимиятда қолдиради.

Манбаларнинг маълумот беришича, 1024 йилда Маҳмуд Ғазнавий марказий Мовароуннаҳр аҳолисини Алптегин зулмидан озод қилиш баҳонаси

билан Амударёни кечиб ўтди ва Темир дарвоза орқали Самарқандгача бориб Суғдга хужум қилди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу юришдан сўнг Чағаниён, Хутталён ва Қобадийенда Маҳмуднинг ҳокимияти янада мустаҳкамланди. Аммо, нумизматик манбалар маълумотларига асосланган Э. В. Ртвеладзининг фикрича, Хутталён, Қобадийён ва Вахшнинг Маҳмуд Ғазнавий давлатига нисбатан тутган сиёсий мавқеи ҳақида эса фанда ҳали унчалик ишончли маълумотлар мавжуд эмас. Яна шу олимнинг фикрича, қатъий далиллар асосида Омул (Чоржўй) гача бўлган бутун Амударё воҳаси Маҳмуд Ғазнавийга бўйсунган деб ҳисоблаш мумкин. Хоразм юриши олдидан Маҳмуд Ғазнавий вазири томонидан Термиз, Қобадийён ва Хутталёнда кемаларни жангга тайёрлаш, Омулда эса қўшин учун озиқ-овқат тўплашга буйруқ берилганлиги маълум.

1017 йилда Маҳмуд Ғазнавийнинг иттифоқчиси бўлган хоразмшоҳ Абулаббос Маъмуннинг ўлдирилиши ва исёнчилар томонидан тахтга Маъмуннинг жияни Абулҳорис Муҳаммад Аминнинг ўтқазилиши Маҳмуднинг Хоразмга юришига сабаб бўлаган эди. 1017 йилнинг ёз ойида Маҳмуд Ғазнавий қўшинлари Хоразмни эгаллаб, ғалаённи бостирадилар. Маҳмуд Хоразм тахтига ўзининг ноиби этиб бош ҳожиб Маҳмуд Олтинтошни тайинлайди. Маҳмуд Олтинтош кўп жиҳатдан мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилган бўлсада ўзининг бутун ҳукмронлиги даврида Ғазнавий султонлар, аввал Маҳмуд, кейин эса Маъсуднинг вассали ҳисобланган ҳамда ҳарбий юришлар даврида Ғазнавийлар қўшинини Хоразм қўшинлари билан тўлдириб турган. Хоразмнинг қўлга киритилиши Маҳмуд Ғазнавийнинг Мовароуннаҳрдаги мавқеини янада мустаҳкамланишига олиб келди.

Абулқосим Маҳмуд даврида Ғазнавийлар давлати мусулмон оламининг энг кучли давлатига айланди. Бу давлатнинг ҳудуди Маҳмуд Ғазнавийнинг ҳарбий юришлари туфайли шимолий ва шимоли-ғарбий Ҳиндистондан Чағаниён ва Хоразмгача чўзилган бўлиб, унга Эроннинг катта қисми ҳам кирган эди. Ўз даврининг иқтидорли саркардаси ва қаттиққўл ҳукмдори бўлган Султон Маҳмуд Ғазнавий 1030 йилда вафот этади. Шундан сўнг Маҳмуднинг васияти билан улуғ хожиб Али Қариб бошчилигидаги бир гуруҳ амалдорлар ҳукмдорнинг кичик ўғли Муҳаммадни тахтга ўтқазадилар. Аммо, ўша йилнинг ўзидаёқ Маҳмуднинг катта ўғли Маъсуд тахтни укасидан тортиб олишга муваффақ бўлди.

Маъсуд Ғазнавий отаси тўзган давлатни бутунлигича сақлаб қолаолмади. Унинг ҳукмронлиги даврида (1030-1041) Ғазнавийлар давлати ўз қўл остидаги ҳудудларни бирин-кетин қўлдан чиқара бориб, инқирозга юз тута бошлади. Ғазнавийлардан биринчи бўлиб Хоразм ажралиб чиқди. Унинг ҳукмдори Маҳмуд Олтинтош расман мустақил ички ва ташқи сиёсат юргизган бўлса-да,

амалда Маҳмуд Ғазнавийга тобе бўлиб, унга очикдан-очик қарши чиқишга журъат қилолмаган эди. 1032 йилда Хоразм ҳукмдори Маҳмуд Олтинтош вафот этади. Шундан сўнг Маъсуд Ғазнавий Олтинтош ворисларининг ҳокимиятини чеклаш чораларини кўради. Яъни, Хоразмшоҳ унвони Маъсуд Ғазнавийнинг ўғли Султон Саидга берилиб, Маҳмуд Олтинтошнинг ўғли Ҳорун эса Султон Саиднинг Хоразмдаги вакили бўлиб қолди. Бундай сиёсат албатта, Ҳоруннинг жиддий норозилигига сабаб бўлган эди.

1034 йилда Ҳорун ибн Олтинтош Ғазнавийларга қарши исён кўтарди. У Салжуқийлар ва Қорахонийлар билан дўстона муносабат ўрнатиб, Хоразмни Ғазнавийлардан мустақил деб эълон қилди ва Султон Маъсуд номига хутба ўқишни бекор қилиш тўғрисида фармон берди. Ҳорун ибн Олтинтош ўша йили катта кўшин билан Хуросонга юриш қилди. Лекин Султон Маъсуд томонидан сотиб олинган кишилар Ҳорун ибн Олтинтошни ўлдирадилар. Уни қўллаб-қувватлаган Қорахонийлар яна Самарқандга қайтиб кетади. Шундан сўнг Султон Маъсуд Ғазнавий Қорахонийлар билан мўзокаралар олиб боради ва шу йўл билан Ғазнавийлар ҳокимиятига бўлган хавфни бироз камайтиради.

Аммо, Ғазнавийларнинг келажакдаги йирик рақиби бўлган янги сулола Салжуқийларнинг сиёсат майдонига чиқиши ҳам айнан Маъсуд Ғазнавий даврига тўғри келади. Маҳмуд Ғазнавийнинг рухсати билан шимолий Хуросонга жойлашиб олган Салжуқийлар бу даврга келиб Ғазнавийлар учун катта хавф туғдира бошлаган эдилар. 1035 йилда Салжуқийларнинг Хуросонга янги хужуми бошланади.

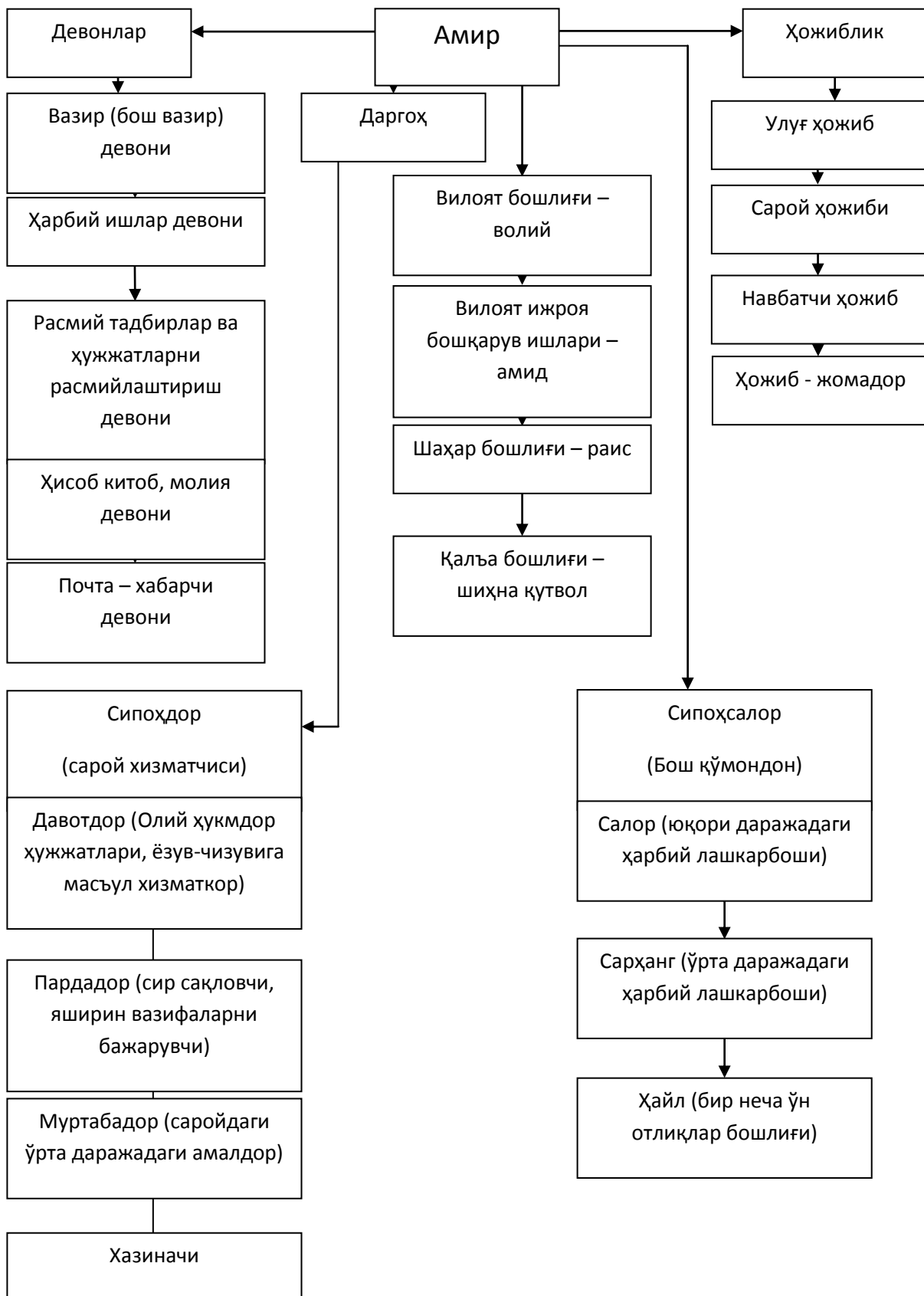
Бу ўринда таъкидлаш лозимки, Султон Маҳмуд Ғазнавий умрининг охирларида у томонидан барпо этилган ва пойтахти Ғазна бўлган давлат Ғарбда Исфаҳон ва Каспий денгизидан шарқда Шимолий Ҳиндистон, шимолда Хоразмдан, жанубда Балужистонгача бўлкан улкан ҳудудни ўз ичига олиб, ўз даврининг йирик мусулмон давлатига айланган эди. Аммо, Султон Маъсуд ибн Маҳмуд давлат бошқаруви ва ҳарбий ҳаракатларда отаси каби қобилиятга эга эмас эди. Шунингдек, ўша даврдаги сиёсий вазият, сулолалар ўртасидаги ҳудудлар учун ўзаро курашлар ҳам Султон Маъсудга мамлакатни бир бутунликда сақлаб қолиш имконини бермади. Шу боис унинг ҳукмронлиги даврида (1030-1041 йй.) Ғазнавийлар давлати ўз қўл остидаги ҳудудларни бирин-кетин қўлдан чиқара бориб, таназзулга юз тутта бошлади.

Ғазнавийларнинг асосий рақиблари Салжуқийлар бўлди. 1035 йилда Салжуқийлар Нисо шаҳрини эгаллаган бўлсалар, 1037 йилда улар Мари вилоятини ўзил-кесил эгаллаб Бағдод халифасига ҳокимиятни бошқариш учун ёрлик беришини сўраб элчи жўнатдилар.

Кейинги йилларда Салжукийлар Тоғрул бошчилигида Ғазнавийларга бир канча зарбалар бериб Хуросоннинг катта қисмини эгаллаб олишга муваффақ бўлдилар. Шундан сўнг Султон Маъсуд катта қўшин билан Салжукийлар устига юриш қилди. 1040 йилнинг май ойида Мари яқинидаги Данданакон деган жойда бўлган жангда Султон Маъсуд қўшини Салжукийлар томонидан ўзил-кесил тор-мор этилди. Мағлубиятга учраган Маъсуд зўрға қочиб Ғазнага келди ва кўп ўтмай фитначилар томонидан ўлдирилди. Тахтга Маъсуднинг укаси Муҳаммад ўтирди. Лекин, Маъсуднинг ўғли Маъдуд (1041-1048 йй.) Муҳаммадга қарши уруш бошлаб унинг қўшинларини енгди ва ўзини ўлдириб, Ғазнавийлар давлатининг ҳукмдори бўлиб олди. Аммо, Султон Маъсуднинг ворислари Ғазнавийлар давлатининг илгариги қудратини тиклашга муваффақ бўла олмадилар. Аста-секин ўз қудратини йўқота бошлаган Ғазнавийлар давлати ХИИ асрнинг охирларида Афғонистон ҳудудларида ташкил бўлган янги давлат – Ғурийлар томонидан бутунлай тугатилди. Аниқроғи, 1186 йилда Ғурийлар сулоласидан бўлган Ғиёсиддин Муҳаммад қўшини бу пайтга келиб Панжоб вилояти билан чекланиб қолган Ғазнавийлар ҳокимиятини ўзил-кесил тор-мор қилди.

Ғазнавийлар давлат бошқарувида мансаблар ва хизматлар¹.

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 113-123 бб.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. Қадимги давлат уюшмаларининг вужудга келишидаги шарт-шароит нималардан иборат эди?

2. Авестонинг яратилиш тарихи ҳақидаги фикрлар нималардан иборатлигини айтинг?
3. Авестода қандай ҳуқуқий муносабатлар ҳақида билдирилган фикрларни айтиб беринг?
4. Вандидодда жинойтлар таснифи ва улар қандай қўлланилганлигини биласизми?
5. “Авесто”да ва ундаги давлат бошқаруви ҳамда солиқ масалалари ҳақида нималарни биласиз?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А “Адолатли жамият сари”.- Т., 1998-йил.
2. Абдирахимова Н.А, Исакова М.С, Сулеймонова З.М Давлат муассасалари тарихи.- Т., “Шарқ”, 2007-йил.
3. Ешов Б Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқарув тарихи.- Т., “Шарқ”, 2012-йил.
4. Усмонов Қ, Содиков М, Бурхонова С Ўзбекистон тарихи.-Т., “Иқтисод-Молия” , 2006-йил.
5. Хамидова М Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи.- Т., “Шарқ”, 2005-йил.
6. Муртазаева Р.Ҳ умумий таҳрири остида Ўзбекистон тарихи.- Т., “Янги аср авлоди”, 2003-йил.
7. Зиёкор газетасининг 2000-йил март, апрел, май сонларидаги мақолаларга қаранг: Тилаб Маҳмудов. Авесто ҳақида.-Тошкент ., 2000- йил.

Мавзу: Салжуқийлар даврида давлат бошқаруви.

Режа:

1. Салжуқийлар давлатининг вужудга келиши, босқинчилик юришлари.
2. Салжуқийлар ҳукумронлиги даврида давлат бошқарув апарати.
3. Давлат идораларининг вазифаси ва ваколатлари.

Таянч тушунчалар

Қиниқ уруғи, «Сўбоши», «Салжук Сў-боши», Салжуқийлар, Хуросон, Гургон, Дехистон, Хоразм, Эрон, Афғонистон, Ироқ, Кавказорти, Кичик Осиёғ, Султон Алп Арслон (1063-1072 йй), Султон Маликшоҳ (1072-1092 йй), Султон ул-аъзам бош вазир-раис ур-руасо.

Ўз давлатини барпо этган кўчманчи халқлар давлатчилиги тарихида Салжуқийлар давлати муҳим аҳамиятга эгадир. Салжуқийлар сулоласи туркий ўғўз қавмининг **қиниқ уруғи** ёки қабиласидан чиққан бўлиб, ҳозирги Жанубий Қозоғистон ҳудудларига тўғри келувчи Сирдарёнинг ўрта оқимидан Талас водийсигача, Сирдарёнинг қўйи оқимларида кўчиб юрувчи этник гуруҳлар бўлган. Манбаларнинг маълумот беришича, бу сулоланинг пайдо бўлиши қиниқ қабиласи вакили бўлган Салжук номи билан боғлиқ бўлиб, у X асрнинг ўрталарида ўғўзлар Ябғусининг хизматида бўлиб, йирик ҳарбий унвон –

«Сўбоши» унвонига сазовор бўлади. Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарий «Салжук Сўбоши» дея маълумот беради.

X асрнинг 61-62-йилларида ўғўзлар Ябғуси билан келишолмаслик туфайли (мусулмон динини қабул қилиш ва қилмаслик масаласида) киник қабиласи ажралиб кетиб, уларнинг бир қисми Сирдарёнинг қуйи оқимларига кўчиб кетадилар. Иккинчи, катта қисми эса Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги чўлларда, Нурота тоғларига келиб ўрнашадилар. XI асрнинг бошларидан бошлаб киник қабилаларининг ўтроқлашув жараёнлари кучайиб боради.

Тадқиқотчиларнинг маълумотларига кўра, 1025 йилда Мовароуннаҳрдаги Салжукнинг набиралари Маҳмуд Ғазнавийга мурожаат қилиб Шимолий Хуросонга кўчишни (4000 оила) сўрайдилар. Маҳмуд Ғазнавийнинг рухсати билан шу йили Салжукнинг набиралари бошлиқ киник қабилалари Сарахс, Фарова ва Обивард атрофларига жойлашиб, бу ҳудудлардаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётга тезда араллашиб кетадилар. Воқеаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, Салжуқийлар билан Ғазнавийлар ўртасидаги муносабатлар йилдан-йилга жиддийлашиб, охир оқибат юқорида эслатилган Данданакон жанги келиб чиқди. Бу жангдан сўнг Салжукнинг набираси Тоғрулбек Хуросоннинг ҳукмдори деб эълон қилинди ҳамда сиёсий тарихда, Ғарбий Осиёда Салжуқийлар сулоласи расман ташкил топди.

XI асрнинг 40-йилларидан бошлаб Салжуқийлар Хуросон, Гургон, Дехистон ва Хоразмни бутунлай қўлга киритиб, Эрон, Афғонистон, Ироқ, Кавказорти ва Кичик Осиёга ҳарбий юришлар уюштирдилар. Айниқса, Султон Алп Арслон (1063-1072 йй) ва Султон Маликшоҳ (1072-1092 йй) ҳукмронлиги даврида Салжуқийлар давлатининг ҳудудлари янада кенгайиб, мамлакатнинг юксалган даври бўлди. Султон Маликшоҳ даврида Самарқанд, Бухоро ва маркази Ўзганд бўлган Фарғона ҳам Салжуқийлар давлатига бўйсунди. 1092 йилда Султон Маликшоҳ вафот этгач унинг ворислари ўртасида тож-тахт учун кураш авж олиб кетди. Бир неча йиллик курашлардан сўнг 1118 йилда Маликшоҳнинг ўғли Султон Санжар (1118-1157 йй) тахтни эгаллашга муваффақ бўлди.

Буюк Салжуқийлар сулоласининг сўнгги йирик вакили бўлган Султон Санжар даврида давлатнинг пойтахти Марв шаҳрига кўчирилди. Султон Санжар Мовароуннаҳрдаги Қорахитойларнинг ички ишларига, сиёсатига катта таъсир ўтказа олишга эришган Салжуқийлардан эди. У ҳокимиятни қўлга олиши биланоқ ҳарбий юришларни кучайтиради. Натижада бир қанча вилоятлар, хусусан, Мозандарон, Хоразм, Сейистон, Ғазна ва Мовароуннаҳр Салжуқийлар давлатига бўйсундирилади. Манбаларнинг маълумот беришича, Султон Санжар

«Улуғ султон», «Султонларнинг султони», «Шаҳаншоҳ» каби унвонлар билан улуғланган.

Таъкидлаш лозимки, Салжуқийлар давлати сингари улкан ҳудудларни ўз ичига олган давлатни ягона марказдан туриб бошқариш осон эмас эди. Шунинг учун ҳам марказдан туриб бошқарувдаги қийинчиликлар, сулола, вакилларининг тож-тахт учун курашлари, маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақилликка интилишлари, қарам ўлкалардаги норозилик ҳаракатлари Салжуқийлар давлатининг заифлашувига сабаб бўлган эди. Натижада Султон Санжар даврига келиб Салжуқийлар давлатининг ғарбий Ироқ қисмида унинг таъсири пасайиб қолади. Мамлакатнинг шарқий қисми – Эрон, Афғонистон, Хоразм ва Мовароуннаҳрда Султоннинг таъсири бирмунча кучли эди. Аммо, 1141 йилда Султон Санжар ва унинг вассали ҳамда иттифокчиси, Қорахоний Маҳмудхоннинг бирлашган қўшинлари билан қорахитойлар ўртасида Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлидаги жангда Султон Санжар қўшинлари мағлубиятга учрайди. Натижада Мовароуннаҳр қўлдан кетиб, султоннинг мавқеи анча пасайиб кетди.

Салжуқийларнинг мағлубиятидан Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад Отсиз усталик билан фойдаланиб, 1141 йилнинг кишида Салжуқийларнинг пойтахти Марвни босиб олди ва 1142 йилда Нишопурга юриш қилди. Лекин, Султон Санжар Хоразм қўшинларини Хуросондан қувиб чиқарди ва Отсизни яна ўзига бўйсундиришга эришди. Султон Санжарнинг ҳаракатларига қарамай, Салжуқийлар давлати ўзининг аввалги қудратини йўқота бошлаган эди. Салжуқийларга ҳал қилувчи зарбани Балх ва Хутталон вилоятларида яшовчи Ғўз қабилалари берди. 1153 йилда улар Султон Санжар қўшинларини тор-мор этиб, унинг ўзини асир олдилар. Ғўзлар ҳимоясиз қолган Марв ва Нишопур шаҳарларни талон-тарож қилиб, ўт қўйдилар. Султон Санжар 1156 йилда асирликдан қочишга муваффақ бўлса ҳам, лекин Салжуқийлар давлатини тиклай олмади ва бир йилдан кейин вафот этди.

А. Зиё тадқиқотларига кўра, Салжуқийлар давлат бошқаруви ўзига хос эди. Давлат бошлиғи, олий ҳукмдор Салжуқийлар хонадони вакили бўлиб **Султон ул-аъзам** унвонига эга бўлган. Илгариги сулолаларда бўлган каби, Султон номига хутба ўқилиб, тангалар зарб этилган. Мол-мулк, ер-сув тақсимлаш давлат ва бошқарув мансабларига тайинлаш, давлат қирим-чиқимларини назорат қилиб туриш, амалдорлар ва хизматкорлар фаолиятини назорат қилиш, янги қалъалар, шаҳарлар, ҳашаматли иншоотлар қуришга бошчилик қилиш қабила султоннинг зиммасида бўлган.

Салжукийлар бошқарув тизимида бош вазир алоҳида мавқега эга бўлган. Манбаларда **бош вазир-раис ур-руасо** (раисларнинг бошлиғи), **саъид ур-руасо** (бошлиқларнинг каттаси) деб аталиб, у барча девонлар фаолиятига раҳбарлик қилган ҳолда хазина, молия, солиқ, давлатга тегишли бўлган ишлаб чиқариш муассасалари ишларини назорат қилган.

Салжукийлар бошқарув тизими **даргоҳ ва девонга** бўлинган бўлиб даргоҳдаги энг асосий хизмат ва вазифалар қуйидагилар эди:

Улуғ ҳожиб – олий ҳукмдорнинг энг яқин кишиси, даргоҳ билан девонлар ўртасидаги алоқаларни мувофиқлаштириб турувчи, расмий қабулларни уюштурувчи амалдор;

Амири ҳорис – олий ҳукмдор чиқарган жазолар ҳукмларини ижро этиш билан шуғулланувчи амалдор;

Салоҳдор – саройдаги қурол-аслаҳа, айниқса олий ҳукмдорга тегишли нарсаларни сақлаш билан шуғулланувчи амалдор;

Хос вакил – даргоҳ ишларини бошқарувчи амалдор;

Жангдор – султон ва даргоҳ хавфсизлигини таъминловчи амалдор. Ундан ташқари олий ҳукмдор ҳузуридаги даргоҳ фаолиятини таъминлашда жомадор, шаробдор, чошнигир (султоннинг овқатланишига масъул), сарҳанг, мирохўр, таштдор каби амалдорлар ҳам хизматда бўлган.

Салжукийлар давлат бошқарувидаги девонлар сулолавий ва расмий девонларга бўлинган. **Сулолавий девонлар** олий ҳукмдор хонадони фаолияти билан боғлиқ бўлиб, бу хонадонга тегишли бўлган мол-мулк, ер-сув, хазина кабиларнинг бошқаруви ва ҳисоб-китоби билан шуғулланган. **Расмий девонлар** қўйидагилар бўлган:

Девони туғро – бу девон олий ҳукмдорнинг фармонлари, қарорлари, расмий ёзишмалари ва ҳужжатларини тайёрлаб, уларни муҳр бостиришга тақдим этган. Жойларга расмий ҳужжатлар юбориш, улардан ҳужжатлар қабул қилиш, чет элларга мактублар юбориш, давлат ҳужжатларида махфийликни таъминлаш ҳам шу девоннинг вазифаси эди;

Девони истифо (молия девони) – давлат кирим-чиқимларини, солиқлар, бож ва бошқа молиявий даромадлар, уларни алоҳида рўйхатга олиш билан шуғулланган. Бу девоннинг хизматчилари даргоҳ кирим-чиқимлари, хазинадаги аҳвол, мавжуд нақд пулнинг ҳисоби, давлат қарамоғида бўлганларга кетадиган харажат, маош, нафақа миқдори кабиларни ҳам назорат қилганлар;

Девони ишроф (давлат назорати) – молия-солиқ ишларини назорат қилиш ва текшириш, вақфга тегишли мулклар устидан умумий назорат олиб бориш, сулолага тегишли ер-сувлар, қимматбаҳо молия қоғозлари, зарбхоналар, амалдаги муҳрлар, бозор мутасаддилари, солиқчилар, қишлоқ оқсоқоллари ва бошқа амалдорлар устидан назорат олиб борган;

Девони арз (ҳарбий вазирлик) – лашкарга мўлжалланган маош ва таъминот, ҳарбийларнинг рўйхати, янгиланиб туриши, ҳарбий қисмларнинг таркибий сони, уларга кетадиган харажатларнинг тури ва ҳажми, от-улов, ҳарбий юришлар пайтидаги таъминот, ҳарбийлар кўригини ташкил этиш каби вазифаларини бажарган².

Салжуқийлар ҳокимиятида, айниқса Султон Санжар ҳукмронлиги даврида ҳокимиятда ҳарбий саркардалар катта ўрин эгаллаганлар. Ҳарбий бошлиқлар ва саркардаларнинг кўпчилиги турли уруғ ва қабилалардан (ўғўз, туркман, халаж, чигил ва бошқ.) чиққан кишилардан бўлган. Ҳарбий саркардалар табақаси ўз таъсирини Султон Санжар бошқараётган ҳокимиятга ўтқазиб, уларнинг ихтиёри билан иш тутишни талаб қилганлар. Ҳарбий саркардаларнинг мавқеи Султон Санжарнинг Қатван чўлидаги мағлубиятидан сўнг янада кучайиб кетган эди.

Салжуқийлар даври маҳаллий бошқарув тизимида вилоят бошлиқлари (волийлар) ҳам ўз девонларига эга бўлганлар. Волийларни олий ҳукмдор тайинлаган ва мансабидан олган. Волийлар бутун вилоят ҳаёти билан боғлиқ барча соҳаларга бошчилик қилганлар. Молия, солиқ, суд, ҳарбий ишлар, жазо идоралари волийлар назорати остида фаолият кўрсатган. Туманлар ва шаҳарлар миқёсидаги бошқарув тизими ҳам вилоятларники сингари бўлган.

Қўйида А.Зиё тадқиқотларига асосланиб Ғазнавийлар ва Салжуқийлар ҳукмдорлари рўйхатини беришни лозим топдик.

Ғазнавийлар (962-1183 йй.)

Алптегин (962-963 йй)

Исҳоқ (963-965 йй)

Билгатегин (966-972/973 йй)

Пирий (972/973-976/977 йй)

² Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тшкент, 2001. 128-130 бб

Сабуктегин (976/977-997 йй)
Исмоил (997 й)
Маҳмуд Ғазнавий (998-1030 йй)
Муҳаммад (1030 й)
Маъсуд (1030-1041 йй)
Мавдуд (1041-1049 йй)
Маъсуд ибн Мавдуд (бир неча кун)
Али ибн Маъсуд (1049 й)
Абдурашид (1050-1051 йй)
Фаррухзод ибн Маъсуд (1051-1058 йй)
Иброҳим ибн Маъсуд (1058-1098/99 йй)
Маъсуд ИИИ (1098/99-1115 йй)
Шерзод (1115-1116 йй)
Арслоншоҳ (1116-1119 йй)
Баҳромшоҳ (1119-1153 йй)
Хисравшоҳ (1153-1160 йй)
Хисравмалик (1160-1186/1187 йй)

Салжуқийлар (1040-1157 йй)

Тўғрулбек (1040-1063 йй)
Алп Арслон (1063-1072 йй)
Маликшоҳ И (1072-1092 йй)
Маҳмуд (1092-1094 йй)
Баркёрук (1094-1104 йй)
Маликшоҳ ИИ (1104-1105 йй)

Ғиёсиддин Абу Шужо Муҳаммад (1105-1118 йй)

Санжар (1118-1157 йй)

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиқ тарихи.- Т., “Шарқ” 2000-йил.
2. Ешов Б Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқарув тарихи.- Т., “Шарқ”, 2012-йил.
3. Сагдуллаев А, Аминов Б, Мавлонов Ў, Норкулов Н О`збекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти.- Т., 2004-йил.
4. Каримов Ш, Шамсиддинов Р Ватан тарихи.- Т., 1997-йил.
5. Асқаров А.А Ўзбекистон тарихи.- Т., ”Ўқитувчи”, 1994-йил.
6. Муртазаева Р.Х умумий таҳрири остида Ўзбекистон тарихи. Т., “Янги аср авлоди”, 2003-йил.
7. Усмонов Қ, Содиков М, Бурхонова С Ўзбекистон тарихи.- Т., “Иқтисод-Молия”, 2006-йил.

Мавзу: Қорахонийларнинг ҳокимият тепасига келиши.

Давлат идоралари фаолияти.

Режа:

1. Қорахонийлар давлатининг вужудга келиши, давлат бошқарув тизими.
2. Қорахонийлар давлатининг бошқарув тизими.
3. Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳоёт.
4. Қорахонийлар давлати бошқарувининг ижтимоий-сиёсий моҳияти.
5. Қорахонийлар давлатининг таназулга юз тутиши.

Таянч тушунчалар

Даргоҳ, девонлар, ҳарбий-маъмурий амалдорлар, Элекхон, Шайхулислом, Даргоҳ, Бош вазир, Девони мустафий, Девони мушриф, Девони борид, Девони амид, Девони ушрот, Девони вақф, Волий бек.

Х асрнинг иккинчи ярмига келиб ички зиддиятларнинг кўпайиши ва кескинлашуви натижасида Сомонийлар давлати кучсизлана бошлайди. Сомонийларга тобе бўлган вилоятларда, айниқса, Хуросонда улар ҳокимиятига қарши кўтарилган исёнлар, тожу-тахт учун ўзлуксиз олиб борилган курашлар Сомонийлар давлати инқирозини яқинлаштирган эди. Бундай вазиятдан Еттисув

ва Қашғарда яшовчи туркий қабилалар унумли фойдаландилар. Чунки, Х асрнинг иккинчи ярмига келиб бу ҳудудлардаги туркий қабилалар – қарлуклар, чиғиллар, яғмолар ва бошқалар ўзларининг кучли феодал давлатларини тузишга муваффақ бўлган эдилар.

Қорахонийлар туркий қавмлар эканлиги аниқ бўлса-да, уларнинг келиб чиқиши ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Аммо, улар ўз сулолаларини «Афросиёб авлоди» деб атаганлари ҳамда Қорахонийлар чиғиллар ёки қарлуклар қавмига мансублиги ҳақидаги нуқтаи назар ўрта асрлар даври тарихининг кўпчилик тадқиқотчилари томонидаги эътироф этилади.

Қорахонийлардан биринчи бўлиб исломни қабул қилган ва мусулмонча Абдулкарим деган ном олган ҳукмдор Хорун Буғраҳон ҳисобланади. Айрим ёзма манбаларда у Буғраҳон ат-Туркий деб номланади. Мисол учун, Ибн ал-Асир ўзининг «Китоб ал-камил фи-тарих» асарида маълумот беришича, Қашғар, Баласоғундан то Чан (Хитой) чегарасигача бўлган ерлар Буғраҳон ат-Туркий ҳукмронлиги остида бўлган.

Бутун Тянь-Шань ва Еттисувни эгаллаб бўлгандан сўнг, қорахонийлар Сомонийлар давлати таркибига бўлган Мовароуннаҳрга ҳам ҳарбий юришлар уюштира бошлайдилар ва тез орада Фарғона ва Исфижоб (Сайрам) ни босиб олишга эришадилар. 990-992 йилларда қорахоний Ҳорун (Ҳасан) Буғраҳон Сомонийларга тегишли бўлган Ўрта Осиёдаги мулкларнинг каттагина қисмини босиб олди. 992-993 йилларда Ҳасан Буғраҳон Самарқанд ва Бухорони ҳам эгаллайди. Манбаларнинг маълумот беришича, Сомонийлар давлатида катта таъсирга эга бўлган турк лашкарбошиси, Хуросон ҳокими Абу Али Симжурий ва яна бир лашкарбоши Балх ҳокими Фойиқ очикдан-очик Қорахонийларга ён босадилар. Яъни, Симжурий Ҳасан Буғраҳон билан мўзокаралар олиб борган бўлса, Фойиқ Работи Малик яқинидаги Буғраҳонга қарши жангда, ҳар томонлама устунликка эга бўлишига қарамай таслим бўлади. Ҳасан Буғраҳон Самарқанд ва Бухорони эгаллагач, касаллиги туфайли урушни давом эттиролмасдан Қашғарга қайтишда, йўлда Кўчқорбоши деган жойда 993 йилда вафот этади.

Ҳасан Буғраҳон вафотидан сўнг улуғ хон (қорахон) лавозимини, унинг жияни Али ибн Мусо эгаллайди. Аммо у узоқ вақт тахтга ўтира олмади. Тахтни Қорахоний Наср Илекхон эгаллади. Сомонийлар давлатидаги ички низоларни, Сомоний ҳукмдорлари ва турк лашкарбошилари ўртасидаги келишмовчиликларни диққат билан кўзатиб турган Қорахонийлар 996 йилда Наср Илекхон бошчилигида Бухорога янги юришлар уюштирдилар. Сомоний ҳукмдори Нух ИИ Ғазна ҳокими Сабуктегинни ёрдамга чақиради. Балхдан катта кўшин билан етиб келган Сабуктегин Кеш ва Насаф оралиғида жойлашиб, ўз

қўшинлари билан келиб қўшилишини сўраб Нух ИИ га элчи юборади. Лекин ўз «вассали» га унча ишонмаган Бухоро хукмдори ўз вазири Ўзайрининг фикрига қўшилиб бу таклифни рад этади ва Сабуктегинни ўзини Бухорога чакиради. Бундан ранжиган Сабуктегин ўғли Маҳмудни 20 минглик қўшин билан Бухорога жўнатади. Ўзи эса Наср Илекхон билан мўзокаралар олиб бориб, Қорахонийларга Сомонийларга тегишли бўлган шимолий ҳудудларни тақдим этади.

Шундай қилиб, 1005 йилга қадар Сомонийлар ва Қорахонийлар ўртасида кўплаб урушлар бўлиб ўтди ва ўша йили сўнгги Сомоний Абу Иброҳим Исмоил Мунтасирнинг Бухорони озод этишдаги ҳаракатлари муваффақиятсиз якунланади ва Сомонийлар сиёсий тарих сахнасида тушиб кетдилар. Хуллас, XII аср бошларида Қорахонийлар давлати Амударёнинг юқори ва ўрта оқимларидан то Етгисув, шарқда эса Торим дарёсигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган эди. Айрим олимларнинг фикрича, шу вақтдан бошлаб Қорахонийлар Бухоро, Самарқанд ва умуман, Амударёгача бўлган ҳудудларни ҳам бошқара бошлаганлар. Сиёсий жиҳатдан олиб қараганда, XII аср бошларида Туркистон бир қанча сиёсий кучлар томонидан идора этилган. Шарқий Туркистон, Тошкент, Исфижоб, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Чағаниён, Хутталон вилоятлари Қорахонийлар, Амударёнинг чап қирғоқ ерлари то Ғазнагача, Хуросон, Сейистон вилоятлари Ғазнавийлар, Хоразм эса Хоразмшоҳлар, Орол денгизидан шарқ ва шимолдаги ерлар уғўзлар иттифоқи томонидан бошқарилаётган эди.

Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрга ҳукмронлиги 200 йилга яқин давом этади. Сомонийларга тегишли бўлган ерларни эгаллаш жараёнида Қорахоний бошқарувчилари вақтинчалик бўлса-да бирлашиб туркийларнинг йирик Қорахонлар давлатини барпо этадилар. Бу давлат бир нечта вилоятларга бўлинган бўлиб, Мовароуннаҳрга дастлаб Наср Илекхон ҳокимлик қилган. Шижоатли ва моҳир саркарда Наср Илекхон дўстона муносабатлар ўрнатиш тарафдори эканлигини билдириб қўшниси Маҳмуд Ғазнавий билан элчилик муносабатлари ўрнатади. Аммо, бундай муносабатлар узок чўзилмади. Маҳмуд Ғазнавийнинг шимолий Ҳиндистонда уруш олиб бораётганлигидан фойдаланган Наср Илекхон 1006 йилда катта қўшин билан Амударёдан кечиб ўтиб Балх, Тус, Нишопур шаҳарларини босиб олади. Шунга қарамасдан Ғазнавийлар Қорахонийларни Хуросондан ҳайдаб чиқаришга муваффақ бўлдилар. 1008 йилда Қорахонийлар яна Хуросонга ҳужум қилдилар. Маҳмуд Ғазнавийнинг ўзи 500 та жангга ўрнатилган филларга эга бўлган катта қўшин билан Қорахонийларга қарши чиқди ва уларнинг қўшинини бутунлай яқсон қилди. Шундан кейин Қорахонийлар Хуросонга ҳарбий юриш уюштиришга бошқа журъат этмадилар.

Наср Илехоннинг ўлимидан сўнг орадан бироз вақт ўтгач Мовароуннаҳрдаги ҳокимият Қорахонийларнинг Ҳасанийлар сулоласига мансуб Алитегин қўлига ўтди. Мовароуннаҳрни узоқ йиллар бошқарган Алитегин билан Қорахонийларнинг улуғ хони (тамғачхон) Юсуф Қодирхон ўртасида яхши муносабат ўрнатилган эди. Бу муносабатнинг янада кучайиб кетишидан чўчиган Маҳмуд Ғазнавий Юсуф Қодирхон билан келишиб Алитегинга қарши иш тутдилар. Улар 1025 йилда Мовароуннаҳрга юриш қилдилар. Алитегин Зарафшоннинг ўнг оқимида яшаётган кўчманчи туркман қабилалари ва Салжуқхоннинг неваралари Исмоил, Тоғрул ва Довудлардан ёрдам сўрайди. Бу жангда Қорахонийлар мағлубиятига учраган бўлсаларда, Алитегин Мовароуннаҳрда ўз ҳокимиятини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Мовароуннаҳр ерларига батамон ўрнашиб олгандан сўнг орадан кўп ўтмай, яъни 1015-1016 йиллар Қорахоний ҳукмдорлари, хонзодалар ва йирик амалдорлар ўртасида тож-тахтни эгаллаш, йирик яйловларни қўлга киритиш, айрим вилоятларни босиб олиш учун курашлар авж ола бошлайди. Натижада 1041 йилга келиб Қорахонийлар давлати иккига: шарқий ва ғарбий қисмга бўлиниб кетди. Ғарбий қисм Мовароуннаҳрдан то Фарғона водийсининг ғарбий районларигача бўлган ҳудудларни эгаллаган бўлиб, унинг пойтахти даставвал Бухоро, бир муддат Ўзганд, кейин эса Самарқанд эди. Шарқий қисм Еттисув, Қашғар, Тароз, Исфижоб, Шош ва Шарқий Фарғонани ўз ичига олган. Унинг пойтахти аввал Баласоғун, кейин эса Қашғар эди.

XI асрнинг ўрталарига келиб Хуросондаги Ғазнавийлар давлати Салжуқийлар томонидан йўқ қилинди. Мовароуннаҳрни эса Қорахонийлар ўз қўлларида сақлаб қолдилар ва бу ерда Иброҳим ибн Насрнинг сиёсий фаолияти бошланади. У ўз қўшинлари билан аввало, Амударё бўйидаги Хутталон, Вахш, Чағаниённи босиб олади ва тез орада бутун Мовароуннаҳр ерларини забт этади. У янги пойтахт қилиб ўзига Самарқандни танлади ва шу ердан туриб ҳокимиятни бошқарди (1040-1068 йй.)

Иброҳим ибн Наср билан Салжуқийлар ўртасидаги муносабат анча ёмон эди. У Салжуқийларнинг бир неча ҳужумларини қайтаришга эришган. 1068 йилда Иброҳим ибн Наср вафотидан сўнг унинг ўғиллари ўртасида тахт учун кураш бошланиб, бу курашда Шамсулмулк ғалаба қозониб ҳокимиятни эгаллайди. 1072 йилда Салжуқий Султон Алп Арслоннинг вафотидан фойдаланган Қорахоний Шамсулмулк Салжуқийларга тегишли бўлган Термиз ва Балх вилоятларини эгаллади. Аммо, кўп ўтмай Алп Арслоннинг вориси бўлган Султон Маликшоҳ бошчилигида Салжуқийлар Қорахонийларни қайтариб юбордилар.

1080 йилда Шамсулмулк вафот этиб тахтга Қорахоний Аҳмад тахтга ўтиради. Аҳмадхон даврида мусулмон уламолари ва турк лашкарбошилари ўртасидаги кураш авж олиб кетади. Бундан фойдаланган Салжукий Маликшоҳ Амударёдан кечиб ўтди ва қаттиқ жанглардан сўнг Бухоро ҳамда Самарқандни эгаллади. Аҳмадхон эса асир олинади. Лекин, Мовароуннахрни ўз қўлида сақлаб қолишга кўзи етмаган Маликшоҳ Аҳмадхон билан сулҳ тўзиб, катта ўлжалар олиб орқага қайтади. Аҳмадхоннинг Салжукийларга итоаткорлиги ҳарбий лашкарбошилар ва рухонийларнинг норозилигига сабаб бўлганлиги боис, оқибат 1095 йилда у фитна уюштирилиб ўлдирилади.

ХИИ асрнинг бошларига келиб Қорахонийлар тахтига Арслонхон (1102-1130 йй.) ўтириб ярим мустақил давлатни бошқарган бўлсада, тўла мустақиллик учун ҳаракатлар олиб борди. Уламолар билан келишмовчилик ва бетоблиги туфайли Арслонхон тахтни 1130 йилда ўғли Насрга топширади. Арслонхон Салжукий Султон Санжардан ёрдам сўрайди. Ўша йили Султон Санжар фитначиларни жазолаб Самарқанд шаҳрини эгаллайди ва шу даврдан бошлаб Қорахонийлар ўз мустақиллигини деярли йўқотиб Салжукийларга қарам бўлиб қолдилар.

Орадан кўп ўтмасдан Мовароуннахрга янги кўчманчи қабилалар Қорахитойлар (киданлар) ҳужуми хавфи пайдо бўлди. ХИИ асрнинг 30-йилларида Қорахитойлар Шарқий Туркистон ва Еттисувни, яъни Шарқий Қорахонийлар ҳудудини босиб олдилар. Шарқий Қорахонийлар анча заифлашиб қолганлиги туфайли ўз мулкларини ҳимоя қила олмадилар. Ғарбий Қорахонийларнинг ҳам аҳволи бундан яхши эмас эди. 1137 йилдаги Хўжанд яқинидаги бўлган жангда Қорахитойлар қўшини Қорахоний Маҳмудхон қўшинларини тор-мор этдилар. Бу пайтда Хоразмни эгаллаш билан банд бўлган Султон Санжар ўз вассали Маҳмудхонга етарли ёрдам бера олмади. Самарқанд талон-тарож қилиниб, катта товон ундирилгач, Қорахитойлар орқага қайтдилар.

Орадан кўп ўтмасдан, яъни 1141 йилда Қорахитойлар яна Мовароуннахр ерларига бостириб келдилар. Уларнинг ҳужумини тўхтатиш учун Султон Санжар катта қўшин билан Самарқанд яқинига етиб келади. Бу сафар жанг Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлида бўлди. Ҳал қилувчи бу жангда Султон Санжар ва Қорахоний Маҳмудхонларнинг бирлашган қўшинлари Қорахитойлар томонидан мағлуб этилди.

Самарқанд, Бухоро ва бутун Марказий Мовароуннахрни эгаллаган Қорахитойлар катта ўлжалар билан орқага қайтдилар. Қорахитойлар Баласоғундан ташқари ҳамма ерлар ҳокимиятни Қорахонийлар қўлида қолдирдилар. Қорахонийлар энди Қорахитойларга қарам бўлиб, ҳар йили

уларнинг пойтахти Баласоғунга катта-катта ўлпон юбориб турар эдилар. ХИИИ асрнинг бошларида Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Мовароуннаҳрга юришлари туфайли Қорахонийлар ҳукмронлиги бутунлар барҳам топди.

Ижтимоий тўзум ва иқтисодий ҳаёт. Қорахонийлар сулоласи ўз ҳукмронлиги даврида ўз мулкларининг сарҳадларини бир неча марта ўзгартирганлар. Мисол учун, Мовароуннаҳрни эгаллагунига қадар уларнинг мулклари Тяньшань ва унинг атрофларини эгаллаган бўлса, ХИ аср бошларига келиб эса, ҳоконлик чегаралари Амударёгача етган. Орадан кўп ўтмай улар Шарқий Туркистонда Қашғарни ва Хўжандни қўлга киритдилар. Бундай ҳолат ҳоконликнинг ижтимоий-иқтисодий тузумига ҳам катта таъсир кўрсатди. Ҳар бир вилоят маълум сиёсий мавқега эга бўлган ҳолда хондан кичикроқ унвонга эга элекхонлар томонидан бошқариладиган бўлди.

Қорахонийлар Сомонийларга нисбатан давлат тузилиши ва бошқарувининг бошқачароқ шаклини жорий этишга ҳаракат қилдилар. Уларда ҳокимият Сомонийларда бўлгани каби тўғридан – тўғри отадан ўғилга эмас, балки акадан укага, кейин сулоланинг навбатдаги авлодига ўтган. Айрим олимларнинг фикрича, Қорахонийларнинг бутун уруғи ҳокимиятнинг жамоавий соҳиби бўлиб, сулоланинг ҳар бир аъзоси ўзининг келиб чиқишига кўра, умумсулола мулкларининг бир қисмига даъво қила оларди. Бу мулкнинг асосий қисми сулоланинг уч улуғ аъзоси – улуғ ҳокон, кичик ҳокон ва элекхонга тегишли ҳисобланарди. Уларнинг ҳар қандай авлодига ўз ҳиссаси ажратиб берилар эди.

Қорахонийларда иккита пойтахт: Қашғар ва Баласоғун мавжуд эди. Улуғ хон шу шаҳарлардан биридаги қароргоҳда ўтирган. Улуғ ҳокон ёки улуғ хон «**ҳоқон ул-ҳоқон**» деган номда юритилиб, араб манбаларида мазкур унвон «**султон ус-салотин**», форс манбаларидаги «**шаҳаншоҳ**» га мос келади. Қорахонийларга қарашли ерлар тамғачхон томонидан унинг ўғиллари, қариндошлари ўртасида тақсимланган эди. Шу боис ер-мулк масаласида ота-ўғил, амаки ва жиянлар ўртасида доимий низолар юз бериб, у сиёсий аҳволга салбий таъсир кўрсатиб турган.

Қорахонийлар Мовароуннаҳрни босиб олгач бу ердаги ижтимоий-сиёсий ҳаётда катта ўзгаришлар содир бўлганлиги боис, Қорахонийлар ўз давлатларини вилоятларга бўлиб ташлайдилар. Мовароуннаҳр вилоятининг пойтахти Самарқанд, Фарғонаники эса Ўзганд шаҳри эди. Бу вилоятлар бошлиқлари элекхонлар бўлиб улар Қашғардаги тамғачхонларга расман тобе эдилар. Қорахонийлар даврида Самарқанд элекхони анча кучайиб кетган эди. Самарқанд элекхони саройида Сомонийлар давлатида бўлгани каби вазир, соҳиби-борид, муставфий, ҳожиб, раис-мухтасиб каби амалдорлар бўлган. Таъкидлаш жоизки,

Қорахоний ҳукмдорлари мусулмон уламолари билан қалин алоқа ўрнатганлар ва имомлар, сайидлар, шайхлар, садрларни қўллаб-қувватлаганлар.

Кейинги даврдаги янги адабиётларда таъкидланишича, Қорахонийлар даврида жамиятнинг ижтимоий бўғинлари қўйидагича бўлган:

- **хоқон-ул-хоқон**, Қорахон ёки тамғачхон. Энг юқори олий мансабдор шахс, давлатнинг олий бошлиғи;

- **элекхон** – хоқондан кейинги поғонада турувчи шахс. У хоқон хонадонига мансуб бўлиб, вилоятнинг мулк соҳиби ҳисобланган;

- **иктадорлар** – Қорахонийлар давлатининг таянч қатлами, асосий ҳарбий ҳаракатларни амалга оширувчи жанговар бўлинмалар вакиллари. Улар ўз мартабаларига кўра бир-бирларидан фарқ қилганлар, яъни, туманлар ва вилоятлар миқёсидаги иктадорлар;

- **ислом динининг пешволари** – имомлар, сайидлар, шайхлар, садрлар. Қорахонийлар мусулмон руҳонийлари билан яхши муносабатларда бўлган бўлиб, давлатда диний мансабдорларнинг мавқеи ниҳоятда баланд эди;

- **ҳокимлар, раислар, муҳтасиблар** ва бошқ. Бундай шахслар Сомонийлар даврида бўлгани каби Қорахонийлар даврида ўз мавқеларини мустаҳкам сақлаб олган ижтимоий қатламлардир;

- **тариқчилар** – зираоткорларнинг туркча номи, кишлок хўжалик маҳсулотлари билан таъминловчи асосий ижтимоий қатлам;

- **хунармандлар ва савдогарлар** – турли хилдаги хўжалик аҳамиятига молик ашё, асбоб-анжомлар ясовчи, тайёрловчи меҳнаткаш қатлам ва савдо-сотик билан машҳур бўлган шаҳар аҳли;

- **кўчманчилар** – чорвадорлар яъни, чорва маҳсулотларини етиштирувчи асосий қатлам.

Қорахонийлар даврида оддий халқ – **будун**, солиқ тўловчи фуқаро – **райият**, қабила бошлиқлари – **бек**, савдогарлар – **сарт** деб аталган.

Сомонийлар даврида жуда катта кучга эга бўлган деҳқонлар, йирик ер эгалари Қорахонийлар даврида ўз таъсирини аста-секин йўқота бордилар. Қорахонийлар бу йирик ер эгаларининг мулкларини, ерларини зўрлик билан тортиб олиб ўзларига хизмат қилувчи амалдорларга, лашкарбошиларига бўлиб бердилар. Шартли равишда фойдаланишга берилган бу ерлар тарихий

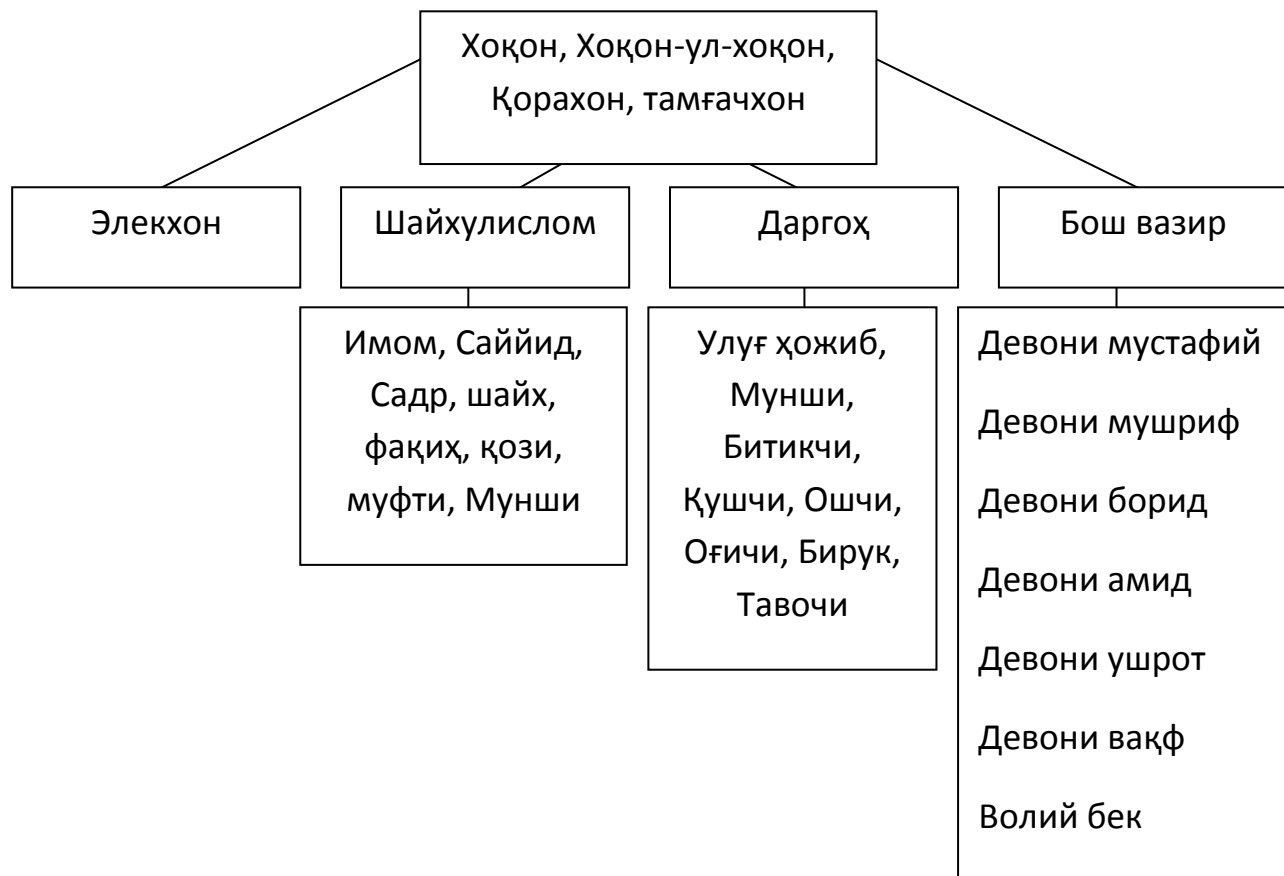
манбаларда «**икта**» деб, ер эгалари эса «**иктадор**» деб аталган. Аста-секин бу ерлар авлоддан авлодга мерос сифатида ўтадиган бўлди. Икта билан бир пайтда ерга эгалик қилишнинг бошқа турлари ҳам мавжуд эди.

Бу даврда Мовароуннаҳрда диндорларга ва диний идораларга тегишли вақф ерлари ҳам анча кенгайди, бу эса ижтимоий-иқтисодий ҳаётда мусулмон диндорларининг ўрни катта бўлганлигидан далолат беради.

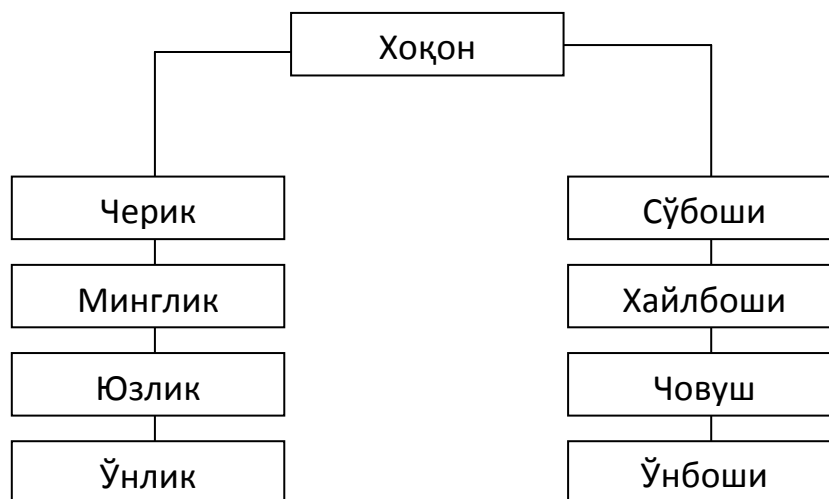
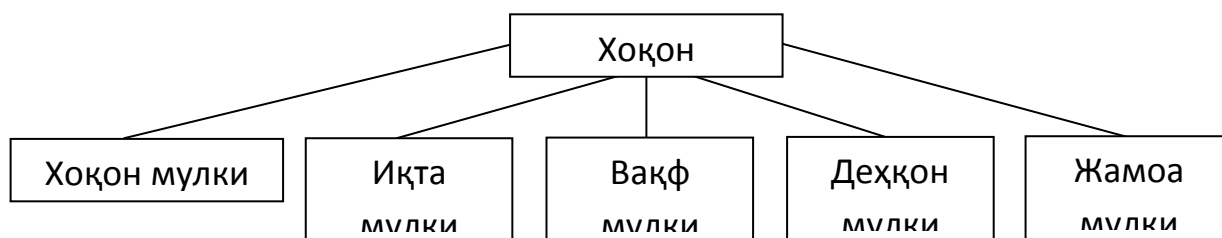
Бу даврда ерга эгалик қилишнинг хусусий шакли оз миқдорда бўлса-да сақланиб қолинди. Бу ерда шуни унутмаслик керак-ки, Мовароуннаҳрга Қорахонийлар билан бирга жуда кўп кўчманчи туркий қабилалар кириб келди. Ушбу қабилалар Қорахоний ҳукмдорларга кўрсатган хизматларига қараб катта-катта ерларга, серунум яйловларга эгалик қилдилар. Баъзи ҳолларда суғориладиган деҳқончилик ерлари ҳам кўчманчиларга яйлов тариқасида бўлиб берилган.

Қорахонийлар давлати сиёсий тизими³.

³ А.Сагдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000. – 102-103 бб.

Қорахонийларда мулкчилик ва ҳарбий тизим.

Суғориладиган ҳудудлардаги қишлоқ аҳолиси қишлоқ жамоаси шароитида яшар эди. Барча кўринишдаги ерлардан шариат қонунларига биноан давлат хазинасига турли солиқлар, хирож ва бошқалар олинган. Ерга ёлланиб ишловчи кишилар – мардикорлар фаолияти ҳам сақланиб қолинди. Улар иқтадорлар ва кичик ер эгалари қўлида маълум шартлар асосида ишлаганлар.

Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр, умуман, Ўрта Осиёда ер эгаллиги муносабатлари кенг илдиз отган бўлса-да, лашкарбошилар, амалдорлар ва йирик диндорлар уйларида қўллар ҳам ишлаган. Бу ўша пайтда «уй қўллари» сақланиб қолганлигини билдиради.

Қорахонийлар Ўрта Осиёни босиб олганларидан сўнг бу ердаги иқтисодий-маданий ҳаётда ҳам катта ўзгаришлар рўй берди, шаҳарлар тараққий этди, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланди. Шаҳарлар ривожланиши билан шаҳар аҳолиси сони ҳам кўпайиб борди. Сомонийлар давридаёқ йирик шаҳарлар бўлган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв, Қорахонийлар даврида янада кенгайди. Бу шаҳарлар энди уч қисмли-арк, шаҳаристон, работдан иборат шаҳарларга айланди. Уларда янгидан-янги ҳашаматли иморатлар пайдо бўлди. Бу иморатлар ўз тузилиши ва нақшлари билан ажралиб туради.

Қорахоний ҳукмдори Шамс-ул-Мулк Бухоро яқинида сарой барпо этди ва бундан ташқари Ҳазара қишлоғи яқинида Дингарон масжидини ва унинг ёнида Барати Малик номи машҳур бўлган карвонсарой қурилди. Бухоро шаҳрида 1127 йилда Қорахоний Арслонхон томонидан машҳур иморат – Минораи Калон барпо этилди. Вобкентда ХИИ аср охирида Бухоро садри Абдулазиз ИИ томонидан қурилган минорани, Жарқўрғонда (Сурхондарё вилояти) Қорахонийлар томонидан 1108-1109 йилларда бунёд этилган минорани, шунингдек Бухородаги Намозгоҳни ва Атторий масжидини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Қорахонийлар даврида Самарқанд шаҳрида ҳам кўплаб бинолар барпо этилди. Афросиёбдаги археологик қазилмалар шундан далолат беради. Лекин, муғуллар истилосидан сўнг бу бинолар вайронага айланди.

Термиз шаҳри ХИ-ХИИ асрларда анча ривожланди, янги мустаҳкам муҳофаа девори қурилди, бу ерда барпо этилган Термиз ҳукмдорлари саройи айниқса машҳурдир. Бу саройни қазиб очган археологлар турли идишлар билан бирга афсонавий ҳайвонлар тасвирларини ҳам топишди. ХИ-ХИИ аср бошларида Хоразмда ҳам кўпгина бинолар қад кўтарди. Урганчдаги Фахриддин Розий ва Шайх Шариф мақбарасини, кўплаб карвонсаройларни, Буронқалъа, Наифқалъа ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Шаҳарлар тараққиёти ҳунармандчиликнинг ривожланишига ҳам олиб келди. Ҳунармандчилик тараққиёти Ўрта Осиёнинг фойдали қазилмалар, хом ашё манбаларига бойлиги билан белгиланади. Ҳунармандчиликнинг асосий марказлари шаҳарлар эди. Ўрта Осиёнинг турли жойларида олиб борилган археологик қазилмалар ва ёзма манбалардаги маълумотларга қараганда ХИ-ХИИ асрларда шаҳарлар ва баъзи йирик қишлоқларда тўқимачилик, кулолчилик, металл ва шиша буюмлари ишлаб чиқариш ва бошқа ҳунармандчилик турлари анча ривожланган.

Халқ амалий санъати – меъморчиликда, металл ва сирли сопол идишларда ўз аксини топди. Улар турли-туман нақшлар ва тасвирлар билан безатилган. Сақланиб қолган меъморий иншоотлар ва археологлар томонидан очилган шаҳарлардан олинган маълумотлар тасвирий санъатнинг, нақшинкорликнинг ўзига хос йўлдан ривожланиб борганлигидан далолат беради. Меъморий иншоотларда кичик ғиштлардан чиройли қилиб чиқарилган нақшлар, ўйма нақшлар, турли геометрик шакллар билан безатилган. Ислон таълимотининг расмий таъқиқига қарамасдан турли кўринишдаги тасвирлар саройларни безаб турган. Бу давр шаҳарларининг ёғоч ўймакорлиги ҳам анча ривожланган.

ХИ-ХИИ асрларда Ўрта Осиёда товар-пул муомаласи ва савдо-сотиқ ҳам анча ривожланади, нафақат ички савдо, балки ташқи савдо ҳам гуллаб-яшнади. Бу ўринда Хитойни Волга бўйлари, Шарқдаги мусулмон мамлакатлари ва Византия билан боғловчи карвон йўлларининг Ўрта Осиё худуди орқали ўтганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Бу йирик савдо йўллари Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарлари – Фарғона, Шош, Самарқанд, Бухоро, Насаф, Кеш, Термиз, Урганч, Марв ва бошқалар орқали ўтиб, уларнинг савдо марказлари сифатидаги аҳамиятини кучайишига, давлатчилик анъаналарининг янада тараққий этишига катта таъсир кўрсатган.

Ўрта Осиё ўрта асрлар даври тарихида 200 йилдан зиёдроқ ҳукм сурган Қорахонийлар сулоласи ўша давр Ўзбекистон халқи давлатчилиги тарихида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Тарихий маълумотларга кўра, ҳозирги Ўзбекистоннинг деярли барча ҳудудлари Қорахонийлар давлати таркибида бўлган. Қорахонийлар сулоласининг ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги аҳамияти шундаки, Қорахоний ҳукмдорлари давлат бошқарувининг илгаридан мавжуд бўлган тизими ёки ташкилотлари ўрнига бошқачароқ, яъни, нисбатан қадимги кўчманчилар услублари, қадимги туркийлар анъаналари билан боғлиқ бошқарув тартибини жорий этдилар. Шу билан бирга Қорахонийлар ҳукмронлиги даври ўзидан олдинги мукаммал бошқарув тизимига эга бўлган Сомонийлар бошқарувидан ўзига хос бўлган иқта (ер-мулкни тортиқ қилиш) ва вилоятларга бўлиб бошқариш (элекхонлар) тизими билан ҳам ажралиб туради.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. Қорахонийлар давлати ҳақида маълумот беринг.
2. Сомонийлар ва Қорахонийлар давлат бошқарувидаги ўхшашлик ва фарқлар нималардан иборат?
3. Қорахонийлар давлатида марказий ва маҳаллий бошқарув қандай бўлган?
4. Қорахонийлар давлатида солиқ тизими қандай бўлган?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ешов Б Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқарув тарихи.-Т., “Ўзбекистон Миллий Университет”, 2012-йил.
2. Алимова Д.А, Ртвеладзе э.В Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари.- Т., “Шарқ”, 2001-йил.
3. Абдурахимова Н.А, Исакова М.С, Сулейманова З.М Давлат муассасалари тарихи.-Т., “Шарқ”, 2007-йил.
4. Муртазаева Р.Ҳ умумий таҳрири остида Ўзбекистон тарихи.- Т., “Янги аср авлоди”, 2003-йил.

5. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар.- Т., “Фан”, 1990-йил.
6. Бичурин. Н. Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии и древние времена. Т. ИИ. М-Л, 1950.
7. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. - Т., “Шарқ”, 2000-йил.

Мавзу: Хоразмшоҳлар бошқаруви даврида давлар идоралари.

Режа:

1. Хоразмшоҳлар ва Мўғуллар ўртасидаги кураш.
2. Давлатдаги бошқарув тартиблари.
3. Ҳарбий қўшин ва солиқ тизими.
4. Давлатни таназулга учраш сабаблари.

Таянч тушунчалар

Хоразмшоҳ – Ануштегинлар, «ал-мажлис ул олий ал фаҳри ат-тожи», Вазир, бош ҳожиб ёки улуғ ҳожиб (ҳожибул-кабир), устоздор, Амири-охур (мирохўр), Амири-шикор, Таштдор, Шаробдор, Қиссадор.

Хоразм Сомонийлар даврида уларга тобе вилоят ҳисобланарди. X аср охири – XII асрнинг бошларига келиб Хоразм ҳукмдори Маъмун II ва унинг ўғли Али ибн Маъмун Сомонийлар давлати қўлаганидан сўнг мустақил давлат тузишга ҳаракат қилиб кўрдилар. Хусусан, 996 йилда Шимолий Хоразм ҳукмдори Маъмун ибн Муҳаммад икки қисмга бўлиниб кетган давлатни бирлаштириб **хоразмшоҳ унвони** олади ва Урганчни ўз пойтахтига айлантиради. Аммо, Мовароуннаҳрдаги Қорахонийлар ва Хуросондаги Ғазнавийлар давлати олдида Хоразм давлати жуда кучсиз бўлиб, кўп ҳолларда Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Маъсудга қарам эди. Хоразмнинг мустақил давлат сифатида шаклланиши ва ривожланиши Ануштегиний-Хоразмшоҳлар сулоласи даврига тўғри келади.

Ушбу сулоланинг асосчиси ёки биринчи вакили Ануштегин келиб чиқиши жиҳатидан ўғўз туркларидан бўлиб, ёшлигида Гаржистон (Гуржистон) да яшаган ва ёлланма жангчи (мамлук) бўлган. Салжук султони Маликшоҳ II даврида Ануштегин таштдорлик мансабига (султон ҳовўзлари ва ҳаммомлари ашёлари хазиначиси) кўтарилган эди. Манбаларнинг маълумот беришича, таштдорлик мансабига султон ўзининг ишончли одамларини тайинлар эди ва кўп ўтмай Ануштегин султоннинг яқинларидан бирига айланади. Натижада 1076 йилда

Султон Маликшоҳ Ануштегинни Хоразм ҳокими этиб тайинлайди. Ануштегин Салжукийларга тобе бўлиб ҳокимиятни бошқаради ва 1097 йилда вафот этади. Ўша йили унинг ўғли Қутбиддин Муҳаммад (1097-1128) Хоразм волийси қилиб тайинланади.

Қутбиддин Муҳаммад отаси даврида ўз даврининг йирик шаҳарларидан бири бўлган Марвда илм олган, хусусан, дин илмларини яхши ўрганган эди. У Хоразм волийси бўлгач қобилятли ҳукмдор сифатида уламоларга ва дин арбобларига ҳомийлик қилади. Қутбиддин Муҳаммад Хоразмда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун анчагина куч-ғайрат сарфлаган бўлсада, расман Салжукийларга тобе бўлгани боис, Султон Санжарга садоқат билан хизмат қилди. У Салжукийларнинг олий ҳокимият учун ўзаро курашларида ҳам фаол иштирок этганлиги маълум. Тарихий манбаларда Хоразмшоҳнинг унвони **«Подшоҳ Қутбид-дунё вад-дин Абул-фатҳ Муъин Амирал-мўъминин»** («Дунё ва дин қутби, ғалабалар отаси Мўминлар амири-халифанинг ёрдамчиси») деб улуғланиши Қутбиддин Муҳаммад Салжукийларга тобе бўлса-да, мавқеи анча баланд бўлганлигидан далолат беради. Шу сабабли бўлса керакки, 1128 йилда Қутбиддин вафот этгач Султон Санжар Хоразм тахтини унинг ўғли Аловиддин Отсизга (тўлиқ номи Ал-Малик Абу Музаффар Аловиддин Жалолоддин Отсиз; 1128-1156 йй) топширади.

Ўз даврининг моҳир саркардаси ва яхшигина дипломати бўлган Отсиз мустақил ташқи сиёсат олиб боришга ҳаракат қилиб Салжукийларнинг ҳар бир хатосидан усталик билан фойдаланди. Отсиз биринчи марта Султон Санжарнинг итоатидан чиқиб мустақил ҳаракат қилди ва Салжукийларга тегишли бўлган Сирдарёнинг қуйи оқимидаги ерларни Жандгача (Каспий денгизи бўйлариғача) босиб олиб, Манғишлоқ вилоятини ҳам ўзига бўйсундирди. Бундан ғазабланган Султон Санжар Отсизга қарши юриш қилишга қарор қилди. Чунки ўша давр сиёсатини яхши тушунган Санжар, агар Отсизни буйсундирмаса ўзига тобе бўлган Қорахонийлар ва Ғазнавийлар ҳам исён кўтаришини биларди. Шунингдек у, ўзининг ҳарбий қудрати ғоят кучли эканлигини ҳам биларди. Буларни ҳисобга олиб Султон Санжар 1138 йилнинг октябрда Отсизга қарши Хоразмга қўшин тортди ва Хазорасп қалъасини қамал қилди. Султон Санжар Хоразмга жияни Сулаймоншоҳни волий қилиб тайинлади. Аммо, кўп ўтмай, 1139 йил февралда Султон Санжар Марвга қайтгач, Отсиз ўз қўшинлари билан Хоразмга келиб Сулаймоншоҳни ҳайдаб юбориб қайта тахтни эгаллади.

Аловиддин Отсиз Хоразмни мустақил бошқариш мақсадида бир неча марта Султон Санжарга қарши (1138, 1141-1142, 1147-1148 йй) исёнлар қилган бўлса-да, бутунлай мустақил бўлиш унга насиб этмади. Шунга қарамасдан,

кўпчилик олимларнинг эътироф этишларича, у Хоразмни мустақил давлат бўлиши учун асос ярата олди. Яъни, Отсиз Ануштегин-Хоразмшоҳлар сулоласи нафақат бир вилоят, балки улкан минтақада ҳам сиёсат юргизиши ва донгдор сиёсий кучлар билан рақобатлаша олиши мумкинлигини амалга кўрсата олди. Чунки Отсизнинг асосий мақсади ва сиёсатининг асоси Хоразмда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш эди. Ўзининг узоқ йиллик ҳумронлиги даврида (у 29 йил давлатни бошқарган) Отсиз Бағдод халифалари билан алоқаларини мустаҳкамлашга интилиб, Султон Санжарга қарши курашда Бағдод халифасини иттифоқчи қилишга ҳам ҳаракат қилиб кўрди.

1156 йилда Отсиз қоқшол касалига учраб вафот этади ва тахтга унинг ўғли Эларслон (1156-1172 йй) тахтга ўтиради. Эларслон отасига қараганда анча қўлай вазиятда тахтни бошқарди. Чунки 1157 йилда Султон Санжар вафот этганидан сўнг Салжукийлар давлати майда вилоятларга бўлиниб кетди ва Хоразмни мустақил сиёсат олиб бориши чун кенг йўл очилди. Эларслон Хуросондаги Салжукийларнинг ўзаро курашларидан фойдаланиб Каспий бўйларидаги Дехистонни босиб олди. Шунингдек у, отаси даврида Хоразмга бўйсундирилган кўчманчи туркман ва қипчоқ қабилалари ёрдамида Мовароуннахрнинг ички ишларига ҳам тез-тез аралаша бошлайди. 1158 йилда у катта қўшин билан Мовароуннахрга бостириб келди. Бу вақтда қорахитойларга вассал бўлган қорахонийлар кўчманчи қарлуқ қабилалари билан жанг олиб бораётган эди. Эларслон қарлуқларга Бухоро ва Самарқанд учун олиб борилган жангларида ёрдан беради. Лекин қорахитойлар қўшинлари ёрдамга етиб келиши билан Эларслон Хоразмга қайтишга мажбур бўлди. У бир неча маротаба Хоразмга юриш қилган бўлса-да, муваффақиятга эриша олмади.

1171-1172 йилларда қорахитойларнинг катта қўшини Хоразмшоҳнинг ўлпонни ўз вақтида тўламаётганлигини баҳона қилиб Хоразм устига юриш қилади. Эларслоннинг буйруғи билан Сирдарёдаги катта тўғонлар очтирилиб, Хоразм пойтахти яқинидаги йўллар сувга бостирилди. Бу қорахонийлар қўшини юришини қийинлаштирди ва Хоразмнинг пойтахти Гурганж (Урганч) талон-тарож қилишдан сақлаб қолинди. Аммо, қорахитойларнинг бу юриши даврида Эларслон касалликдан вафот этди (1172 й). Шундан сўнг унинг ўғиллари Аловиддин Такаш ва Султоншоҳ Маҳмуд ўртасида узоқ йиллар тож-тахт учун кураш бордир. Аловиддин Такаш 1172 йилнинг декабрида қорахитойлар маликаси Чэн Тиён ёрдамида расман тахтга ўтирган бўлса-да, ака-укалар ўртасида кураш давом этди. Чунончи, 1174 йилда Султоншоҳ Маҳмуднинг онаси Туркон хотун Нишопур ҳукмдори Ой-Абога қимматли совғалар юбориб, Такашга қарши иттифоқ таклиф қилди. Ўша йили Гурганждан 20 фарсах узоқликдаги Субвурни шахри остонасида Ой-Або қўшинлари Аловуддин Такаш

қўшинлари билан тўқнашди. Бу жангда Такашнинг қўли баланд келиб, Ой-Або асир олинди ва қатл этилди. Туркон хотун ва Султоншоҳ Каспий денгизининг шарқий соҳилидаги Деҳистонга қочдилар.

Шундан сўнг Аловиддин Такаш Хоразмда мустаҳкам ўрнашиб, қорахитойларга ваъда берган ўлпонни тўлашдан бош тортади. Бунга жавобан қорахитойлар яна Хоразмга юриш қилдилар, лекин муваффақиятсизликка учраб, Султоншоҳ ихтиёрига кичик бир қўшин қолдириб ўзлари орқага қайтадилар. Бу даврга келиб Хуросоннинг анчагина қисми Хоразм давлатига қўшилган бўлса-да, Марв ва унинг атрофларида, Сабзаворда Султоншоҳ Маҳмуд ҳукмронлик қиларди. 1187 йилда ака-укалар ўртасида Нишопур остонасида яна тўқнашув бўлиб, Такаш ғолиб бўлди. Султоншоҳ Марвга чекинишга мажбур бўлди.

1188 йилда Хуросоннинг уламолари ва таниқли амирлари воситачилигида Султоншоҳ билан Такаш ўртасида сулҳ битими тузилди. Бу пайтга келиб Такашнинг ҳарбий қудрати ва обрўси ошиб кетган бўлиб, Султоншоҳ унинг барча шартларини қабул қилишга мажбур эди. Аммо, бу узоққа чўзилмай Султоншоҳ Ғўр вилояти ҳукмдорларини акасига қарши курашда ўзига иттифокчи қилиб олди. 1193 йилнинг баҳорида Такаш яна Султоншоҳга қарши юриш бошлади. Хоразмшоҳ қўшинлари Обивардга етганида ҳар икала томоннинг вакиллари бўлган уламо ва дин арбоблари ака-укаларни яна яраштириб қўйиш учун мўзокаралар бошладилар. Бу орада Сарахс қалъасининг бошлиғи Бадриддин Чақир хоразмшоҳ Такаш томонга ўтиб кетиб, қалъа калити ва Султоншоҳнинг барча хазиналарини унга топширди. Бу воқеаларни кўтара олмаган Султоншоҳ 1193 йилнинг кўзида вафот этди. Шу тарика хоразмшоҳ Эларслоннинг икки ўғли ўртасида 20 йилдан зиёдроқ давом этган курашга якун ясалди.

Хоразмшоҳ Такаш 1193 йилнинг декабрида Марв шаҳрини фатҳ этиб, шаҳар ва унинг атрофларига катта ўғли Носириддин Маликшоҳни волий этиб тайинлади. Бағдод халифаси Наср (1180-1225 йй) ва Ғарбий Салжукийлар султони Тоғрул ИИ ўртасидаги низолардан фойдаланиб, Такаш қўшинлари 1194 йилнинг март ойида Тоғрул ИИ га қарши уруш очди ва уни мағлуб этиб Ҳамадон шаҳрини эгаллади.

Хоразмшоҳнинг тобора кучайиб бораётганлигидан хавфсираган халифа Наср қўшинлари Такашга қарши чиқдилар. 1196 йилнинг июн ойида Такаш қўшинлари халифа қўшинларини енгди. Шу тарика Афғонистон ва Эроннинг катта қисми Хоразмшоҳлар қўлига ўтди ва Хоразм давлати ҳудудлари бирданига икки баравар кенгайди. Хоразм давлати энди Бағдод халифасига тегишли жойлар ва Ғурийлар билан чегарадош бўлиб қолди. Аммо, кўп ўтмасдан халифа Наср

билан Такаш муносабатлари яна ёмонлашганлиги туфайли Хоразмшоҳ Ироқи Араб ва халифалик пойтахти Бағдодни босиб олишга қарор қилди. Лекин бу юриш пайтида Такаш касалланиб, 1200 йил июл ойида Хоразм билан Нишопур орасидаги Шахристон шаҳрида вафот этди.

Ўрта асрлар муаллифлари маълумотлари асосида тадқиқотлар олиб борган З.Буниёдовнинг хулосаларига кўра, хоразмшоҳ Такаш ўз фуқароларига нисбатан адолатли бўлган. У бошқа султонларга нисбатан қобилятли, йирик дипломат ва зукко лашкарбоши эди. Шу боис бўлса керакки, Хоразмшоҳ – Ануштегинлар давлатининг нисбатан кучайиши, Аловиддин Такаш фаолиятининг маъмурий идора бошқаруви ўзининг қатъиятлиги ва тартиб интизоми билан ажралиб туради. Лекин Такашнинг катта хатоси шунда эдики, у ўзининг хотини Туркон хотун мансуб бўлган қипчоқлар қабиласига катта эркинликлар берди, уларни доимо қўллаб-қувватлади. Туркон хотун (Унинг шахсий муҳрида **«Исмат уд-Дунё вад-Дин Улуғ Туркон малика нисо ал-олабийн»**, **«Дунё ва унинг покдомони, Улуғ Туркон, олам аёлларининг маликаси»** деган ёзув битилган эди) уларга таяниб катта ҳокимиятга эга бўлди, ўз ҳомийлигидаги одамларнинг юқори лавозимларни эгаллашини таъминлади. Натижада бу алоҳида турк ҳарбий-феодал табақаси пайдо бўлишига олиб келди ва амалда хоразмшоҳлар давлатининг инқирозига сабаб бўлди.

1200 йилнинг август ойида Хоразмшоҳлар тахтига Такашнинг ўғли Қутбиддин Муҳаммад ўтирди (1200-1221 йй) ва отасининг Аловиддин лақабини қабул қилди. У тахтга ўтириши биланок айрим муаммоларга дуч келган бўлса-да, уларни зудлик билан бартараф этиб, 1203 йилда қорахитойларнинг ёрдами билан Хуросонни босиб олди. Ундан кейин эса Ҳирот ва унинг атрофларини эгаллади.

Аловиддин Муҳаммад 1207 йилда Мовароуннаҳрга юриш қилиб, Бухородаги Санжар қўзғолонини бостирди ва Бухорони эгаллади. Хоразмшоҳ 1210 йилда қарлуқлар билан иттифоқ тўзиб қорахитойлар устига юриш қилди. Бу юриш Хоразмшоҳнинг ғалабаси билан тугади ва у қорахитойларнинг Ўзганддаги бой хазинасини қўлга киритди. Умуман, Аловиддин Муҳаммад 1210 ва 1212 йилларда қорахитойларга икки марта қақшатқич зарба бериб уларни бутунлар тор-мор этди. Бунинг натижасида унинг обрўи ошиб кетиб иккинчи Искандар, иккинчи Султон Санжар лақабларини олишга мўшарраф бўлди. Аловиддин Муҳаммаднинг сайёи-ҳаракатлари туфайли 1217 йилга келиб бутун Мовароуннаҳр, Озарбайжон, Эрон, Хуросондан Ҳиндистонгача бўлган ерларда Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Аммо, мамлакатнинг ички сиёсий ҳолати мустаҳкам эмас эди. Бу ҳолат муғул босқини пайтида яққол номоён бўлди.

Давлат бошқаруви ва сиёсий тизим. Ҳарбий бошқарув. Хоразмшоҳлар давлатида марказий бошқарув идораси «ал-мажлис ул олий ал фаҳри ат-тожи» деб номланган бўлиб, уни вазир бошқарган. **Вазир** – мамлакатда султондан кейинги энг юқори мансабдор шахс бўлган. Вазир султоннинг бош маслаҳатчиси бўлиб, бевосита унга бўйсунган. Вазир расмий маросимларда, давлатлараро алоқаларда, мустамлакалар билан олиб бориладиган мўзокараларда хоразмшоҳ номидан иштирок этиб, султон ва райиат (фуқаролар) ўртасида воситачилик қилган. Барча давлат амалдорлари, жумладан, амирлар, беклар ва ҳарбий бошлиқлар вазирга бўйсунган. Вазирнинг вазифалари қўйидагилардан иборат бўлган:

- асҳоб ад-даванин ёки девонхоналар амалдорларининг бошлиғи. Юқори мансабли амалдорларини ишга тайинлаган ёки ишдан бўшатган;

- давлат амалдорларига нафақалар (арзак) ва моддий ёрдам (маважиб) жорий этиш ишларини бошқарган;

- давлат амалдорларини ҳаёт учун зарурий озуқа ва ашёлар билан таъминланишини белгиллаган;

- божхона ва хазина фаолиятини назорат қилган;

- султонга мунтазам равишда ҳамроҳлик қилган, баъзи пайтларда қўшин жўнатиб уларга бошчилик қилган.

Хоразмшоҳлар давлатида вазирлик лавозими катта ҳурматга эга бўлиб, ўрта аср манбаларининг бирида вазир ҳақида шундай маълумот берилади (З. Бунёдов бўйича): «энг юксак маҳкама – вазорат (вазирлик) бўлиб, барча жамоат ишлари ҳамда одамлар ҳаётининг тўғри йўлдан бориши у билан алоқадордир, бунинг натижасида мамлакатнинг чиройи ва мартабаси ортади, давлатда тартиб ва қонунчилик ўрнатилади... Вазир – идора қилиш қонунларини биладиган, давлат келажагини биладиган, ҳаётий тажрибага бой, яхши ишларга ундовчи, шон-шухрат ва ютуқларга етакловчи, фуқаролар аҳволидан рўйи-рост хабардор қилиб турадиган, кўрсатмаларига тўла равишда ишониш мумкин бўлган киши бўлиши лозим...»

Вазирларга садр, дастур, хожайи бўзрук каби унвонлар берилган. Вазир лавозимидаги шахс ўзининг сиёҳдони (довот) ва маълум хил мовутдан ўралган салласи (дастор) билан ажралиб турган. Улар асосан араб-форс мансабдорлари муҳитига мансуб кишилар бўлиб, араб ҳамда форс тили, маъмурий ишдаги лаёқати, сарой тартиб-қоидаларини билиши шарт бўлган. Хоразмшоҳлар давлатининг вазирлари асосан Хоразм, Бухоро, Нишопур, Исфахон, Балх,

Ҳиротдан чиққан арбоблар бўлган. Хоразм давлатига қарашли вилоятларнинг маъмурий бошқарувида ҳам вазирлар бўлган. Баъзан шаҳарларга ҳам вазирлар тайинланган бўлиб, улар ўша маданий ва иқтисодий марказнинг ягона ҳокими ҳам эдилар. Хоразмшоҳлар давлатида вазир лавозими дастлаб Султон Отсиз ҳукуматида пайдо бўлган.

Ўрта асрлар ёзма манбаларида Хоразмшоҳлар давлат бошқарувидаги кўпгина мансаб ва лавозимлар ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Уларнинг асосийлари қуйидлагиларидир:

Бош ҳожиб ёки улуғ ҳожиб (ҳожибул-кабир) – олий ҳукмдор шахси билан боғлиқ масалалар, маросимлар, маросимларнинг назорати билан алоқадор ишларга жавобгар бўлган. Улар султоннинг энг зарур топшириқларини бажарганлар ҳамда ҳукмдорга доимий равишда ҳамроҳлик қилганлар. Улар вазирлик девонининг дафтарлари, ундаги ёзувлар, архивлар, молия соҳасидаги котиблар ва амалдорларнинг ҳатти-ҳаракатини назорат қилган.

Устоздор – хоразмшоҳлар саройида хизматкорларга бош бўлиб, отхоналар, ошхоналар, новвойхоналар, шаробхоналар хўжалигини бошқарар эди. Олий ҳукмдорнинг биринчи чорлашидаёқ устоздор етиб келиб, султон топшириқларини бошқа хизматкорларга етказар эди. Устоздор саройнинг барча чиқимларини амалга оширган. Сарой мансабларининг барча харажатлари ҳам унинг зиммасида бўлган. Устоздор хазинадан чиқадиған барча сарф-харажатлар учун доимий равишда султонга ҳисобот бериб турган.

Амири-охур (мироҳўр) – сайисчи, султон отхоналари бошлиғининг лавозими. У султонга қарашли миниб юриладиган отларга эгалик қилган. Мироҳўрлар ҳарбий юришларда ҳам фаол иштирок этганлар.

Амири-шикор – султон овларини ташкил этувчи ва бошқарувчиси лавозими.

Таштдор – султон ҳаммомлари ва ҳовўзларининг бошлиғи. Унинг қўл остида бир неча ғулом бўлган. Таштдорлар султонга жуда яқин одамлар бўлган. Айрим султонлар таштдорларга малик унвонини ҳам беришган. Айрим таштдорлар ҳатто ўн минг аскарларга бошчилик қилиб, ҳарбий юришларга иштирок этганлар, баъзилари эса султоннинг шахсий элчиси вазифасини ҳам бажарган.

Шаробдор – султон шаробхонасининг бошлиғи. Шаробхонада турли шароблар тайёрлаш билан бирга ширин ичимликлар тайёрлаш учун шакар ҳам

сақланган. Шаробдорлар амирлар орасидан тайинланиб, унинг қўл остида бир нечта ғуломлар бўлган.

Қиссадор – бир ҳафта давомида султон номига ёзилган ариза ва илтимосномаларни йиғиб пайшанбадан жумага ўтар кечаси султонга топширган. Жума куни эса султоннинг жавобини ариза эгаларига етказган. Хоразмшоҳлар саройида қиссадор энг обрўли мансаблардан бири ҳисобланган.

Чошнигир (баковул) – у дастурхон ёзилганда султон таомларидан заҳарланмаслиги учун ўзи биринчи бўлиб татиб кўрар эди.

Давотдор – султоннинг хос котиби, фармонларини ёзувчи.

Фаррош – султон ўрин-тўшаклари сақланадиган фаррошхона бошлиғи. Унинг ихтиёрида гиламлар, чодирлар, поёндозлар, кўрпа-тўшаклар бўлган. Фаррош ва махсус ўргатилган ғуломлар султон атрофида доимо ҳозир турар эдилар.

Амирул-аълам (аъламдор ёки яловбардор) – султон байроқдори ёки султон туғининг соҳиби.

Хоразмшоҳларнинг давлат тизими Салжукийлардан деярли фарқ қилмаган. Илгари бўлгани каби давлат бошқаруви даргоҳ ва девонлар мажмуидан иборат бўлган. Даргоҳда **ҳожиб**, **улуғ ҳожиб** Хоразмшоҳлар даврида ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Ҳожибларга махсус мўзокаралар олиб бориш, ҳатто вазирлар фаолиятини текшириш каби муҳим вазифалар топширилган. Ҳожибларнинг вилоят ҳукмдори бўлганликлари ҳам манбалардан маълум.

Хоразмшоҳлар давлатининг аҳолиси ва уларнинг қатламлари ҳақида ёзма манбалар (Муҳаммад Бағдодий) қўйидагича маълумот беради.

1. **Сайидлар** – пайғамбар авлодлари саналганликлари туфайли ҳукмдорлар уларни қаттиқ ҳурмат қилганлар ҳамда уларни ҳар томонлама, айниқса, моддий жиҳатдан доимо қўллаб-қувватлаб турганлар.

2. **Имомлар ва олимлар** – уларнинг маслаҳатлари ва кўрсатмаларига давлат ишларига амал қилинган бўлиб, ижтимоий ҳаётда бундай шахсларнинг мавқеи анча устун бўлган.

3. **Қозилар ва ҳокимлар** – асосий конун чиқарувчилар бўлиб, улар шариатнинг аҳоли устидан назоратини амалга оширганлар.

4. **Тасаввуф вакиллари** – ислом динида ноортодоксал оқим вакиллари бўлиб, фақирона ҳаёт кечирганлар. Улар орасидан чиққан донишмандлар ва

машойихларнинг кўпчилиги халқ томонидан эъзозланган. Ҳукмдорлар бундай шахсларни ҳурмат қилиб, уларнинг дуосини олиб турган.

5. **Оқсоқоллар** – қишлоқ, қасаба, уруғ-қабилла бошлиқлари.

6. **Амалдорлар ва сипоҳийлар** – ҳукмдорларнинг жойлардаги ноиблари кўли остида хизмат қилувчи шахслар.

7. **Ғозийлар** – ислом дини учун курашувлар.

Хоразмшоҳлар давлати ўзининг пайдо бўлган даврдан бошлаб то инкирозига қадар доимий кўшинларига эга бўлган. Манбаларнинг маълумот беришича, Хоразмшоҳлар ўз давлатида мажбурий умумхалқ ҳарбий таълим тизимини жорий қилганлар. Давлатдаги кўшинлар сони ҳукмдорлар ҳарбий юришларининг кўламига қараб ўзгариб турган. Манбалардан маълум бўлишича, 1218 йилда Муҳаммад хоразмшоҳ ялпи кўшинлар кўриги ўтказиб, унда «150 мингга яқин отлик, 100 минг пиеда аскар қатнашди».

Хоразмшоҳлар давлатининг энг олий ҳарбий бошқарув идораси **девон-ал арз** (ёки **девон-ал жайш**) деб номланган бўлиб, унинг бошлиғи **соҳиб девон-ал арз** (ёки **соҳиб девон-ал жайш**, ёки **ариз-ал жайш**) ҳисобланар эди. Девон-ал арз ҳарбийларга тегишли бўлган ер-сувлар, уларга бериладиган маош ва ҳар хил тўловлар, шунингдек, аскарларни рўйхатга олиш, улар ва улар кўлидаги қурол-аслаҳаларни текшириб куриш ишлари билан шуғулланарди. Бу девон ҳамма ҳарбийларга белгиланган маошларини (маважиб, арзак) ҳамиша маълум вақтда бериб турар ва ҳарбий бошлиқларнинг маошини ўз кўл остидагиларга тўғри тақсимланишини назорат қилар эди.

Хоразмшоҳлар кўшинларининг кўмондонига **қоъид** ёки **муқаддам** деган унвон тавсия этиларди. Хоразмшоҳлар янги забт этилган ўлка ёки вилоят ерларини амирларга иқто тариқасида тақсимлаб берар, маҳаллий амирлар орасидан энг қобилятлисини уларга бошлиқ қилиб тайинлаб унга **амир-ал умаро** (амирлар амири) номини берарди.

Кўшиндаги 10 минг кишилик суворийлар гуруҳига кўмондонлик қилган кишилар **малик** унвонига эга бўлар эди. Жангларда алоҳида мардлик кўрсатган маликларга эса **хон** унвони берилган. Кўшиндаги чопарлар **човуш**, уларнинг бошлиқлари эса **муқаддам човушия** деб юритилган. Махсус хуфия ва айғоқчилар бўлинмалари **жосусия** деб аталган.

Уруш бошланишидан аввал ёки уруш эълон қилинган вақтда Хоразмшоҳлар ҳарбий кенгаш чақиришар ва унда олдинда турган уруш билан боғлиқ масалалар муҳокама қилинарди. Ушбу кенгашга Хоразмшоҳнинг ўзи

бошчилик қилиб, унга йирик ҳарбий арбоблар, уламолар, қонуншунослар ва мунажжимлар таклиф қилинар эди. Кенгашда барча таклифлар кўриб чиқилиб, сўнгги қарорни шохнинг ўзи қабул қиларди.

Хуллас, ХИИИ асрнинг биринчи чорагида Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ҳарбий ва сиёсий уқувсизлиги туфайли Хоразмшоҳлар давлати инқирозга учради. Шунга қарамасдан ўзбек халқи ўрта асрлар даври давлатчилиги тарихида Хоразмшоҳлар давлати муҳим ўрин тутди. Ўз даврида Хоразм давлати Мовароуннаҳр, Хуросон, Мозандарон, Кирмон, Форс Ироқи, Озарбайжон, Сижистон, Ғазна ва бошқа давлатлар ҳамма вилоятларни ўз таркибига олган эди. Хоразм салтанати ХИИ асрнинг охири – ХИИИ асрнинг бошларида мусулмон Шарқининг энг йирик ва қудратли давлати эди.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. Хоразмшоҳлар давлати ҳақида умумий маълумот беринг.
 2. Марказий ва маҳаллий бошқарув қандай бўлган?
 3. Хоразмшоҳлар ҳарбий юришлари ҳақида нимани биласиз?
 3. Хоразмшоҳлар давлати инқирозининг сабаблари нимада деб ўйлайсиз?
- ҳақида умумий маълумот беринг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: ҳафсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т.: “Ўзбекистон”, 1997-йил.
2. Каримов И.А Тарихий хотирасиз келажак йўқ.-Т.: “Ўзбекистон”, 1998-йил.
3. Ешов Б Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқарув тарихи.-Т.: “Ўзбекистон Миллий Университет”, 2012-йил.
4. Усмонов Қ, Содиқов М, Обломуродов Н Ўзбекистон тарихи.- Т.: “Абдулла Қодирий “, 2002-йил.
5. Бойназоров Ф Қадимги дунё тарихи.- Т.: “Иқтисод-Молия”, 2006-йил.
6. Жўраев У, Усмонов Қ, Норқулов А Тарихдан ҳикоялар.- Т.: “Чўлпон”, 2011-йил.

Мавзу: Мўғуллар истелолари ва уларнинг бошқаруви.

Режа:

1. Мўғуллар давлатининг ташкил топиши ва юришлари.
2. Марказий ва маҳаллий бошқарув.
3. Ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёт.
4. Эр эгалиги ва солиқ тизими.

5. Туманлар тизими ва уларнинг бошқаруви.

Таянч тушунчалар.

Муғул қабилалари, мэнү (мэнва), Темучин, Чингизийлар, умум-курултой, Еке мунғол улус, Алтан уруг, маркитлар, Хоразмшоҳ ва Чингизхон муносабатлари, Чингизхон босқини, “Ясоқ”лар, давлатни бошқарув қонун қоидалари, хон ҳокимияти, юрт, тархон, тайжи, писар, шахзода, ўғил (огул), ўғлон, султон, Чингизийлар ўртасидаги ўзаро урушлар, ўтроқ ҳаёт тарафдорлари, кўчманчи ҳарбий зодагонлар, Жалолиддин Мангуберди, Хоразм тахти учун низолар, муғулларга қарши кураш, Чиғатой улуси, Эл Аларгу, Ботухон, Угэдэй, Мункэхон, Жўжи улуси, Олтин Ўрда, улуғ хон, Маҳмуд Ялавоч, мусулмон маданияти вакиллари, Маъсудбек, пул ислоҳоти, солиқ тизими, доруғалар, босқоқлар, калон, қопчур, шулен, тарғу, тамға, суюрғол, мўзариийлар, барот, пайзалар, ём (жом), Чиғатой давлатининг бошқарув тизими, қутвол, ёрғучи, кадхудо, маликлар, садрлар, Кебекхон ислохотлари, Чиғатой давлатининг заифлашуви.

Ўрта асрларнинг манбаларининг маълумотларига кўра, ХИИ аср охири-ХИИИ аср бошларида муғул қабилалари ва элатларининг қудратли давлатга бирлашуви жараёнлари бўлиб ўтади. Ёзма манбаларда муғуллар **мэнү(мэнва)** номи билан илк маротаба Хитойнинг Тан сулоласи (618-908 й.й.) солномасида тилга олинади. Аксарият манбаларда муғулларнинг бирлашув жараёнлари **Темучин** номи билан боғланади. Маълумотларга кўра, Темучин 1155 йилда туғилган бўлиб, бой муғул зодағони Есугай Баҳодирнинг ўғлидир.

ХИИ аср ўрталарига келиб Байкал кўли атрофи, ҳозирги Муғулистон ҳудудларида яшовчи туркий ва тунгус-манжур қабилаларининг кўпчилиги Есугай Баҳодир таъсирига ўта бошлайдилар. Егусай татар ва маркит қабилаларига қарши урушлар пайтида 1185 йилда хоинона ўлдирилгандан сўнг ташаббус унинг ўғли Темучин кўлига ўтади. Темучин 1186-1204 йиллар давомида ҳокимият учун кураш олиб бориб фақат муғулларнигина эмас, улар билан қўшни бўлган татар, маркит, керайит, жалойир, найман, уйғур, қорлуқ каби кўплаб қабилаларни ўз кўли остида бирлаштириб, кучли давлатга асос солади.

1206 йилнинг баҳорида Муғулистондаги Онон дарёси irmoқларидан бирининг соҳилида ўз ҳокимиятининг тўлиқ мустаҳкамлаб олган Темучин муғулларнинг умум қурултойини чақиради. Темучиннинг тарафдорлари – муғул зодагонлари тўпланган бу қурултойда у олий муғул ҳукмдори – хон деб тантанали эълон қилинади ва давлатнинг бош шамани Теб Тангрий унга

“Чингизхон” деган фахрий ном беради (“Чингизхон” – кучли, буюк деган маънони англатади).

Қурултойда Чингизхон ўз туғи – байроғини кўтариб, ўнта лавозимни жорий этади ва уни ўз яқинларига тақдим этади. Сахродаги Қорақурум шаҳри янги давлатнинг пойтахти қилиб белгиланади. Янги муғул давлати – **Еке Мунғол улус (Буюк муғул давлати)** деб аталиб унинг бошқаруви “**Алтан уруғ**” (**Олтин уруғ**) кўлига ўтди.

Ўз мавқеи ва ҳокимиятини мустаҳкамлаб олган Чингизхон ўз ҳарбий кучларини ислоҳ қилиб, давлати сарҳадларини кенгайтириш ҳаракатини бошлади. У 1209 йилда танғутларни, 1211 йилда уйғурларни, 1215 йилда эса шимолий Хитойни пойтахт Чжунду (Пекин) шаҳри билан биргаликда ўзига тобе қилиб олди. Шу тариқа ХИИИ аср ўнинчи йиллари охирига келиб Шарқда иккита йирик давлат – Хоразмшоҳ – Ануштегинлар ва Чингизхон давлатлари мавжуд бўлиб, улар ўртасида уруш бўлиши муқаррар эди. Чунончи, 1215 йилдаги Дашти Қипчоқ юришида Хоразмшоҳ муғулларнинг Жўжи бошчилигидаги ҳарбий қўшинига дуч келади (ҳоз. Қозоғистоннинг Тўрғай вилояти чўлларида). Ғарбга чекинган душманлари маркитлар устидан ғалаба қозонган муғуллар Хоразмшоҳнинг 60 минг кишилиқ қўшини билан бир кун жанг қилдилар. Бу жанг борасида Чингизхондан ҳеч қандай кўрсатма олмаган Жўжихон эртасига чекинишга мажбур бўлади.

1215-1218 йиллар оралиғида Хоразмшоҳ ва Чингизхон ўртасида бир неча марта элчилар алмашинади. Рашиддин маълумотларига кўра, Чингизхон 1218 йил Хоразмшоҳга юборган номасида уни “ўз ўғиллари қаторида кўришини” маълум қилади. Шарқ дипломатиясида бу қарамликни билдиришини Султон Муҳаммад яхши англаган эди. Ундан ташқари 1218 йилги Чингизхон томонидан Хоразмга юборилган 450 кишилиқ элчилар гуруҳидаги 100га яқин савдогарларга жосуслик вазифаси ҳам топширилган эди. Шу боис бу карвон Ўтрор шаҳрида талон-тарож қилиниб, элчилар ўлдиради.

Бу воқеадан сўнг ҳар иккала томон ҳам урушга тайёргарлик кўра бошлайди, Ан-Насавий маълумотларига кўра, Чингизхон билан бўладиган жанг муносабати билан Урганчда чақирилган машваратда Султон Муҳаммад ўртага ташлаган қатор таклифларни инобатга олмади. Чунончи, тўнғич ўғли Жалолиддиннинг, Хўжанд ҳокими Темур Малик сингари саркардаларнинг барча ҳарбий кучларни (А. Зиё маълумотларига кўра, қўшин сони 600 минг киши атрофида бўлган- Э. Б.) асосий нуқталарга ёки бир ерга тўплаб, душманга зарба бериш ҳақидаги маслаҳатларга амал қилмади ва қўшинларни йирик шаҳарларга бўлиб ташлади.

Чингизхон 1219 йилда ўз ўғиллари бошлиқ 200 мингга яқин асосий ҳарбий кучлари билан Хоразмшоҳлар давлати устига юриш бошлади. Бу кучлар ўша йили ёзни Иртиш дарёси бўйига ўтказиб, сентябр ойида чегарадан ўтади. Чегарадан ўтган Чингизхон ўз қўшини билан жанубий қозоқ чўлларининг Сирдарёга туташган жойидаги Ўтрор шаҳри яқинига тўплаб уни тўрт қисмга бўлади. Чигатой билан Ўқтой қўшиннинг бир қисми билан Ўтрорни қамал қилиб эгаллаш учун қолдиради. Иккинчи қисм эса Жўжи бошчилигида Сирдарёнинг юқори оқимидаги Жанд, Янгикент, Борчиликент, Сигноқ шаҳарларини босиб олиш учун юборилади. Учинчи қисмга Улоқ нуён ва Сукету Чербу бош бўлиб Ўтрордан жанубга, Хўжанд ва Банокатни эгаллаш топширилади. Чингизхоннинг ўзи бош бўлган асосий тўртинчи қисм йирик шаҳарлар-Самарқанд ва Бухорони эгаллаш учун йўл олади.

Бу юришлар натижасида 1219 йилда Ўтрор, Жанд, Янгикент, Борчиликент, 1220 йилда Хўжанд, Бухоро, Самарқанд, 1221 йилда Термиз ва Урганч шаҳарлари муғуллар томонидан босиб олинади. Манбаларда “Жаҳон султонлари пойтахти” ва “Инсоният буюк фарзандлари бешиги” номини олган Урганч, “Қуббатул Ислом” номини олган Бухоро, “Сайқали рўйи замин” деб аталган Самарқанд каби шаҳарлар талон-тарож қилинди. Баъзи шаҳарлар, масалан, Ўтрор, Сигноқ, Борчиликент кабилар узоқ вақтларгача дашту-биебонларга айланиб қолди. Шу даврда яшаган араб тарихчиси ибн ал-Асиржуғул (1160-1244 йй.) муғул бочқини даҳшатларини шундай таърифлаган: “Улар (муғуллар) ҳеч кимга шафқат қилмадилар, аксинча, хотинлар, болалар, эркакларни ўлдирдилар, ҳомиладор хотинларнинг қоринларини ёриб, туғилмаган гўдакларни нобуд қилдилар... Бу мусибат тўлқинлари турли томонларга тарқалди ва унинг фожеаси умумий бўлиб қолди ҳамда у шамол булутларни турли томонга ҳайдагани каби бутун вилоятларга ёйилди. Хитой чегараларидан бир халқ чиқиб Туркистондаги Қашғар ва Баласағун каби вилоятларни вайрон этиб, қирғин қилиб, талон-тарож қилиб эгаллади. Татарлар ҳеч қайси шаҳарларни омон қолдирмадилар, кетаётиб ҳамма ерни вайрон этдилар. Улар ниманики ёнидан ўтган бўлсалар, ўзларига ёқмаган барча нарсаларга ўт қўйдилар”.

Шундай қилиб талон-тарожлик урушлари натижасида ХИИИ аср 20-йиллари ўрталарига келиб Чингизхон Шарқда Шимолий Хитойдан Ғарбда Амударёгача бўлган ҳудудларда ўз ҳокимиятини ўрнатишга муваффақ бўлди. 1227 йилнинг августида Осиёнинг ичкарасига, тангутлар устига юриш пайтида Чингизхон вафот этади. Чингизийларнинг ҳарбий юришлари натижасида 1260 йилда тарихдаги кўчманчиларнинг йирик давлатларидан бири – Шарқда Амурдан Сарик денгизгача, Ғарбда Дунайдан Евфратгача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган улкан империя ташкил топди.

“Ясоқ” лар. Хон ҳокимияти ва давлат бошқаруви. 1203 йилдаёқ муғуллар давлатида ҳали бир тизимга эга бўлмаган қонунлар тўплами вужудга келиб, у ўз ичига **ёрлиқлар (буйруқлар), ясоқ (қонунлар), билик (насихатлар)** ларни жамлаган эди. “Буюк ясоқлар” ёки Чингизхон ясоқлари (муғуллар – засоқ, йосун) “қоида”, “қонун” деган маънони англатади. Ясоқлар тўла ҳолатида 1206 йилги муғул зодагонлари қурултойида қабул қилиниб, 1218 йилда қайта кўриб чиқилади ва 1225 йилда сўнгги марта таҳрир қилинади. Жувайний маълумотларига кўра, ясоқлар уйғур ёзувида туморларга (ўроғли қоғозларга) ёзилган бўлиб, **“Ясоқларнинг буюк китоби” (“Йасаномани бузург”)** деб номланган. Бу қоғоз ўрамлари нисбатан обрўли бўлган шахзодаларда сақланган. Ясоқларнинг асл нусхаси бизгача етиб келмаган. Унинг айрим қисмлари қисқартирилган ҳолда Жувайний, Рашидиддин, Вассаф, Ибн Батута, Абул Фараж, Макризий асарларида учрайди.

“Ясоқ” қонунлари муғулларнинг қадимий урф-одатлари, анъаналари, мавжуд сиёсий тузум моҳиятидан келиб чиққан ҳолда кескин ва жуда қаттиқ оҳангда, патриархал тузумни ўзида акс эттирган равишда тузилган эди. “Ясоқ” қонунларининг асосий йўналишлари қуйдагича бўлган:

1. Ҳукмдор (хон) “ясоқ”қа қатъий риоя этиши хусусида қасамёд қилиши ва унга амал қилиши, амал қилмайдиган бўлса, хонни умрбод қамаш мумкин бўлади.
2. Чингизхон муғуллар орасида диний адоват келиб чиқмаслиги учун барчага тўла диний эркинлик беради. Руҳонийлар солиқдан озод этилади.
3. Аёллар наслни давом эттирувчи бўлганликлари учун ҳам, уруш вақтида уларнинг гуноҳлари кечирилиши лозим.
4. Жазолаш даражаси сифатида ўлим жазосини энг кўп миқдорда қўллаш.
5. Босиб олинаётган мамлакатлар халқларига буткул раҳм-шафқат қилмаслик.

Ўрта асрлар тарихи тадқиқотчиларнинг маълумотларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Чингизхон қонунларининг асосий мақсади феодаллашаётган давлат талабларига жавоб берадиган ҳуқуқнинг янги тизимини ташкил этиш эди. Ясоқларга риоя қилиш нафақат давлатдаги ҳар бир фуқаронинг, балки хонларнинг ҳам мажбурияти эди.

Таъкидлаш жоизки, Ясоқлар асосан кўчманчи ҳаёт турмуш тарзини ифода этган. Муғуллар томонидан босиб олинган кўпгина ҳудудлар, хусусан, қадимдан ўзининг ҳуқуқий анъаналарига эга бўлган Ўрта Осиё халқларини янги қонунларга бўйсундириш ниҳоятда оғир эди. Чунки, асрлар давомида ўтроқ маданий ҳаёт кечирган халқлар кўчманчилар анъаналарини қабул қила олмас эдилар. Ясоқларда ижтимоий-хўжалик ва маданий ҳаётнинг кўпгина томонлари ўз аксини топмаган, айрим қоидалар эса мусулмон диний ҳуқуқлари ва маҳаллий

аҳоли анъаналарни инкор этар эди. Шунинг учун ҳам Ясоқ тарафдорлари ва маҳаллий аҳоли ўртасида кўплаб тўқнашувлар бўлиб турган.

Муғул босқини, умуман олганда Ўрта Осиёдаги ижтимоий тузимни ўзгартира олмаган бўлса-да, кўп ҳолларда дашт анъаналарининг жонланишига йўл очиб берди ва кўпчилик бўйсунган халқларнинг сиёсий ва ҳўжалик ҳаётига янги йўналишларни олиб келди. Муғуллар томонидан барпо этилган империянинг давлат бошқаруви борасида империя хон уруғининг хусусий мулки, деган принцип ҳукмрон эди. Давлат бошқарувидаги бу ўзига хосликни ўз вақтида Жувайний шундай таърифлаган эди: “Ташқаридан қараганда бошқарув ва мамлакат битта шахсга ишониб топширилган бўлса-да, аслида ўша шахснинг барча ота томонидаги қариндошларни (эркаклар) ерларга ва умумий бойликка биргаликда эгалик қиладилар”.

Ўрта асрлар манбаларида муғул жамиятидаги хон ҳокимияти умумий кўринишда қўйидагича берилади: она ўз боласига ғамхўрлик қилгани каби, хон ҳам ўз қарамоғидагиларга ва қўшинларга ғамхўрлик қилишга мажбур. Унинг қарамоғидагилар ва қўшинлар эса, ҳукмдорни ўз отаси деб ҳисоблайдилар. Шунингдек улар ҳукмдорга сидқидилдан буйсунишлари, хоинлик қилмасдан хизмат қилишлари ҳамда унинг ҳокимиятини қўллаб-қувватлаш учун ўз жонларини қурбон қилишга рози бўлишлари лозим. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак муғуллар давлатида хон ҳокимиятининг қўйидаги ҳуқуқ ва вазифалари бор эди:

1.Хон ҳукмдор уруғининг бошлиғи ва қарам вассаллар ҳукмдори сифатида бутун мамлакат, улусларга тегишли ҳудудлар устидан олий ҳуқуққа эга бўлиб, унинг асосий вазифаси — мамлакатни ташқи душманлардан қуролли ҳимоя қилиш эди.

2.Хон уруш эълон қилиш ва сулҳ тузиш ҳуқуқига эга бўлиб, мамлакат қўшинларининг олий бошлиғи эди.

3.Хон бошқа давлатлар билан музокаралар олиб бориш ҳуқуқига эга бўлиб, мамлакатнинг ташқи сиёсий алоқаларини ҳам бошқарган.

4.Хон ўз қарамоғидагиларни қатл этиш ва омон қолдириш ҳуқуқига эга бўлиб, мамлакатдаги бош қози вазифасини ҳам бажарган.

5.Хон қонунлар чиқариш ҳамда жамиятнинг барча аъзолари бажариши лозим бўлган фармонлар чиқариш ҳуқуқига эга бўлиб, жамоат тизими ва тартибни сақлаш вазифасини бажарган.

Бошқарувнинг қадимги муғул анъаналарига кўра, давлатдаги олий ҳокимият **хон** қўлида бўлган. Олий ҳокимият ҳукуқини берувчи ягона манба – **олтин уруғ (Алтан уруғ)** хоҳиши бўлиб, олтин уруғ ўз хоҳиш – истагини шахзода ва аслзодаларнинг Қурултойида ифода этган. Олтин уруғнинг ҳар қандай аъзоси ўз фазилатлари билан шахзодалар ва олий аристократия томонидан хон бўлишга лозим топилса, хон бўлиб сайланган. Муғул жамиятида ноиблар, зодагонлар ва аслзодалар турли-туман унвонлар бериш таъқиқланган. Абул Фараж ва Жувайнийнинг “Ясоқ”ларни шарҳлашига кўра, “подшо тахтига ўтирган кишига фақат битта **хон** ёки **қоон** унвони берилади. Унинг ака-ука ва қариндошлари фақат ўзининг номи билан аталади.” “Ясоқ”ларнинг бу қисмига жуда қаттиқ риоя қилинган бўлишига қарамай, ХИВ асрнинг ўрталаридан бошлаб Жўжи ва Чиғатой улусларида **султон** унвони ишлатила бошланди.

Муғул анъаналарига кўра, янги ҳукмдорни сайлайдиган **бутун муғул қурултойи** чингизийлар уруғининг ёши энг улуғи ёки вақтинча ҳукмдор томонидан чақирилган. Қурултой вақти олдиндан белгиланган ва чопарлар орқали барча улусларга хабар берилган. Белгиланган вақт ва аниқланган жойда улкан империянинг барча улусларидан шахзодалар ва уларнинг қариндош-уруғлари, маликалар, куёв-кўрагонлар, обрўли нўёнлар, амирлар, амалдорлар, шунингдек, муғулларга бўйсунган ҳукмдорлар ўзларининг қимматбаҳо ҳадя ва тортиқлари билан етиб келганлар. Қурултой бир неча ҳафта давом этган (мас., 1229 йилда 40 кун, 1246 йилда 4 ҳафта ва ҳок.)

Муғулларда ҳукмдор хон давлат бошқарувидаги олий ҳукмдор бўлиб, анъанага кўра, хон ҳокимияти умумий манфаатлар, жамиятдаги барқарорлик ва адолатлилик кафолати бўлган. Ҳукмдор хонадонининг ҳар бир вояга етган аъзосига, жумладан ҳукмдорнинг бева қолган хотинига империянинг умумий ҳудудидан маълум сондаги хунармандлар ва деҳқончилик туманлари берилган. Улардан келган фойда мулк эгасининг саройи ва кўшинлари эҳтиёжини қондиришга сарфланган.

Шу билан биргаликда ҳар бир вояга етган муғул шахзодаси **эл** (маълум уруғ-ва қабилалар) ва **юртга** (ҳудудий воҳа, яйлов учун ерлар) давогарлик қилган. Бундай шароитда улар ўз улуси одамлари билан уларнинг қишги ва ёзги масканларида яшашлари ҳамда бошқарув ва солиқ йиғилишига аралашмасликлари лозим бўлган. Ўтроқ вилоятлар бошқаруви, деҳқончилик воҳалари ва хунармандчилик устахоналаридан солиқ йиғиш ва уни “керакли одамга юбориш” буюк хон томонидан тайинланган махсус шахслар, кейин эса маҳаллий ҳукмдорлар зиммасида бўлган.

Чингизийлар давлатида ҳарбий аслзодалар кўп бўлиб, Чингизхоннинг ўзи ҳам, ундан кейинги муғул хонлари ҳам уларни хон ва давлат олдидаги хизматлари учун тақдирлаб турганлар. Бундай тақдирланганлар **тархон** деб аталган. Улар турли солиқлардан озод қилинган бўлиб, ов пайтида ва урушларда қўлга киритилган ўлжалар уларнинг шахсий мулки ҳисобланган.

Муғилистоннинг ўзида ва салтанатнинг шарқий қисмларида Чингизийлар хонадони шахзодалари дастлаб **кобегун**, кейинчалик **тайжи** деб аталган. Чингизийлар давлатининг ғарбий қисмида шахзодалар бошқача аталган. ХИИИ-ХИВ асрлар мусулмон муаллифлари асарларида дастлабки Чингизийлар **шаҳзода, подшозода** ёки оддий **форсча писар (ўғил)** деб аталган бўлса, ғарбий чингизийларнинг учинчи, тўртинчи ва кейинги авлодлари туркча **ўғил (огул), ўғлон (оглан)** (одатда шахзоданинг номидан кейин) сифатида тилга олинади. Юқорида эслатганимиздек, ХИВ асрдан бошлаб (айниқса ғарбий Чингизийларда) нисбатан кенг тарқалган шахзодалар унвони **султон** ҳисобланади.

Хуллас, Чингизхон асос солган салтанат Марказий Европадан Япон денгизигача, Ўрта Ер денгизидан Ҳиндихитойгача бўлган улкан ҳудудни ўз ичига олганди. Маданий жиҳатдан бўйсундирилган халқлардан анча орқада бўлган Чингизийлар қарам ўлкалар тарихий тараққиётида салбий из қолдирди. Чингизхон асос солган салтанатда улусларга бўлиб бошқариш жорий қилинган бўлса-да, ҳар бир улус мустақил бўлибгина қолмай, улар ўртасида узок йиллар ўзаро урушлар бўлиб турди.

Чингизийлар ўртасидаги ўзаро урушлар. 1227 йилда Чингизхон вафот этганидан сўнг унинг давлати қуйидаги тўртта улусга бўлинди:

1. Жўжийлар (Жўжи авлоди) – Дашти Қипчоқ.
2. Чигатоийлар (Чигатой авлоди) – Еттисув, Мовароуннаҳр, Шарқий Туркистон.
3. Хулагийлар (Тулухоннинг ўғли Хулагу авлоди) – Эрон.
4. Юань династияси (Тулухон авлоди) – Муғилистон ва Хитой.

Ушбу тўрт сулоланинг тарихий тақдири турлича кечди. Хитойда ҳукмронлик қилган Тулухон авлодлари (Юань сулоласи) хитойлашиб кетади. Улар Хитойда 1368 йилгача ҳукмронлик қилган бўлсалар, Муғулистонда ХВИИ асргача ҳокимиятни бошқарадилар. Сўнгги хулагий ҳукмдори Абу Саид 1335 йилда вафот этгач, Эрондаги Хулагийлар давлати 1336-1353 йилларда инқирозга учрайди. Чигатоийлар сулоласи ХВИИ аср охирларигача мавжуд эди. Жўжихонлар авлоди Дашти Қипчоқ ва бошқа ҳудудларда ХИХ аср ўрталарига қадар мавжуд эди. Бутун ҳукмронлик даврида улар ўртасидаги ўзаро урушлар деярли тўхтамади.

Чингизхоннинг қудратли давлат барпо этиш жараёнидаёқ йирик муғул зодагонлари, ҳарбийлари ўртасида иккита бир-бирига қарама-қарши бўлган йўналиш пайдо бўлади. Бу йўналишларнинг **биринчиси** – хон ҳокимияти, давлатнинг марказлашув жараёнлари, босиб олинган халқлар, уларнинг иқтисодиёти, маданияти ва динига бўлган ижобий муносабатлардан иборат эди.

Бу йўналиш тарафдорлари мусулмонлар ва қарвон савдоси ташкилотчилари ҳомийси Угэдэй (1229-1241 йй.), солиқларни тартибга солиб, шаҳарлар қурилиши ва ўтроқлашув жараёнларига катта аҳамият берган Кебекхон (1318-1326 йй.) эди.

ХИИИ аср охирларига қадар, реакцион, биринчи йўналишга ўта душманлик кайфиятида бўлган **иккинчи йўналиш** ҳам кучли бўлиб, уларни муғул ҳарбий – кўчманчи зодагонларининг катта қисми қўллаб-қувватлар эди. Муғул анъаналари ва урф-одатларга содиқлигини сақлаган бу кўчманчи зодагонлар ўтроқ турмуш тарзига ва маҳаллий аҳолига душманлик кайфияти билан қарар эдилар. Улар босиб олинган халқлар маҳаллий зодагонлар билан яқинлашишни хоҳламай, ўтроқ аҳолига нисбатан талан-тараж объекти сифатида қарардилар. Улар шаҳарлар ва қалъаларни муғулларга қарши қўзғолон марказлари деб билардилар ва уларни вайрон этардилар. Шунингдек улар ислом ва маҳаллий маданиятларнинг душманлари эдилар.

ХИИИ асрнинг ўрталарига келиб бу икки сиёсий кучлар ўртасидаги кураш анча сусайди. Чунки, барча муғул зодагонлари кенг кўламда давом этаётган босқинчилик урушларига фаол иштирок этиб, босиб олинган халқларнинг бошқарувига деярли аралашмай қўйдилар. ХИИИ аср 60-йиллари охирларида ягона муғул империяси бир нечта муғул давлатларига бўлиниб кетиши натижасида Чигатой улуси ташкил топади ва Чигатой зодагонлари ўртасида сиёсий кураш авж олади. Дастлабки иккита Чигатой хони – Муборақхон ва Бароқхон Мовароуннаҳрга яқинлашишга ҳаракат қилдилар. Муборақхон бир нечта муғул қабилалари (жалойирлар, саройлар, барлослар ва бошқ.) билан Еттасувдан Ангрен дарёси воҳасига кўчиб ўтади ва 1266 йилда шу ерда хон қилиб сайланади. Бароқхон эса Чағаниёнда (Сурхон воҳаси) ўз мулкига эга эди.

Мовароуннаҳрда олиб борилаётган сиёсат кўчманчи муғул зодагонларининг каттиқ қаршилигига учрайди. 1269 йилда Хайдухон Талас водийсида муғул шахзодалари ва нуёнларининг қурултойини тўплади. Бу қурултойда қабул қилинган қарорлар ўзаро келишув хусусиятига эга бўлди. Рашидиддиннинг маълумотларига кўра, қурултой қатнашчилари ўзаро келишиб, “бундан буён тоғларда ва даштларда яшашга, шаҳарлар атрофида туриб қолмасликка, экин

экилган ерларга чорва боқмасликка, асосланмаган солиқлар солмасликка” қарор қилдилар.

Муборақхон ва Бароқхондан сўнг салкам ярим аср давомида Чигатой хонлари Мовароуннаҳрда ўз қароргоҳларини бунёд этишга ҳаракат қилмадилар. Уларнинг қароргоҳлари Еттисувда эди. Кўчманчи муғулларининг Еттисувга кўплаб кириб келиши, шунингдек, муғул кўчманчи зодагонларининг маҳаллий ўтроқ аҳоли манфаатларини менсимаслиги ХИИИ асрнинг охирларига келиб бутун Еттисув ҳудудларининг яйловларга айланишига олиб келди. Шунингдек, И. В. Петрушевский маълумотларига кўра, 1273 йилги Бухорони вайрон этиб, ўт қўйилишига хулагийлар ва чигатойлар муғуллари биргаликда иштирок этганлар.

ХИВ асрнинг бошларида Чигатой хонлари яна маданий районлар билан барча алоқаларни тиклашга, улар бошқарувини қўлларига олишга, давлатни марказлаштиришга ҳаракат қила бошладилар. Хонларнинг бу сиёсати қишлоқ ва шаҳар аҳолиси тамонидан тўла қўллаб-қувватланди. Аммо, 1316-1319 йиллар давомида кўчманчилик турмуш тарзи ва бошқа урушлар тарафдори бўлган Чигатой шахзодаси Ясовур (хон Ясу Мунканинг ўғли) Мовароуннаҳр ва Хуросонда қирғинбарот урушлар олиб борди. Ясовур олиб борган урушлар натижасида ўтроқ аҳоли кўплаб азият чекди, хўрланди. Кўплаб экин майдонлари пайхон қилиниб, қишлоқлар, қалъалар, шаҳарлар вайрон этилди. 1319 йил июл ойида Кебекхон ва Ҳирот ҳокими Малик Гиёсиддиннинг бирлашган қўшинлари Ясовур қўшинларини тор-мор этди. Ясовур эса ўлдирилди.

1326-1334 йилларда ҳокимиятни бошқарган Оловиддин Тармаширин ўтроқ ҳаёт анъаналарини қаттиқ туриб ҳимоя қилади. Тармаширин сиёсатидан норози бўлган кўчманчи муғул зодагонлари 1334 йилда исён кўтариб уни ўлдиришади. Тармашириндан сўнг ҳокимият тепасида бўлган Чангши (1334 й.), Бўзан (1334-1338 йй.), Эсон Темур (1338-1342 йй.), Муҳаммад (1342-1343 йй.) лар даврида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар бўлмади. Аксинча, маҳаллий қабилалар ҳокимияти, уруғ бошлиқларининг таъсири бу пайтга келиб янада кучаяди ва Чигатой ҳукмдорлари ҳокимиятининг қудрати пасая бошлайди.

Жалолиддин Мангуберди-юрт ҳимоячиси.

Жалолиддин Мангуберди-она юрт

ҳимоячиси, жасур саркарда ва давлат

арбоби, халқимизнинг Спитамен,
Муқанна, Нажмиддин Кубро, Амир
Темур сингари тарихда ўчмас из
қолдирган миллий қаҳрамонидир

Ислом Каримов

Тарихимиздаги улуғ зотлардан бири муғул босқинчиларига қарши мардонавор курашган, Ватан озодлиги йўлида жон фидо қилган Жалолиддин Мангубердидир. Ўрта аср мусулмон муаллифлари, жумладан унинг вазири ва мирзаси ҳам бўлган ан-Насавий уни Манкбурни, (яъни манк белги, хол деган маънода, холдор бурунли деган маънони англатган) номи билан аташган.

Жалолиддин Мангуберди (Манкбурни) хотирасини абадийлаштириш ва тарихий адолатни қарор топтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси 1998 йил 24-сентябрда 408-сонли махсус қарор қабул қилди. Ушбу қарорга мувофиқ буюк саркарданинг таваллуд тўйи кенг миқёсда нишонланиши қайд қилиб ўтилди. Жалолиддин Мангуберди фаолияти, муғул босқини хусусидаги қимматли маълумотлар асосан ан-Насавийнинг «Сийрат ас султон Жалолиддин Манкбурни» (Жалолиддин Мангубердининг ҳаёт фаолияти) асарида учрайди. Шунингдек, Ибн ал-Асир Отамалик Жувайний, Рашидиддин каби ўрта аср мусулмон тарихчилари асарларида ҳам шу даврга оид қатор муҳим маълумотлар келтирилади. Мазкур давр бўйича XX асрдаги энг қимматли маълумотлар З.М.Буниёдовнинг «Хоразмшоҳ – Ануштегенийлар давлати» китобида қайд этилади.

Жалолиддин оғир бир пайтда Мовароуннаҳр уруш домига тортилган, мамлакатнинг катта қисми муғуллар томонидан истило этилган, империя қўшини яқсон қилинган, амирларнинг бир қисми хоинлик йўлига, қолгани ўз жонимулкини асраш йўлига тушган, султон мамлакатни ўз ҳолига ташлаб қўйган, ўзаро саросима ва таҳлика ҳукм сурган бир вақтда тарих саҳнасида пайдо бўлди. Жалолиддин шундай бир оғир вазиятда, Ватан ва халқ эрки учун курашиб, муғулларга қарши 11 йил кураш олиб борди. 14 маротаба муғулларга қарши от суриб, унинг 13 тасида ғолибликни қўлга киритишга муваффақ бўлди. Муғуллар босқини арафасида Жалолиддин гарчи катта ўғил бўлсада, бувиси Туркон-хотун томонидан ҳокимиятдан четлатилган бўлиб, тахт вориси этиб Туркон-хотун

уруғидан бўлмиш бошқа бир шахзода Қутбиддин Ўзлокшоҳ валиаҳд деб эълон қилинган эди.

Ғазна, Бомиён, Ал-ғур, Бўст, Такинобод, Замин-Давора ва Ҳиндистон билан чегарадош ерлар эса Жалолиддинга мулк этиб берилган эди. Гарчи Жалолиддин бувисининг изми билан марказдан четлатилган бўлса-да, лекин султон унга алоҳида муҳаббат билан қарар, унинг жасурлигини қадрлар ва уни ўзидан узоқлашиб кетмаслигини ҳоҳлар эди. Шунинг учун ҳам унга вазир этиб таниқли давлат амалдори Шамс-ал Мулк Шаҳобиддин Алп ал-Харавийни, ноиб (ўринбосар) этиб эса саркарда Кўзбар Маликни тайинлайди. Муҳаммад Хоразмшоҳ плеврит (ўпкага сув йиғилиш) касали билан оғриб тахминан 1220 йилнинг охирларида (ҳижрий 617 й.) қувғинликда Каспий денгизидаги Ашуради оролида вафот этади. Ўлими олдидан султон Жалолиддинни тахт вориси деб эълон қилиб, султонлик баъзи рутбаларини унга топширади. Жалолиддин ўз инилари Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳлар билан отасини дафн этгач, 70 та кишиси билан тўғри Урганчга келади. Тез орада унга Хўжанд ҳокими Темур Малик ва бошқа эрксевар кишилар келиб қўшиладилар. Халқ Жалолиддин Мангубердини шоду-хуррамлик ва катта умид билан кўтиб олади.

Лекин иниси Ўзлокшоҳ ва унинг тарафдорлари унга қарши фитна тайёрлаётганидан хабар топгач, бу алфозда муғулларга қарши курашиб бўлмаслигини тушунган Жалолиддин 300 та кишиси билан яширинча Хоразмни тарк этади. Жалолиддин 16 кун ичида Хоразмдан Хуросон ерларидаги Нисо кўрғони атрофига етиб келади. Чингизхон султон ўғилларининг Хоразмга қайтганликларидан хабар топгач агарда улар Хуросонга чекинмоқчи бўлсалар, уларга қарши чиқади деган мақсадда ўз қўшинидан Хуросоннинг ҳар ерига пистирмалар қўяди. Жалолиддин Нисо яқинида ўзининг 300 та аскарлари билан муғулларнинг 700 кишилик отрядини зарбага учратади. Муғуллар батамом мағлуб этилади.

Бу вақтда Жалолиддиннинг укалари Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳлар саросимага тушиб, нима қилишларини билмай, Жалолиддин кетидан улар ҳам Хуросонга кетишади. Муғулларнинг кичик отряди устидан ғалаба қозониб, бу ғалабага жуда катта эътибор бериб юборишади. Шундан сўнг айши-ишратга берилиб, Хуросоннинг Хабўшан шаҳри яқинида муғулларга қарши навбатдаги курашда қўлга тушиб, қатл этиладилар. Муғуллар қатл этилган шахзодаларнинг каллаларини намоишкорона тарзда бирмунча вақт Хуросонда олиб юришади. Жалолиддиннинг яна бир иниси Рукниддин Ғурсанжий (манбалар унга «ақл-заковат ва кўркемликда тенги йўқ» деб таъриф беришган) Эроннинг Устунаванд қалъасида 6 ой муғулларга қарши кураш олиб бориб, мардонавор тарзда ҳалок

бўлади. Жалолиддин эса бу вақтда Нишопурга етиб келади. Бир ой давомида муғулларга қарши курашиш мақсадида барча амир, саркардаларга қўшин йиғиш хусусида мурожаат қилади. Муғуллар унинг ушбу фаолиятидан хабардор бўлганликларини билгач, Завзон (Нишопур ва Ҳирот оралиғида) туманидаги Ал-Қоҳира қалъасига келиб ўрнашади. Афсуски, бу вақтда маҳаллий ноиб ҳокимлар унинг атрофида жипслаша ололмайдилар. Ҳали етарли кучга эга бўлмаган Жалолиддин қалъада узоқ туриш хавфли эканлигини тушуниб, Ғазна томон йўл олади.

Чингизхон эса бу вақтда улкан қўшин билан Хуросонга изма-из келаётган эди. Жалолиддин Ғазнага етмасдан яқин орада Ҳирот ҳокими ҳамда қайинотаси бўлмиш Амин Малик билан учрашади ва улар биргаликда Қандаҳор қалъасини камал қилаётган муғуллар устига юриш қиладилар. Жалолиддин бу курашда ҳарбий илм тарихида илк бора “пиёда ёйандозлар”ни муғулларнинг отлик аскарларига қарши қўяди. Инглизлар кейинчалик бу ҳарбий усулга юқори баҳо бериб, ўзларининг Кресс ёнидаги машҳур жангларда ундан фойдаланишади. Уч кунлик жангдан сўнг муғуллар мағлуб этилиб Жалолиддин ғолиб бўлади ва у Ғазна томон йўл олади.

У 1221 йилнинг феввалида Ғазнага кириб келади. Манбаларнинг қайд этилишича, халқ Жалолиддинни жуда катта тантана билан кутиб олади. Шаҳар худди хайит байрамидек шоду-хуррамликка тўлади. Ғазнада Жалолиддин хизматига Сайфиддин Ўғроқ ал-Халажий, Балх ҳокими Абзам Малик, афғон қабилалари сардори Музаффар Малик ва қарлуқлар раҳбари ал-Ҳасан қарлуқ ўз қўшинлари билан қўшиладилар. Жами қўшиннинг сони тарихчиларнинг хабарига кўра 90-130 минг киши атрофида бўлган. Чингизхон Жалолиддиннинг куч-қудратини ошиб бораётгани ва муғуллар ундан Қандаҳорда зарбага учраганлигидан ғазабланиб, нўён Шиқи Хутуху бошчилигидаги қўшинни унинг устига юборади. У 1221 йилнинг кузида Жалолиддин ерларига яқинлашиб келади.

Жалолиддин бир ҳамладаёқ муғулларни зарбага учратишга муваффақ бўлади. Бу жангда муғулларнинг 1000 дан ошиқ кишиси ҳалок бўлади. Кўплаб тарихчилар жумладан, ибн ал-Асир, Жувайний, Рашидиддин бу жангга юқори баҳо берган эдилар. Жалолиддиннинг муғулларга қарши муҳим жангларидан бири 1221 йилнинг кўзида шимолий Афғонистоннинг Лагар дарёси бўйидаги Парвона дашти яқинида бўлиб ўтади. Бирлашган қўшинга шахсан Жалолиддиннинг ўзи лашкарбошилиқ қилиб, ўнг қанотга Амин Малик, чап қанотга Сайфиддин Ўғроқ бошчилик қилишади. Муғуллар жон-жаҳдлари билан курашга кирадилар. Ҳатто Шиқи Хутухунинг буйруғи билан Жалолиддин

қўшинига хавф туғдириш мақсадида ҳар бир муғул аскари орқасига тулуп ўтказиб ҳам қўйишади. Парвона жанги муғулларнинг мутлақ мағлубияти билан тугаб Шики Хутуху қолган қутган қўшини билан Чингизхон ҳузурига базўр қочишга улгуради.

Парвона яқинидаги жанг Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳли учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлди. Шу пайтгача муғулларнинг илоҳий, енгилмас куч-қудратга эгаликлари хусусидаги гап сўзларга, афсоналарга чек қўйилди. Жалололиддиннинг ғалабасидан Мовароуннаҳр ва Хуросон халқларининг руҳи кўтарилди, ғалаба таъсирида Сарахс, Марв, Ҳирот ва бошқа Хуросон шаҳарларида муғулларга қарши халқ исёнлари бошланиб кетди. Бухорода бош кўтарган аҳоли эса муғулларни шаҳардан сиқиб чиқаришга муваффақ бўлди. Чингизхон Жалололиддиннинг кучайиб бориши, унинг халқ оммаси томонидан қўллаб-қувватланилиши муғуллар босиб олган ерлар учун қанчалик хавф туғдиришини яхши англаб етган эди. Шу сабабдан ҳам шахсан ўзи Жалололиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш мақсадида шитоб билан катта қўшинга бош бўлиб, жануб томон йўл олди.

Жалололиддин қўшини Парвона жангидан сўнг катта ўлжани киритган эди. Ушбу ўлжанинг тақсимланиши вақтида Жалололиддиннинг икки саркардаси Амин Малик ва Сайфиддин Ўғроқ ўртасида ихтилоф чиқади. Ихтилоф натижасида Сайфиддин Ўғроқ ва ундан кейин бошқалар ҳам қўшиндан ажраб чиқиб кетадилар. Жалололиддиннинг қўшини камайиб, у ниҳоятда оғир бир аҳволда қолади. Жалололиддиннинг уни тарк этган саркардаларга қайта иттифоқ тузиш, душманга қарши биргаликда кураш олиб бориш тўғрисидаги мурожаати зое кетди. Жалололиддин ичак оғриғи касалига дучор бўлиб турган пайтида муғулларнинг илғор гуруҳи Гардезга (Ғазнадан 50 км. шарқда жойлашган шаҳар) ўрнашганлигидан хабардор бўлади. Жалололиддин хасталигига қарамасдан Гардездаги муғул аскарларига тўсатдан зарба бериб, уларни мағлубиятга учратади. У Чингизхонга қарши озчилик қўшин билан кураша олмаслигини англаб, Синд (Ҳинд) дарёси бўйига чекинишга қарор қилади.

Жалололиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш ва уни қўлга тушириш илинжида бўлган Чингизхон уни изма-из таъқиб этиб келади. Жалололиддинни таъқиб этиб келаётган муғулларга айниқса Бамиён қалъаси қаттиқ қаршилиқ кўрсатди. Бамиён қамали вақтида Чигатойнинг ўғли, Чингизхоннинг суюкли набираси Мутулк ҳалок бўлади. Бундан дарғазаб бўлган Чингизхон қалъадан биронта ўлжа, биронта одамни асирликка олмай барча қалъа аҳлини қириб ташлашни буюради. Ер билан яксон қилинган собиқ Бамиён қалъаси кейинчалик муғуллар томонидан Мўбалик (яъни аҳмоқона шаҳар) номини олади.

Нихоят 1221 йилнинг 25 ноябри, пайшанба куни (ҳижрий 618 йил шаввал ойининг саккизинчи куни) Синд дарёси бўйида уч кун давом этган ҳал қилувчи жанг бошланди. Бир қатор ўрта аср мусулмон тарихчиларининг таъкидлашларича, бундай қонли, кескин ва даҳшатли жанг тарихда рўй бермаган экан. Жалолиддин ва унинг қўшини мисли кўрилмаган даражада жасорат ва баҳодирлик намуналарини кўрсатдилар. Фақат учинчи кунга келиб, Чингизхон қўшини устунликка эриша бошлади. Чингизхон қандай қилиб бўлмасин Жалолиддинни тириклайин қўлга олишга буйруқ беради. Жалолиддин эса уни қўлга олишга интилаётган муғул қўшини қўршовини шахсий баҳодирлиги билан ёриб чиқиб, Синд дарёси бўйига етиб келишга муваффақ бўлади. Дарё бўйида онаси Ойчечак ва ҳарамдаги бошқа аёллар уни кутиб туришар эди. Шундоқ ҳам бу жангдан рухий ва жисмонан эзилган Жалолиддинга улар "... бизни ўлдириш ва машъум асирликдан қутқаринг" дея мурожаат қилишади. Жалолиддин барча ҳарам аёлларини сувга чўктиришга кўрсатма беришдан бошқа иложи қолмайди. Ўзи эса оти билан сувга сакраб, дарёнинг нариги бети-Ҳиндистон томонга сузиб ўтади.

Жалолиддиннинг ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини йўқотмаслиги, унинг жасорати ва мардлигига Чингизхон ҳам тан беради. Тарихчилардан Жувайний, Рашидиддин ва бошқаларнинг ёзишларига қараганда Жалолиддиннинг жасоратига қойил қолиб Чингизхон ўз ўғилларига қарата "Отанинг фақат шундай ўғли бўлиши лозим. У оловли жанг майдонидан ўзини қутқариб, ҳалокатли гирдобдан нажот қирғоғига чиқдимиз, ундан ҳали улуг ишлар ва қиёматли исёнлар келади!",-деди ва унинг орқасида таъқиб этишни таъқиқлади.

Рашидиддиннинг ёзишига кўра, Жалолиддин дарёдан тахминан 120 та тирик қолган кишилари билан Ҳиндистон қирғоғида учрашади. Жалолиддин ҳам тирик қолганлар ҳам маънавий-рухий ҳам оғир жанглардан жисмоний эзилган ҳолда мураккаб бир аҳволда қолишган эди. Бу вақтда Шатрадаги маҳаллий ҳинд рожаларидан бири 40.000 чоғли отряди билан дарёнинг бу бетига сузиб ўтган хоразмликларни қириб ташлаш учун етиб келади. Фақатгина Жалолиддиннинг тенгсиз баҳодирлиги ва қаҳрамонона ҳатти-ҳаракати туфайли рожа ўлдирилиб, қўшин орқага чекинади. Бу жангдан хоразмшоҳ аскарларининг руҳи ҳам кўтарилиб, тез орада Жалолиддин ўз атрофига 3 минг кишилиқ аскарни йиғишга муваффақ бўлади. Оғир вазиятларда ҳам ўзини йўқотмасдан, қадди букилмаган саркарда Ҳиндистонга ўтгач, Синд дарёси бўйидаги ерларни ишғол қила бошлайди. Тез орада Жалолиддиннинг ҳокимиятини Деҳли султони Шамсиддин Элтуртмиш (1211-1236) ва Синд, Учча, Мўлтон, Лохур ва Пешовар ҳокими бўлмиш Носириддин Кубача (1205-1227) ҳам тан оладилар.

Ҳиндистонда Жалолиддин 1223 йилнинг охирларигача бўлиб, хоразмшоҳларнинг азалий мулки бўлган Ироқ ва Эронни ўз измига киритиш мақсадида йўлга отланади. Ўз ўрнига ноиб этиб, таниқли саркарда Жаҳон полвон Ўзбекни қолдириб кетади. Жаҳон полвон то 1229 йилгача Ҳиндистон мулкларини бошқариб, сўнгра Жалолиддин ҳузурига Ироққа қараб кетади ва унинг ҳарбий юришларида елкадош бўлиб хизмат қилади. 1224 йилнинг бошида Жалолиддин Кирмонга келиб, Кирмон султони бўлмиш укаси Ғиёсиддиндан ёрдам учун 4000 кишилик қўшин олади. У ўзининг асосий мақсади муғул истилочиларига қарши курашиб, мустақил давлат яловини тиклаш эканлигини билдиради.

Жалолиддин муғулларга қарши биргаликда кураш олиб бориш мақсадида укаси Ғиёсиддин Пиршоҳ, Бағдод халифалари аз-Зоҳир (1225-1226), сўнгра ал-Мунтансир (1226-1242), Гуржистон маликаси Русудана ва бошқаларга мурожаат қилади. Лекин муғуллар қасоси, қолаверса Жалолиддиннинг ҳокимияти кучайиб кетишидан чўчиган кўпчилик мусулмон ҳоким, ҳукмдорлари у билан иттифок тузишни хоҳламайдилар. Бағдод халифалиги, исмоилийлар ҳокими Муҳаммад ИИИ (1221-1255)лар эса муғуллар билан яқинлашишга, Жалолиддинга қарши очикдан-очик курашишга бел боғлайдилар. Малика Русуданани ва унинг вазири Авак билан ўзаро иттифок хусусидаги таклифлари зое кетгандан сўнг 1226 йил февралда саркарда Гуржистонга юриш қилади. Гуржистон қаттиқ жанг ила эгалланиб, бу ерда кўплаб машъум воқеалар бўлиб ўтади. Бош кўтарган Гуржистон иккинчи маротаба 1228 йил эгаллангач, бу ерлар қаттиқ талон-тарож қилинади.

Бир вақтнинг ўзида Жалолиддин Мангуберди Кирмонда унга қарши бош кўтарган хиёнаткор Барак Ҳожибга, исмоилийларга ҳам қарши кураш олиб боришга тўғри келади. Шунингдек, аҳамиятли ҳисобланган Арарат тоғлиқлари этакларида жойлашган Хилат қалъаси ҳам Жалолиддинга узок вақт мобайнида қаршилик кўрсатади. 1227 йили охирларида муғулларнинг Эронга кириб келиши ниятлари борлигини билган Жалолиддин уларга қарши қатъий жангга киришга тайёргарлик кўради. Муғулларнинг ўша йили юборилган 2000 кишилик авангарди тор-мор этилиб, улардан 400 таси Исфаҳонда намоишкорона тарзда қатл этилади. 1228 йил 25 августида Эронни забт этиш учун келган Тайнал нўён бошчилигидаги муғул истилочилари билан Исфаҳон яқинида ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтди. Гарчи жанг вақтида укаси Ғиёсиддин хоинлик қилиб, ўз қўшини билан Луристонга чекинган бўлса-да, Жалолиддин қатъий равишда бу ҳолатга эътибор қилмай кураш олиб боради. Манбаларнинг сўзлашича, ҳатто муғул нўёнининг ўзи “Сен ҳақиқатдан ҳам ўз даврининг эркак ўғлони экансан”,- деб унинг жасоратига тан берган экан. Жалолиддин бу жангда буткул ғолибликни

қўлга киритади. У саккиз кун мобайнида Эрондаги муғулларни изма-из таъкиб этиб уларни мамлакатдан ҳайдаб чиқаради.

Жума куни эрта тонгда музаффар саркарда сифатида Исфаҳонга кириб келгач, халқ уни ғолиб султон сифатида шоду-хуррамлик билан кўтиб олади. Жалолиддиннинг зафарли ғалабаси овозаси бутун ислом оламига кенг тарқалади. Ўша йили ҳатто муғулларнинг буюк хони бўлмиш Угедей Жалолиддиннинг муғуллар илкига тушиб қолган эгачиси Хонсултон орқали мактуб юбориб, у билан сулҳ тузиш нияти борлигини ҳам баён қилади. Жалолиддин бу дипломатик келишувдан воз кечиб, хатни жавобсиз қолдиради.

Жалолиддин мураккаб ва зиддиятли даврда яшади. Шубҳасиз у ўз даврининг фарзанди эди. У қўшинларининг кўплаб ҳарбий юришлар вақтида талончилик, зўравонлик қилишларига гоҳида кўз юмди, хонавайрончилик келтирувчи ишларга бош қўшди. Бу эса Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Гуржистон аҳлида салбий фикрларнинг кўпайишига, норозиликларнинг кучайишига ҳам олиб келган. Лекин нима бўлганда ҳам Жалолиддин Мангуберди ўзининг асосий мақсади муғул истилочиларига қарши курашиш эканлигини ёдида сақлади. Бу курашда у ён-атрофдаги мусулмон ҳукмдорларининг қўллаб қувватлашларига умид боғлаган эди. Лекин кўп ҳолда улар билан умумий тил топа олмаслиги, унинг ташқи сиёсат борасидаги заиф томонидан далолат берар эди. Ўз вақтида турк, араб, мусулмон ҳокимлари унинг ҳокимияти Яқин Шарқда кучайиб кетишидан хавфсирашар, у билан иттифоқ тузишни хоҳлашмас эди. Уларнинг баъзилари ҳатто муғуллар билан очикдан-очик яқинлашиш тарафдори эдилар. Айниқса, Хилат қалъасининг Жалолиддин томонидан эгалланиши унга даъвогар ҳокимларнинг иззат-нафсини топтаган эди. Жалолиддин унга қарши иттифоқ вужудга келганидан хабардор бўлса-да, ҳар ҳолда, ҳеч бўлмаганда уни туркий ҳукмдорлар қўллайди деб янглишган эди.

1230 йил 10 августида Куния султони, Химс ҳокими, Ҳалаб ҳокими, Майафирикин ҳокими ва Байнас ҳокимларининг бирлашган иттифоқи Жалолиддинни мағлуб этади. Исмоилийлар эса буткул хоинлик йўлини тутиб Жалолиддиннинг мағлубияти тўғрисида муғулларга яширин нома ҳам юборадилар. Жалолиддин мағлубиятидан фойдаланган муғуллар унинг Озарбайжоннинг Муғон, Ширкабутдаги қўшин йиғиши мумкин бўлган жойларига қўққисдан зарба беришади. 1231 йил баҳорида у Ганжага келиб, барча гина-кудратларини унутиб, яна муғулларга қарши иттифоқ тузиш учун мусулмон ҳукмдорларига мурожаат этди. Лекин унинг таклифи жавобсиз қолиб кетди. Шунда Суриядаги Амида қалъаси ҳокими уни ўз олдига чорлайди. У Ироққа бориб яна қўшин тўпламоқчи бўлади.

Амида йўли яқинида унга тўсатдан муғуллар хужум қилиб қолишади (1231 йил август боши). Уни 15 чоғли муғул навкарлари таъқиб этишади. Жалолиддин ўз шерикларидан ажраб, Майафариқин (Ҳозирги Туркиянинг Силван вилояти) яқинида Айн-ад-дар қишлоғига келади. Ушбу тоғлиқ қишлоқда у курдлар қўлига тушади. Ўзини султон деб таништиргандан сўнг уни курдлар ўлдиришга жазм этмайдилар. Уни тегишли жойга етказиб қўйиш эвазига мукофот ваъда қилади. Лекин курдлар раҳбари хонадонидан жой олган, ҳориб-толган Жалолиддинни, бошқа бир курд кишиси улган иниси хуни эвазига ўлдиради. Бу воқеа тахминан 1231 йилнинг август ойи 17-20 саналари оралиғида рўй беради. Эртаси куни султон буюмларни сотиб юрган курд хусусида Майафариқин ҳукмдори ал-Малик ал-Музаффарга хабар беришганда у қишлоққа ўз саркардаси Шаҳобиддин ғозийни юборади. Шаҳобиддин ғозий султон жасадини олиб, қишлоқ эркаклари барини ўлдиради ва қишлоққа ўт қўйиб юборади. Муаррих ан-Насавий буни эшитиб шахсан Майафариқинга келади. Жалолиддиннинг тоғаси, вазир Ўтурхон унинг жасадини таниб, каттиқ изтиробга тушди. Жалолиддин Мангубердининг мурдаси Майафариқинга дафн этилиб, муғуллар кириб келгудек бўлса, ҳақоратланмасин деган мақсадда гўри ер билан текислаб юборилади.

Унинг ашаддий душмани Дамашқ ҳокими ал-Малик ал-Ашрафга султон ҳалокати хусусида хабар етказиб суюнчи сўраганларида, у қайғуга ботиб: "Сизлар унинг ўлими билан мени қутламоқчимисизлар? Аммо сиз воқеанинг аччиғини татиб кўрасизлар. Оллоҳ номи билан қасам ичаманки, унинг ҳалокати ислом оламига муғулларнинг бостириб киришини англатади. Эндиликда биз билан Яъжуж ва Маъжужлар ўртасида девор бўлиб турган Хоразмшоҳдек одам йўқдир", -деб жавоб берган эди. Ибн Восил эса уни "муғуллар ва мусулмонлар орасидаги истехком бўлган" деб таърифлаган эди. Жалолиддиннинг ўлиmidан сўнг унинг шонли номи тез орада халқлар тилида дoston бўлиб кетди. "Жалолиддин тирик", "Жалолиддин қайтиб келаяпти" деган овозалар узок вақтгача муғулларни таҳликага солиб келган. Ўзини "мен Жалолиддинман" деб номлаган турли шахслар муғулларга қарши кўп ҳолатда исён ва қўзғолонларга бошчилик қилганлар (масалан, 1236 йили Эроннинг Устундорида кўтарилган қўзғолон, 1255 йили Амударё бўйидаги воқеалар ва ҳакозо).

Мусулмон тарихчилари ўз асарларида ҳамиша уни мард ва жасур саркарда сифатида таърифлашган эди. Жалолиддин Мангубердини шахсан билган ан-Насавий у тўғрисида шундай таъриф берган эди:

"У туркий бўлиб, қора мағиз юзли, бурни олдида қора холи бор ўрта бўйли йигит эди. Форс тилида ҳам бемалол сўзлаша олар эди. У довюракликда тенги йўқ, шерлар ичида арслон, отлиқлар ичида энг жасури эди... қисқа сўзли, ҳеч қачон сўкинмаган, ёмон сўзларни ўзига эп кўрмаган, жуда жиддий, атрофдагилар олдида ўзини сипо тутар, ҳеч қачон кулмас, фақатгина табассум қилиб қўяр эди

холос. У адолатни севган, лекин замон зайли уни ўзгартиришга мажбур қилган. У ўз фуқароларини дардини енгиллаштиришга ҳаракат қилган, шуни хоҳлаган, лекин таназзул даври бўлганлиги боис ҳам зўравонликка йўл берган. Ўзини улуғлашларини истамаган. Бачкана таърифларни ёқтирмаган, фақат султон дея мурожаат қилишларини сўраган. Унинг фармонларида ёлғиз сўз: ”Ёрдам ёлғиз Оллоҳдандир!” деган шиор бўлган.»

1999 йил ноябрда Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигининг кенг нишонланиши, унинг ватани Хоразмда унга маҳобатли ҳайкал ўрнатилиниши, юртбошимиз таъкидлаганидек “ғаним олдида бош эгмаган, тиз чўкмаган. Ватан дея ҳалок бўлган” миллий қаҳрамонимизга халқимизнинг эҳтироми, муҳаббати, аجدодлар хотирасини муқаддас сақлаши рамзи бўлиб қолди.

Чиғатой улуси.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Чингизхон ҳали ҳаётлигидаёқ ўзи ташкил этган улкан салтанатни ўғиллари ўртасида тақсимлаб берган эди. Натижада муғуллар босиб олган ҳудудларда тўрта давлат, яъни, тўртта улус вужудга келди. Манбаларга кўра, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатойга Олтой тоғларининг жанубий сарҳадларидан то Амударё ва Синдгача бўлган ерлар берилган бўлиб, бу улус таркибига Шарқий Туркистон, Еттисувнинг катта қисми ва Мовароуннаҳр ҳамда ўнг қирғоқ Амударёдаги Балх, Бадахшон, Ғазна, Қобул каби ҳудудлар кирган. Муғуллар ўртасидаги ўзаро урушлар натижасида ҳудудлар кўлдан кўлга ўтиб турган бўлса-да, улуснинг ўзаги сақланиб қолган эди.

Чингизхоннинг иккинчи ўғли бўлган Чиғатойнинг қачон туғилганлиги аниқланмаган. Ҳали Чингизхон ҳаётлигидаёқ Чиғатой “Ясоқлар” ва муғул қонунларининг ҳамда анъаналарининг билимдони сифатида шуҳрат қозонган эди. Чиғатой мулкларининг асосий қисми Еттисувда бўлиб, **Эл Аларгу** деб аталган. Унинг бош шаҳри Или дарёси водийсидаги Олмалиқ шаҳри эди.

Манбаларнинг хабар беришичи, Ботухон (1227-1255 йй.), Ўгэдэй (1229-1241 йй.) ва Мункэхон (1251-1259 йй.) лар замонида муғуллар салтанати ижтимоий-сиёсий ҳаётда муҳим ўрин тўтиб, Олтин Ўрда хонлигига асос солинди. Булғор вилояти, Қрим ва унга қарашли денгиз бўйи шаҳарлари, Кавказнинг Дарбанд, Боку шаҳарларигача, Хоразмнинг шимоли Урганч шаҳри билан Ғарбда Днестрдан бошланган чўллар, Шарқда эса Ғарбий Сибир ва Сирдарёнинг қуйи оқимларигача бўлган ерлар Олтин Ўрдага қараган. Чиғатой ўз ерларига мулк сифатида эгалик қилган эди.

Рашидиддин маълумотларига кўра, муғуллар давлатида Ўгэдей ҳукмронлиги даврида Чиғатой бутун империяда шу қадар кучли ҳокимиятга эга эдики, ҳатто буюк хоннинг ўзи ҳам “унинг маслаҳати ва кўрсатмаларисиз” муҳим қарорлар чиқара олмас эди. Аммо, шунга қарамасдан Чиғатой бутун улуснинг мустақил ҳукмдори эмас эди.

Мусулмон манбаларида бўлгани каби, Хитой манбаларида ҳам Чиғатой чехрасида кулги бўлмаган, қарамоғидагиларни кўрқувда ушлаб турадиган, зулмкор шахс сифатида тасвирланади. “Ясоқлар”нинг билимдони ва назорат қилувчиси бўлган Чиғатой муғул қонунлари бузилишини жуда шафқатсиз жазолаган. Мусулмон қонунлари кўпинча “Ясоқ”ларга мос келмаслиги туфайли у исломга яхши муносабатда бўлмаган. Тадқиқотчиларнинг хулосаларига кўра Чиғатойнинг номи қуйидагиларда сақланиб қолган:

1. Ўрта Осиёдаги муғул давлатининг расмий номланиши атамасида.
2. Чиғатой давлатининг ҳарбий кучларини ташкил этган кўчманчилар номида.
3. Ўрта асрлар Ўрта Осиёда шаклланган адабий тил номида.
4. Жойларнинг номланишида.

Чиғатой улуси таркибига кирган ҳудудлар ўз географик жойлашувига кўра, Чингизхон асос солган улкан салтанатнинг ички ва ташқи, иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳамда алоқаларида, элчилик муносабатларида катта ўрин тутарди. Мисол учун, Чингизхон ва унинг дастлабки ворислари даврида салтанат пойтахти бўлган Қорақурум, кейинчалик Хонбалиқ (Пекин) шаҳарларини Дашти Қипчоқдаги Олтин Ўрда ва Эрондаги Хулагийлар давлати билан боғловчи муҳим алоқа – савдо йўллари муғуллар салтанатининг марказида жойлашган Чиғатой улуси ҳудудидан ўтарди. Чиғатой улуси ҳукмдорлари Буюк ипак йўлининг марказий йўналишини назорат қилган бўлсалар, Жўжи улусига бу йўлнинг шимолий йўналиши назорати юклатилган. Бу йўналишда Волга бўйи шаҳарлари билан бирга Хоразм воҳаси ҳам катта ўрин тутганлиги туфайли, Хоразмнинг ғарбий қисми Жўжи улуси таркибига киритилган. Умуман олганда, Чиғатой улуси даврида Хитой, Марказий Осиё ва Дашти Қипчоқдаги кўпгина ҳудудларда турк-муғул зодагонлари савдо-транзит йўллари устидан ўз назоратларини ўрнатадилар.

Чиғатой улуси ташкил топгач, Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистоннинг маданий вилоятларини улуғ хон томонидан тайинланган Маҳмуд Ялавоч бошқарган. Улуғ хон шунингдек, Мовароуннаҳрдаги муғул кўшинлари бошлиқларини ҳам тайинлаган. Бу бошлиқлар кўп ҳолларда барлос, жалойир, қовчин ва орлат қабилаларидан бўлган. Ибн Арабшоҳ маълумотларига кўра, жалойирлар Амударёнинг шимоли, Бухоронинг шарқий томонларида, барлослар

Қашқадарё воҳасида, орлатлар Афғонистоннинг шимолида жойлашганлар. Маҳмуд Ялавоч ҳам Мовароуннаҳрда олиб борган сиёсатида кўпинча шу қабилаларга суяниб иш кўрган.

Муғуллар кўчманчи халқ бўлганлиги учун бошқарув ишларига нўноқ эдилар. Асли хоразмлик бўлган Маҳмуд Ялавочнинг Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинланиши бежиз эмас эди. Чиғатой улусидаги ҳарбий бўлмаган ҳокимият, одатда, маҳаллий аҳоли орасидаги билимли ва юқори мавқега эга бўлган шахсларга берилган. Ўтроқ халқларни бошқариш, зодагонларни итоатда сақлаш учун бошқарувдаги зарур билимлар ва тажрибалар керак бўлган ҳолларда муғуллар орасида ҳарбий бўлмаган ҳокимиятдаги олий лавозимларни эгаллашга қодир шахслар деярли йўқ эди. Жўвайний маълумотларига кўра, Чингизхон ҳаётлиги давридаёқ муғул зодагонларининг ёш болалари, ҳукмдор хонадоннинг болалари махсус ўқитилган бўлса-да, Чингизхоннинг ўзи ҳам, унинг авлодлари ҳам билимли шахсларга, маъмурий бошқарувчилар ва амалдорларга, табиблар ва олимларга, савдогарлар қабилаарга жуда катта эҳтиёж сезганлар. Шунинг учун ҳам Қорақурумдаги буюк хон ва улус хонларининг саройларида бўйсундирилган халқлар вакиллари, айниқса, мусулмон маданияти вакиллари катта иззат-обрўга эга бўлганлар.

Мисол учун, келиб чиқиши мусулмон бўлган Ҳабаш ал-Ҳамид (айрим маълумотларда ўтрорлик, айримлари карманалик дейилади), Чиғатойнинг маҳслахатчиси бўлган. Чиғатой улусининг ҳарбий бўлмаган бошқаруви хоразмлик Маҳмуд Ялавочга, кейин эса унинг ўғли ва набираларига топширилган. Муғилистоннинг ўзида ва Чиғатой улусида бўлиб турган норозиликларга карамай Ялавоч хонадони Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистондаги бошқарувни ХИВ аср бошларига қадар ўз қўлларида сақлаб қолдилар. Шунинг учун ҳам манбаларнинг маълумот беришича, Чиғатой муғул зодагонлари Мовароуннаҳрдаги маҳаллий зодагонлар, амалдорлар ва савдогарлар орасидан тажрибали маъмурлар, солиқ йиғувчилар ва бошқарувчиларни топишда қийналмаганлар. Шу сабаб бўлса керакки, аста-секинлик билан Бухоро садрлари, Термиз сайидлари, Шош, Тароз, Ўтрор, Хўжанд маликлари ўз мулкларига эгалик қилишни тиклаб оладилар.

Чиғатой улусига дастлабки ноиб этиб тайинланган Маҳмуд Ялавоч ихтиёрида муғулларнинг таянчи бўлган солиқ йиғувчи муғул **босқоқлари**, маҳаллий ҳокимлар, ҳарбий маъмурлар – **доруғалар** ҳамда муғул ҳарбий бўлинмалари бор эди. Ялавоч Хўжандда туриб ўз қўл остидаги ҳарбий бўлинмалари ёрдамида давлатни бошқарган ва солиқлар йиғар эди. Бухорода эса маҳаллий зодагонлар ва

рухонийлар вакиллари бошқарувни ўз қўлларига олган эдилар. Улар маҳаллий амирлар ва садрлар ҳисобланган.

Маҳмуд Ялавоч давридаёқ (1227-1239 йй.) кўпчилик аслзода зодагонлар, савдогарлар ва қисман уламолар ҳам ўз жонлари ҳамда қолган мол-мулкларини сақлаб қолиш мақсадида муғуллар хизматига ўта бошлаган эдилар. Улусда ўзларини таянч ва қўллаб-қувватловчи кучлари бўлишини хоҳлаган муғул ҳукмдорлари ҳам бу тоифадаги кишиларга раҳнамолик қилар эдилар.

Чиғатой улусида вилоят ҳукмдорлари **хон**, олий ҳукмдорлар эса **қоон** ёки **хоқон** деб юритилган бўлиб, улар даврида ўлпону солиқлар миқдори оша бориб, янги солиқлар ҳам жорий этила бошланади. Мисол учун, манбаларга кўра, бу даврда янги ер солиғи- **калон** жорий этилиб, бу солиқ ҳосилнинг ундан бир қисми миқдорида олинган. Муғулларнинг 1235 йилги қурултойидан сўнг эса ҳар бир бош чорва молидан олинadиган солиқ **қопчур** жорий этилади. Унга кўра, ҳар 100 чорвадан биттаси солиққа тўланган. Шунингдек “Ясоқлар”га кўра, давлат хазинаси учун **шулен** ёки **шулси** солиғи жорий этилган. Бу солиқ чорвадорлардан ҳар сурувдан бир қўй ва қимиз учун ҳар минг бош отдан битта бия ундирилган.

Бу даврда ҳунармандларнинг ҳам аҳволи яхши эмас эди. Улар маҳаллий хонларнинг мулки сифатида қулларча ишлатилиши билан бирга, солиққа ҳам тортилган эдилар. Ҳунармандлардан ва савдогарлардан олинadиган солиқ **тарғу** ёки **тамға** деб аталган. Бу солиқ ишлаб чиқарилган ҳамда сотилган маҳсулотнинг ўттиздан бир улуши ҳажмида бўлган. Чиғатой улуси даврида ер эгалиги муносабатлари ҳам ўзгариб, янги инъом этилган ерлар **суюрғол** номини олган эди. Суюрғол ҳажми жиҳатдан (унинг таркибида жуда катта ер майдонлари ва сув ҳавзалари, дашт-яйловлар ҳам кирган) иқътадан фарқ қилган. Бу даврдаги давлат, мулк (хусусий ерлар), вақф(диний идоралар ихтиёридаги ерлар) ерларда кўп ҳолларда ижарага чоракор деҳқонлар меҳнат қилишган. Бундай ижарадор ўртаҳол деҳқонлар **мўзарийлар** деб аталган.

Буюк Ҳоқон Ўғэдэй (1229-1241 йй.) давридаёқ муғуллар ўзларининг хизматида бўлган айрим зодагонларга, катта ер эгалари ва савдогарларга **барот** (ижара ёрлиғи) ва **пайзалар** бера бошланган эдилар. Пайзалар қимматбаҳо металллар (олтин, кумуш, бронза) ёки ёғоч тахтачалардан ишланган бўлиб, унга нуённинг муҳри қўйилган. Бундай пайзага эга бўлган кишилар, шу жумладан элчилар, солиқчилар ва бошқа шахслар аҳолидан турли йиғим, тўловларни талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга эдилар. Шунингдек пайза эгалари аҳолидан от-улов, ем-хашак, ётар жой, озиқ-овқат талаб қилишга ҳақли эди. Савдо йўлларида жойлашган бекатлар **ём(жом)** уларнинг хизмати аҳоли бўйнида эди. 1235 йилги

хоқон фармонига кўра, ҳар бир ёмдаги алоқа хизмати икки туман аҳолисига юклатилади. Икки туман аҳолиси ём учун 20 бош от, сўйишга қўй - эчки, соғишга биялар, арава ва бошқа анжомлар ажратишлари лозим эди.

Маҳаллий аҳоли-хунарманд, деҳқон, чорвадор, ким бўлишидан қатъий назар умумҳашар ишларида қатнашиши ва текинга ишлаб бериши шарт эди. Аҳолига ўтказилаётган жабр-зулм муғулларга қарши норозилик исёнига олиб келди. 1238 йил Бухоро атрофидаги Тароб қишлоғида Маҳмуд Таробий бошчилигида қўзғолон кўтарилди. Аммо, қўзғолончилар айрим ғалабаларга эришган эришган бўлсаларда, кўп ўтмай муғулларнинг Элдўз нўён ва Чаған қўрчи бошлиқ ҳарбий кучлари қўзғолонни шафқатсизларча бостирадилар. Маҳмуд Таробий ҳам ҳалок бўлади.

Маҳмуд Таробий қўзғолонидан сўнг Чигатой Маҳмуд Ялавочни ўз амалидан четлаштиради ва кўп ўтмасдан хоқон уни Пекин (Дасин) шаҳрига ноиб қилиб жўнатади. Мовароуннахрнинг ноиби қилиб эса унинг ўғли Маъсудбек тайинланади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ХИИИ асрнинг 60-70-йилларида муғуллар орасида ўзаро курашлар кучайган бўлишига қарамай, босиб олинган ҳудудлардан муғул ҳарбий саркардалари, нўёнлари, зодагонлари орасида сиёсий дунёқараш ўзгара бошлайди. Яъни, баъзи хонлар, ҳарбийлар, зодагонлар ва савдогарларга ўтроқ ҳаётга ўтиш истаги кучая бошлади. Муғул зодагонлари деҳқончилик ва савдо-сотиқ хазинанинг асосий манбаи эканлигини тушуна бошлаган эдилар. Ундан ташқари, ХИИИ аср охирларига келиб кўчманчи ҳаёт тарзида бўлган Чигатой хонлари қўлида аҳоли солиғи ва хирожлардан тушган маблағлар ҳамда ўлжалар кўпайиб кетиб, кўчманчилик шароитида, тинимсиз урушлар ва кўчманчи зодагонлар исёнлари шароитида хазинани сақлаш қийин ва хатарли бўлиб қолган эди.

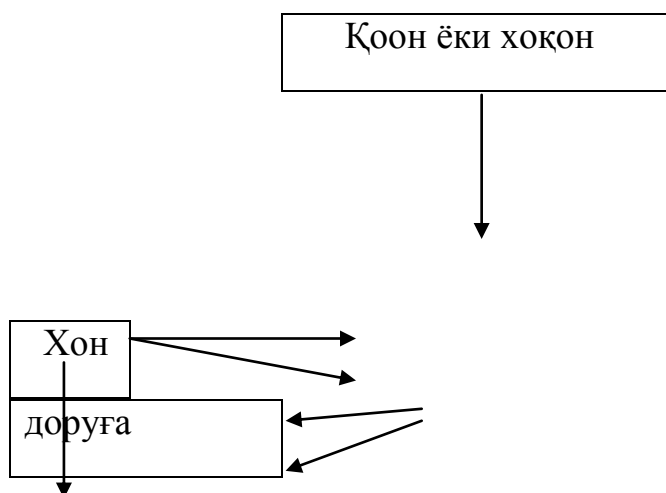
Бу даврда хўжалик-иқтисодий ҳаётни бир меъёрга тушириш, савдо ва пул муаммосини изга солишда Маъсудбекнинг хизмати ва ислохотлари катта ўрин тутган. Маъсудбек 1271 йили муғулларнинг маданий-ўтроқ ҳаёт тарафдорлари мадади ҳамда Тарас қурултойи (1269й.) қарорларига таяниб, молиявий, яъни, пул ислохоти ўтказишга киришди. Бу ислохотга кўра, Чигатой улусининг барча шаҳар ва туманларида бир хил вазндаги кумуш тангалар зарб этиш ва муомалага киритиш йўлга қўйилди. Бу ислохотнинг асосий моҳиятини ташкил этар эди. Бу ҳолат ички савдо ва ички муносабатларни тартибга соларди. Шунингдек кумуш тангалар зарб этиш эркинлиги пайдо бўлади. Яъни, хоҳлаган киши ўз ихтиёридаги кумуш буюмларни зарбхонага олиб бориб, уни хоҳлаган тарзда, лекин бир хил ҳажм, қиймат ва вазнда зарб этиши мумкин эди. Бу жараён

дастлаб қийин кечган бўлса-да, аста-секин фаоллаша бориб, аҳолининг кумуш тангаларга ишончи мустаҳкамланди, бундай тангаларнинг нуфузи ортиб борди. Натижада ХИИИ асрнинг 80-90-йилларида Чигатой улусининг 16 та шахрида зарбхоналар очилиб, уларда доимий равишда кумуш тангалар зарб этилган.

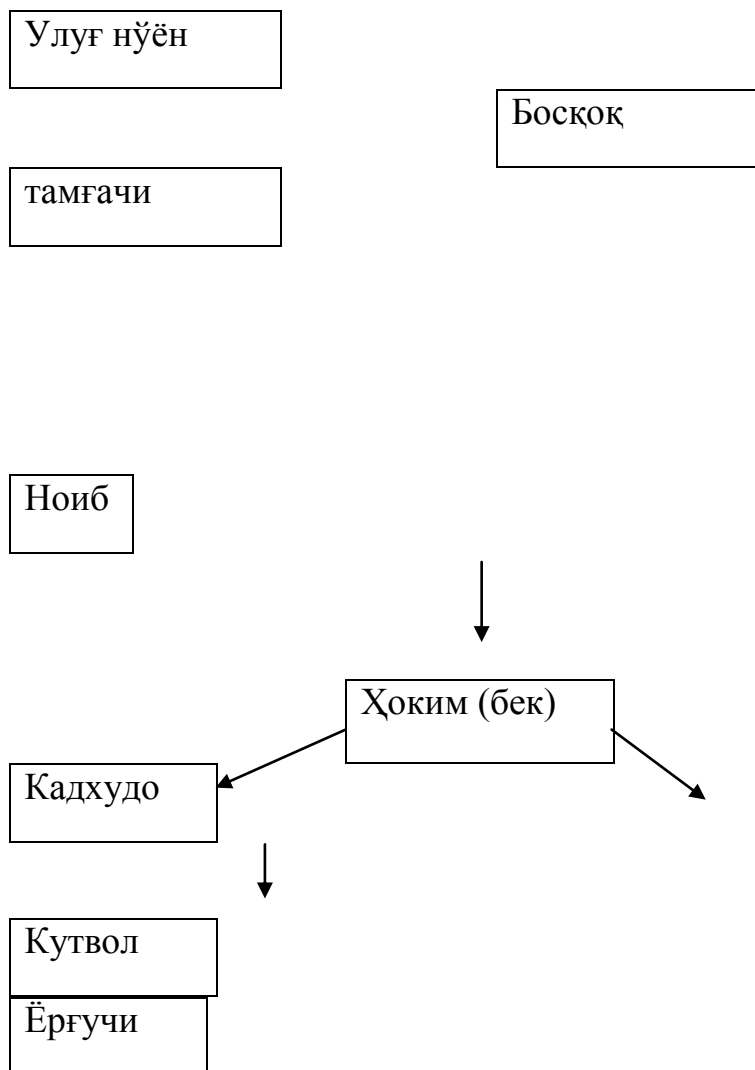
Бу даврда Эронда ва Еттисувда муғул ҳарбий зодагонлари вайронагарчилик келитириб чиқарувчи урушлар қилиб турган бўлсаларда, уларнинг бу ҳаракатлари Мовароуннаҳрдаги ислохотларни тўхтата олмади. Чунончи, 1273-76 йилларда Маъсудбек вайрон этилган Бухорони қайта тиклаш ишларини амалга оширди. Натижада Бухорода иқтисодий ҳаёт, савдо-сотик тикланиб 1273-82-йиллар Бухоро зарбхоналари тўлиқ ишлай бошлади. Савдо – иқтисодий алоқалар ривожланиб бораётган Фарғона водийсида эса Чигатой хони Дувахон (1291-1306 йй.) даврида Андижон шахрига асос солинди.

ХИВ асрнинг бошларига келиб Чигатой давлати хонлари ўз хазиналарини сақлаш учун шахарлар танлай бошлайдилар ёки ўзлари янги шахарларга асос сола бошлайдилар. Чигатой хонларидан биринчи бўлиб Кебекхон (1309, 1318-1326 йй.), маданий ҳаётга яқинлашиб, ўтроқ турмуш тарзига ўтган эди. У Нахшаб шахри атрофида ўзига сарой қурдирди ва бу сарой (Қарши) кейинчалик Кебекхон ва унинг атрофдагиларнинг доимий қароргоҳига айланди. Шу тариқа Чигатой зодагонлари Мовароуннаҳрдаги марказларга ўтроқлашиб бордилар.

Чигатой давлатининг бошқарув тизими.⁴

⁴ Сағдуллаев А. С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент., “Академия”. 2000. 128-бет.

Ўз даврида Кебекхон давлатни идора этиш, унинг маъмурий тузилишини қайта ташкил этиш, иқтисодий ҳаётни қайта тартибга солиш мақсадида икки хил: маъмурий ва молиявий ислохатлар ўтказди. Маъмурий ислохатга кўра, маҳаллий тузилмалар туманларга, вилоятларга айлантирилди. Маҳаллий ҳокимлар – маликлар, садрларнинг ўринлари туркий-муғул уруғ бошлиқлари қўлига ўтди. Ноиблик эса меросий бўлиб қолди. Бу ислохот давлатни бирмунча мустаҳкамлашда ўзининг ижобий самарасини берди.

Маъсудбек даврида амалга оширилган пул ислохотани такомиллаштириш, савдогарларнинг пул муомаласидаги айрим бошбошдоликларига барҳам бериш мақсадида Кебекхон пул ислохотини ҳам ўтказди. Бунга қадар танга пуллар Чиғатой улусининг кўплаб шаҳарларида маҳаллий зодагонлар номидан зарб этиларди. Кебекхон Хулагийлар ва Олтин Ўрда тангаларига тақлидан икки хил:

йирик кумуш танга – динор ва майда кумуш танга – дирҳам зарб эттиришни йўлга қўйди. Кебекхон томонидан ягона умудавлат пуллари муомилага киритилиб, улар Кебекхон номидан (кепакий) асосан Бухоро, Самарқанд ва Ўтрор зарбхоналарида зарб этилган.

Чиғатой далатида улус ҳукмдорлари ва Чингизийлар ХИВ асрнинг бошларига қадар кўчманчилар ҳукмдорлари бўлиб қолдилар ва Мовароуннаҳрнинг ички бошқарувига бевосита аралашмаганлар. Чиғатой улусида умуман олганда, илгариги ижтимоий тузум сақланиб қолган ва айрим вилоятлар ҳамда шаҳарлардаги (Бухоро, Ўтрор, Шош, Хўжанд, Фарғона, Талас) маҳаллий бошқарувда муғулларгача бўлган маҳаллий аҳоли вакиллари турган. Улар Кебекхон давригача **маликлар** унвонида бўлиб, мустақил бошқарувни амалга оширганлар ва ўз вилоятларида тангалар зарб этганлар.

Манбалар маҳаллий ҳокимлар ва Чиғатой улусининг ўтроқ вилоятлари олий ҳукмдорлари ўртасидаги муносабатлар ҳақида тўлиқ малумотлар бермайди. Шунингдек, улусдаги **маликлар** ва **садрлар** ҳамда муғуллардаги доруғачилар ўртасидаги муносабатлар ҳам унча аниқ эмас. Афтидан, доруғачилар бўйсундирилган шаҳарларни маҳаллий ҳокимлар билан билгаликда бошқарганлар. Мовароуннаҳр босиб олинганидан сўнг Чингизхон барча шаҳарларда доруғачиларни қўйиб, кейинчалик уларга аҳолини рўйхатга олиш, маҳаллий аҳоли орасидан қўшин йиғиш, почта алоқаларини йўлга қўйиш, турли солиқлар, ўлпонлар ва йиғинлар тўплаш ҳамда уларни саройга етказиш вазифаси юклатилган.

Чиғатой улусининг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги муҳим даврлардан бўлиб қолган сиёсий ҳаётдаги бундай тизим ХИВ аср бошларига қадар сақланиб қолди. Муғул шахзодалари мусулмон маданияти анъаналарини қабул қила бориб, аста-секинлик билан кўчманчилар анъаналари билан алоқани узиб, Мовароуннаҳрнинг турли вилоятларига жойлаша бошлайдилар. Мисол учун, Илоқ водийсининг Оҳангарон деб атала бошлаши ва бу ерда ўзбек – курамаларнинг пайдо бўлиши муғуллар даврига тўғри келади. Чиғатой ўзбеклари деган тушунчанинг юзага келишига сабабчи бўлган Муборакшоҳ (Чингизхоннинг набираси, Чиғатойнинг ўғли) 1246 йилда ҳозирги Оҳангарон шаҳри яқинидаги Шавкат (қад. Сакокат) деган шаҳарчада қароргоҳ куриб, муғул ҳукмдорлари орасидан биринчилардан бўлиб мусулмончиликни қабул қилади ва маҳаллий аҳоли билан жуда яқин қавм-қариндошлик алоқасига киришади. У ҳаттоки, ўзи мансуб бўлган олмалиқ уруғи вакилларининг катта қисмини муғилистондан кўчириб келтириб, Сакокатнинг қаршисидаги дарёнинг сўл

соҳилида, серўт адирларга жойлаштиради. Ўша қавм туфайли Олмалик деган шаҳар ҳозир Ўзбекистонда ҳам, Муғулистонда ҳам мавжуд.

Ўз даврида Кебекхон ўтказган ислохатлар ўтроқ ҳаёт, маҳаллий аҳоли билан яқинлашувга кўпдан бери қарши бўлган гуруҳларнинг ҳам фаолиятини кучайтириб юборади. 1326-1334 йилларда ҳукмронлик қилган Тармаширин Муборакшоҳ ва Кебекхон сиёсатини давом эттиради. У бутун Мовароуннаҳр, Еттисув ва Шарқий Туркистонда ҳукмронлик қилиш жараёнида исломни расмий дин деб эълон қилади ва мазкур ҳудудлар аҳолисини исломга мажбуран даъват этади. Тармаширин сиёсатидан норози бўлган кўчманчи муғул зодагонлари исён кўтариб, 1334 йилда уни ўлдирадилар.

Хуллас, ХИВ асрнинг 40-йилларига келиб, ўзаро урушлар натижасида Чиғатой давлатининг инқироzi кўзга ташланиб қолган эди. Давлатнинг сўнгги хонларидан бири Қозонхон (1343-1346 йй.) марказий ҳокимият таъсирини кучайтиришга ҳаракат қилиб, ўзига амир унвонини олиб, давлат бошқарувида қаттиқ сиёсат олиб борган бўлишига қарамай ўзаро курашлар авж олиши натижасида Кеш (Шаҳрисабз) ва унинг атрофидаги ерлар Ҳожи Барлос бошчилигидаги барлос уруғи, Хўжанд Боязид Жалоирий бошчилигидаги жалойирлар қўлига ўтди. Балх ва унинг атрофидаги ерлар Қозонхоннинг набираси Амир Ҳусайн қўлига ўтди. Шибирғонда Муҳаммадхўжа Апверди ҳокимиятни қўлга олди. Шунингдек, Бухорода садрлар, Хутталондан маҳаллий ҳокимлардан бўлган Кайхусрав, Термизда сайидлар, Чоч ва Фарғонада маликлар, Бадахшонда маҳаллий ҳукмдорлар ҳокимиятни қўлга олдилар. Улар ўртасида доимий равишда курашлар ва низолар бўлиб турди.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. Чингизхон давлатининг пайдо бўлиши ҳақида гапириб беринг.
2. Чингизхон босқинининг қайғули оқибатлари ҳақида нималарни биласиз?
3. Хоразмшоҳ мағлубиятининг асосий сабаби нимада эди?
4. Муғуллар давлатидаги бошқарув тизими ҳақида гапиринг.
5. “Ясоқ”лар ҳақида нималарни биласиз?
6. Жалолиддин Мангуберди жасоратини қандай изоҳлайсиз?
7. Жалолиддин-муғулларга қарши юрт посбони.
8. Чиғатой давлатининг ташкил топиши ҳақида гапиринг.

9. Чиғатой давлатининг бошқарув тизими қандай ташкил этилган эди?

10. Чиғатой давлати инқирозининг сабаблари нимада эди?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қудратов.С.С. Ўрта Осиёнинг илк шаҳар ва давлатларининг пайдо бўлиши.-Термиз., 1998-йил.
2. Ешов Б. Ўзбекистон тарихи.- Т., “Янги аср авлоди”, 2014-йил.
3. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи.- “Шарқ”, Т., 2000-йил
4. Сагдуллаев С Ўзбекистон тарихи.- Т., “Университет”, 1997-йил.
5. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи.- Т., “Янги аср авлоди”, 2012-йил.

Мавзу: Амир Тему́р давлатида бошқарув тизими. Тему́р тузуклари.

Режа :

1. Амир Тему́р давлатининг ташил топиши.
2. Амир Тему́рни ташқи ҳарбий юришлари
3. “Тему́р Тузуклари” асари мазмуни.
4. Давлат бошқарувда девон ва даргоҳ фаолияти.
5. Ер эгалиги ва солиқ сиёсати.
6. Ҳарбий юришлар ва қошин тузилиши
7. Амир Тему́р ҳукумронлик даврида буюк ипак йўлининг шухрати ошиши.

Таянч тушунчалар

Сиёсий тарих, сиёсий тарқоқчилик, Ҳожи Барлос, Кеш вилояти, Туғлуқ Тему́р, Амир Ҳусайн, “Лой жанги”, Сарбадорлар, Мавлонзода, Кониғил воқеаси, давлат бошқаруви, қурултой, қонуний ҳукмдор, суфийлар, ҳарбий юришлар, Анкара жанги, сиёсий бошқарув тажрибалари, маъмурий идора усули, бошқарув тизимлари, ягона сиёсий тартиб, Пирмуҳаммад, Ҳалил Султон, Жаҳонгир Мирзо, Улуғбек, Шохрух Мирзо, Дашти Қипчоқ, даргоҳ, девон, беклар беги, катта кенгаш, кичик кенгаш, вазирлар, туманбоши, юзбоши, мингбоши, арзбеги, тавочи, ҳожий, хазинадор, живочи, қушчи, баковулбоши, котиб, битикчи, мирза, табиб, райийат, сипоҳсолор, девонбеги, суюрғол, тархон, мулкчилик, доруға, қутвол, ҳировул, жавонғор, “Тему́р Тузуклари”, ички ва ташқи сиёсат, дипломатия, маданий алоқалар, савдо йўллари, шариат қонун қоидалари, шайхулислом, ҳарбий бошқарув, шаҳарсозлик маданияти.

Мовароуннаҳрдаги сиёсий тарқоқлик. Ўзбекистон давлатчилиги тарихининг ўрта асрлар давридаги янги босқичи буюк саркарда ва давлат арбоби Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир номи билан боғлиқдир. Амир Темур 1336 йил 8 апрелда (ҳижрий 376йил, шаъбон ойининг 25 кунида) Кеш туманига қарашли Хўжа Илғор (ҳоз. Қашқадарё вилояти, Яккабоғ тумани) қишлоғида барлос бекларидан бири Амир Тарағай Баҳодир ибн Барқал оиласида дунёга келди. Темурнинг болалиги ва ўспиринлик йиллари Кеш ва унинг атрофларида ўтиб, маҳаллий амирлар, нўёнлар ва бекларнинг ўзаро урушлари, низоларига тўғри келди.

Маълумки, ХИВ асрнинг 40-йилларига келиб Чиғатой давлати парчаланиб, давлатнинг шарқий қисми-Шарқий Туркистон ва Еттисувни ўз ичига олган Муғулистон давлати ташкил топади. Чиғатой улусида нисбатан барқарорликни сақлай олган Қозонхон (1336-1347йй.) ўлиmidан кейин давлат ҳудудлари парчалиниш, иқтисодий вайронлик сари юз тутиб, Амир Қозоғон (1347-1357йй.) даврида бу жараён янада авж олади. 1348 йилда Чиғатой авлодларидан бўлган Туғлуқ Темур Муғулистон тахтига ўтиради. У Чиғатой улусидаги сиёсий парокандаликка барҳам бериш ва Мовароуннаҳрни босиб олиш мақсадида бу ҳудудларга бир неча бор талончилик урушлари олиб боради. Хусусан Туғлуқ Темур 1360 йилда Кеш вилоятини босиб олади. бу вилоятнинг ҳокими бўлган Темурнинг амакиси Ҳожи Барлос Хуросонга қочади. Манбаларнинг маълумот беришича, Амир Темур Амударё бўйида амакисини кузатар экан амакисига шундай мурожаат қилади: “Агар икковимиз ҳам ватанни тарк этсак, меросий юртимиз шубҳасиз бегоналар қўлига ўтиб кетади. Лозим топсангиз мен подшоҳ (Туғлуқ Темурхон) хизматига борсам.”

Амир Темур меросий юртни қўлдан бермаслик мақсадида Туғлуқ Темур ишончини қозониб (Амир Ҳожи Сайфиддин ёрдамида) унинг хизматига ўтади ва Кеш вилоятининг ҳокими этиб тайинланади. Аммо, Туғлуқ Темур ўғли Илёсхўжани Мовароуннаҳрнинг ҳокими этиб тайинлангач Амир Темур унга хизмат қилишдан бош тортиб, Балх ҳокими, Амир Қозоғоннинг набираси Амир Ҳусайн билан иттифоқ тузади. Ўша даврдаги вазият тақозоси билан Темур Мовароуннаҳрни тарк этишга мажбур бўлиб, Ҳусайн билан иттифоқ тузган эди. 1361-1370 йиллар давомида Амир Темур ва Амир Ҳусайн дастлаб дўстона, кейин эса душманчилик муносабатда бўлдилар.

1363 йилда Муғулистон ҳокими Туғлуқ Темур вафот этгач Илёсхўжа Мовароуннаҳрдан ҳайдалади. Аммо, кўп ўтмасдан Мовароуннаҳр устига янгидан юришга тайёргарлик кўра бошлайди ва 1365 йилда катта қўшин билан Сирдарё

томонга йўлга чиқади. Бундан хабар топган Ҳусайн ва Темур ҳарбий кучларини жангга тайёрлайдилар. Бирлашган кучлар ва Туғлуқ Темур қўшинлари ўртасидаги жанг 1365 йил 22 майда Чиноз ва Тошкент оралиғида қаттиқ ёғингарчилик пайтида бўлади ва тарихда “Лой жанги” (“Жанги лой”) номини олади. Бу жангда Темур ва Ҳусайн келишиб ҳаракат қилмаганликлари оқибатида уларнинг бирлашган қўшини мағлубиятга учрайди. Айрим манбалар бу мағлубиятнинг сабабини Амир Ҳусайннинг суст ва маёқсизлик билан ҳаракат қилиши деб изоҳлайди. Темурнинг ўзи эса бу каби ҳолатларни Ҳусайннинг ҳасадгўйлигида деб билади. Хусусан “Темур тузуклари”да Амир Темур ва Амир Ҳусайннинг дўстона муносабатларини бузилишига Ҳусайннинг молпарастлиги ва ҳасадчилиги сабаб бўлганлиги таъкидланади. “Амир Ҳусайн билан муросаю-мадора қилишга шунчалик интилдимики, ҳатто унинг амирларига ҳам бу таъсир этиб, менга бўйсундилар.”

“Лой жанги” мағлубиятидан сўнг Ҳусайн ва Темур Балхга чекинадилар. Ўз ҳолича ташлаб қўйилган Мовароуннаҳр аҳолиси яна Илёсхўжа бошлиқ муғуллар зарбасига учраш хавфи остида қолади. Бундай шароитда Самарқанддаги сарбадорлар “Озодлик йўлида дорга осилишга тайёрмиз” шиори остида (сарбадор-форсча, боши дорда) муғулларга қарши кураш учун бутун халқни даъват этдилар.

Сарбадарлар ҳаракати ХИВ асрнинг 30-йилларида Хуросонда (Афғонистоннинг шимоли-ғарби, Марв воҳаси ва Эроннинг шимоли-шарқий қисми) пайдо бўлиб, бу ҳудудлардаги муғуллар ҳукмронлиги барҳам берадилар ва маркази Сабзавор шаҳри бўлган Сарбадорлар давлатига (1337-1381 йй.) асос соладилар. Сарбадорлар ҳаракати ХИВ асрнинг 50-60-йилларида ижтимоий-сиёсий ҳаракат сифатида Мовароуннаҳрга ҳам ёйилади ва унинг маркази Самарқанд эди. Сарбадорларнинг ҳаракатлантирувчи кучлари мадраса толиблари, шайхлар, умуман, оддий аҳолидан иборат эди. Ҳаракат қатнашчиларининг асосий мақсади муғул истилочилари ва зулм ўтказувчи маҳаллий қатламларга қарши кураш эди.

Хуросонда бўлгани каби Самарқандда ҳам бу кураш ҳаракатлантирувчи кучлари таркиби бир хил эди. Илёсхўжа қўшинлари Самарқандга йўл олиб уни қамал қилганларида сарбадорлар мудофаани ташкил қилдилар. Мудофаага мадраса мударриси Мавлонзода, хунарманд Абу Бакр Калавий, мерган Хурдаки Бухорийлар бошчилик қилдилар. Шаҳарни осонликча эгаллашни режалаштирган муғулларнинг бир неча ҳужумлари мувафакқиятсиз чиққач, улар шаҳар атрофини ўраб олиб, узоқ вақт қамал қилиш режасини ишлаб чиқадиладар. Аммо, Илёсхўжа лашкари сафида юқумли касаллик (от вабоси) тарқалиши

натижасида у дастлаб Самарқандни, кейин эса Мовароуннахрни ташлаб кетишга мажбур бўлади.

Бу пайтда Кешда бўлган Амир Темур Илёсхўжанинг мағлубияти ҳақидаги хабарни Амир Ҳусайнга етказди ва улар 1366 йилнинг баҳорида Самарқандга етиб келдилар. Самарқанд атрофидаги Кониғил мавзеида кўзғолон раҳбарлари билан учрашув бўлиб ўтади. Амир Ҳусайннинг буйруғи билан бу ерда сарбадорларнинг бошлиқлари ва афтидан, фаол иштирокчилари қатл этилади. Темурнинг аралашуви билан фақат Мавланзода омон қолдирилиб, Хуросонга жўнатилади. Муъиниддин Натанзий маълумотларига асосланган А. Зиёнинг фикрича, сарбадорлар ғалабасидан сўнг самарқандликлар Мавлонзода итоатига ўтиб “уни имом ва амир (сифатида) қабул қилганлар”. Яъни, Самарқандда ҳам диний, ҳам сийсий ҳокимият Мавлонзода қўлига ўтган. Унинг бу “имомлиги ва амирлиги” Самарқанднинг ўзида деярли бир йил давом этган. Шу боис ҳам Амир Ҳусайн сарбадорлар ҳаракатининг бошлиқлари ва фаолларини омон қолдирмаслиги аниқ эди. Амир Ҳусайн учун ўз сиёсий рақибларини заифлаштириш ва мавриди келса улардан қутулиш сиёсати нечоғлик муҳим бўлганини Кониғил воқеасидан сўнг юз берган жараён орқали ҳам билиб олиш мумкин.

1366-1370 йиллар Амир Темур ва Амир Ҳусайн ўртасидаги зиддиятлар кучайиб, бу кураш Ҳусайннинг ўлдирилиши билан якун топди. 1370 йил 9 апрел чоршанба кuni ўз даврининг нуфузли амирларидан бўлган Шайх Мухаммад сулдўз, Кайхисрав Хутталоний, Ўлжойту апарди, Довуд дуғлот, Сарбуғо жалойир, Жоку барлос, Муаййад дуғлот, Бадахшон ҳокими Шайх Мухаммад, Ҳусайн баҳодир, Саййид Барака, термезлик ака-ука саййидлар Абу Маолий ва Али Акбар кабилар ҳузурида Амир Тумр ҳокимияти тан олинди. Мовароуннахрнинг амалдаги хонлиги Чингизхон авлодига мансуб бўлган Суюрғатмиш қўлига ўтди. Давлат бошқарув тизими эса Мовароуннахр амири номини олган Амир Темур қўлида қолди. Темур Кеш шаҳридан Самарқандга кўчиб, уни ўз давлатининг пойтахтига айлантирди. Зеро, “Бобурнома” да маълумот берилишича, “Муғул ва турк улуси уни Семизканд дерлар. Темурбек пойтахт қилур эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилган эмастур”.

Темур давлатининг барпо этилиши . Амир Тумур ҳокимият тепасига келгач, деярли бир асрлик бош бошдоқлик ҳукм сурган мамлакатга қонунлар жорий этиб, тартиб ўрнатиш осон эмас эди. Уни фақатгина кучли сиёсат юргизиб, мамлакат қудратини мустаҳкамлаб амалга ошириш мумкин эди. Темур ўзига мустаҳкам таянч барпо этиш мақсадида дастлаб барлос кабиласидан

махсус гвардия ташкил қилади. Чунки бундай ишончли гвардия айниқса унинг сиёсий ва ҳарбий курашлари учун зарур эди.

Шунингдек, Амир Темур давлат бошқарувини ўз қўлига олган бўлса-да, аммо мавжуд шарт-шароитда амалий қадамлар қўйиб бориш ниҳоятда оғир эди. Зеро, мамлакат ё бирон-бир вилоят, ёки ижтимоий табақа доирасида каттагина мавқега эга бўлган амирлар аввал бошда унинг ҳукмронлигини тан олган бўлсалар-да, улар билан Амир Темур ўртасидаги муносабат бундан буён уларга ва уларнинг намоёндаси бўлмиш ижтимоий муҳитга нисбатан юргизиладиган сиёсат билан кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Айнан шунинг учун ҳам 1370 йилнинг ўрталарида Самарқандда ўтказилган қурултойда Амир Темур барча вилоятлардан нуфузли амирлар, лашкарбошиларни йиғиб, уларга ҳар бирининг мавқеи ва мартабасига қараб бирон-бир мансаб ва мулк (вилоят, туман, шаҳар) тақсимлаб беради, катта-катта совғалар улашади. Бу ҳақда Соҳибқироннинг “Тузуқларида” шундай дейилади: “Булардан мол-дунёга ҳирс қўйган очқўз ва таъмагирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларга қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирининг ҳокимлигини бердим”.

Амир Темур Мовароуннахрнинг қонуний ҳукмдори сифатида мамлакат ҳудудларини бирлаштиришга киришар экан, ҳудудлар устига дабдурустдан ҳарбий юришлар қилмасдан, келишувчилик сиёсатини тутди. Шу боис ҳам у Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ерларни, Фарғона, Шош вилоятларини ўз тасарруфига киритишда унчалик қийналмади. Аммо, Хоразмда аҳвол бошқача эди. Хоразмнинг ўша даврдаги ҳукмдорлари (Ҳусайн Сўфи, Юсуф Сўфи) Олтин Ўрда таъсирида бўлиб, элчилар жўнатилганлигига қарамай бир неча йил Амир Темур ҳокимиятнини тан олмадилар. Шунинг учун ҳам Амир Темур Хоразм устига беш мартаба (1371, 1373, 1375, 1379, 1388 йиллар) қўшин тортишга мажбур бўлади. 1388 йилдан сўнг Хоразм Амир Темур давлати таркибига кирган.

Амир Темурнинг ҳарбий юришлари 1386 йилдан бошлаб “уч йиллик”, 1392 йилдан “беш йиллик”, 1399 йилдан “етти йиллик” урушлар номини олагн. ХИВ асрнинг 80-йиллари ўрталарига келиб бутун Хуросон Соҳибқирон ихтиёрига ўтади. “Уч йиллик” уруш даврида Амир Темур Озарбайжон, Табриз, Мозандарон, Ғилонни бўйсундиради. Шундан кейин у Кавказга юриш бошлаб Тифлис, Арзирум ва Ван қалъасини эгаллади.

1387-1388 йилларда Хоразмга давогар бўлган Олтин Ўрда хони Тўхтамиш Амир Темурнинг йўқлигидан фойдаланиб Мовароуннахрга ҳарбий юришлар уюштиради. 1388 йилнинг январида Амир Темурнинг қайтишидан хабардор

бўлган душманлар чекина бошлайдилар. Амир Темурдан топшириқ олган амирлар, Ҳусайн, Шайх Али Баҳодир ва бошқалар душманни Сирдарё бўйидаги Сарисув деган жойда қувиб етиб, унга катта талофат етказдилар. 1388 йилнинг охиридаги яна бир тўқнашув (Сагарон, Каттакўрғон атрофларида) Тўхтамишнинг мағлубияти ва қочиб кетиши билан якунланди. 1395 йилнинг баҳорида Кавказдаги Терек дарёси бўйида Тўхтамиш ва Амир Темур қўшинлари яна тўқнашдилар. Бу жангда Тўхтамиш қаттиқ мағлубиятга учради, пойтахт Сарой Берка ишғол этилди ва Олтин Ўрданинг қудратига қаттиқ зарба берилди.

Таъкидлаш лозимки, Соҳибқироннинг бир мамлакатга қилган юришлари унинг бошқа мамлакатларга қилган юришлари билан кетма-кет борган. Хоразм, Хуросон, Эрон, Ҳиндистон юришлари бунга мисол бўла олади. Маълумки, Соҳибқирон ҳокимият тепасига келган даврда Эрон ва Хуросонда ҳам бир нечта кичик давлатлар мавжуд бўлиб, оддий халқ ва савдогарлар улардан кўп жабр кўрар эдилар. Амир Темур 1380 йилдан бошлаб Хуросон юришларини бошлайди. Тус, Нишопур, Сабзавор шаҳарлари унга жангсиз таслим бўладилар.

Соҳибқирон Озайбаржонга бир неча бор ҳужум қилиб 1387 йилда уни эгаллашга муваффақ бўлади. 1392 йилда Арманистон ва Грузия Амир Темур измига ўтади. Шимолий Ҳиндистон ва Кашмир мусулмонлари қароқчилардан азият чекаётганлиги боис Темур Ҳиндистонга ҳам юриш қилиб, 1399 йил мартада бу ҳудудларни ҳам эгаллайди. 1400 йилда Амир Темур қўшинлари турк султони Боязид II ва Миср султони билан кураш олиб бориб, ўша йили Миср султони Фаражни тор-мор этди. 1402 йилда Амир Темур Анқара ёнида Боязид билан иккинчи марта тўқнашди ва уни тор-мор этди. Темурнинг бу ғалабаси айниқса европаликларда катта таасурот қолдирган эди. Мисол учун, Боязид устидан қозонилган буюк ғалаба муносабати билан Франция қироли Карл VI, Англия қироли Генрих IV ва Византия императори Темурга ўз табрикномаларини юборганликлари манбаларда маълум. Чунки, тадқиқотчилар тили билан айтганда, Европага улкан хавф солиб турган Боязид бошчилигидаги усмонийлар империясига берилган зарба учун эндигина уйғонаётган бутун Европа Амир Темурдан миннатдор эди.

1404 йилнинг май ойида Амир Темур Кичик Осиёдан Самарқандга қайтиб келади ва Хитойга бўладиган юришга тайёргарлик кўра бошлайди. 1404 йилда қахратон қишда Темурнинг 200 минглик қўшини Самарқанддан Хитой юришига чиқади. Ўша йили қиш Ўрта Осиё тарихидаги энг қахратон қишлардан бўлган эди. Сирдарёнинг суви бир метрга музлаган, аскарлардан кўпининг қўл-оёқларини, қулоқ-бурунларини совуқ олган эди. Амир Темурнинг ўзи ҳам кўп ўтмай шамоллаб қолади. 1405 йил январ ойининг ўрталарида Ўтрорга тўхташга

қарор қилишади ва бу ерда 18 феврал куни буюк жаҳонгир Соҳибқирон Амир Темур вафот этади.

Амир Темур 35 йил давомида ҳарбий юришлар олиб боради. Ушбу юришлар натижасида улкан салтанат барпо этилдики, унинг таркибига Мовароуннаҳр ва унинг атрофидаги вилоятлар, Хоразм, Каспий атрофидаги вилоятлар, ҳозирги Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Ироқ, Жанубий Россия, Кавказ ва Ғарбий Осиёнинг бир қатор давлатлари кирган. Амир Темурнинг улкан давлат барпо этишдаги фаолияти унинг мақсад ва режаларига кўра икки босқичга бўлинади. Биринчи босқич 1360-1386 йилларни ўз ичига олиб, бу даврда Соҳибқирон Мовароуннаҳрда марказлашган кучли давлат барпо этишга эришади. Иккинчи босқич 1387-1404 йилларни ўз ичига олиб, бу даврда Амир Темур мамлакат қудратини мустаҳкамлаш пайида бўлди.

Амир Темур ўз салтанатини барпо этишда ўзига қадар мавжуд бўлган сиёсий бошқарув тажрибаларидан кенг фойдаланади. Унинг давлати ўз таркибий тузилишига кўра кўпинча ҳарбий-сиёсий тартибларга асосланган эди. Қудратли ҳукмдор давлатчилик ва бошқарув тарихини яхши билганидан бўлса керак, қадимги ва ўрта асрлар Шарқдаги турли давлатлар ва уларнинг сиёсий ҳамда маъмурий идора усули, бошқарув тизимлари ҳақида кенг тасаввурга эга эди. Соҳибқироннинг давлат бошқарув тизими қўл остидаги бутун ҳудудда ягона марказлашган сиёсий тартиб асосида қурилган бўлса-да, бу соҳада олиб борилган сиёсат ўрта асрлар Ўрта Осиё давлатларида кенг қўлланилган идора усуллари тажрибаси билан бойитилган эди.

Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон.

Соҳибқирон Амир Темур вафотидан олдин ўз тахтининг ворисини тайинлаб, авлодларию аъёнларини унга содиқ ҳизмат қилишга чақирган эди. Бу ҳақда Соҳибқирон тилидан манбада қуйидагича малумот берилади: "... шу кундан эътиборан фарзандимиз Пир Муҳаммад (ибн) Жаҳонгирни ўзимизга валиаҳд ва тожу тахт вориси этиб тайинладикким, Самарқанд тахти унинг амри фармонида бўлғай, тамкинлик ва истиқлол билан мулку миллат, лашкар ва раийятнинг муҳим юмушлари билан машғул бўлсин, сизлар эса унга тобелик ва бўйсунуш маросимини ўрнига қўйинглар, биргаликда уни қўллаб-қувватланглар, токи олам бузилмасин..."

Аммо, амалда аҳвол бошқача эди. Амир Темур барпо этган буюк салтанат (жами ўз ичига 27та давлат ва вилоятларни жам этган) гарчи у ҳаётлик пайтида унинг маҳорати ва куч-қудрати билан мустаҳкам турган бўлса-да, Темур вафот этиши биланоқ ички жиҳатдан сиёсий заиф ва умумиктисодий асосларга эга

эмаслиги сезилиб қолди. Бу ҳолат, ўғиллар ва набираларга мамлакатни қисм-қисмларга бўлиб берилганлиги ҳамда суюрғол тартибининг мавжудлиги давлат парокандалигини кучайтириши (кўплаб ўрта асрлар давлатларида бўлгани каби) билан изоҳланади. Чунончи, Темурнинг жасади Самарқандда дафн этилиши ва мотам маросимлари тугамасданок, шахзодалар ўртасида тож-тахт учун ўзаро кураш бошланиб кетди.

Ўша вақтдаги Қобул ва Шимолий Ҳинд мулкларининг ҳукмдори бўлган Пирмуҳаммадни тахтга ўтказиш тарафдорлари кўп бўлса-да, Мироншоҳ Мирзонинг ўғли, Тошкент, Сайрам, Туркистон ерларининг ҳокими Халил Султон 1405 йилнинг 18 мартда ўзининг минг чоғли аскари билан шошилиш тарзда Самарқанд тахтини эгаллайди. Халил Султон бошқа бир темурий шахзода Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо (Темурнинг иккинчи ўғли бўлмиш Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон Мирзонинг ўғли)ни хон деб кўтаради ва унинг номидан хутба ўқитиб, танга зарб эттиради. Халил Султон вақтинча Темурдан қолган хазиналар эвазига Соҳибқироннинг нуфузли аъён ва киборлари, айрим амирларини маълум қисмини ўз томонига оғдириб, Мовароуннаҳр тахтини эгаллаб олган бўлишига қарамай, кўп ўтмасдан кучли норозилик ва исёнларга дуч келади.

Аввало, Темурнинг кенжа ўғли Шохруҳ Мирзо Ҳиротда ўз номига хутба ўқитиб, танга зарб этишни жорий қилди. Шундан сўнг Туркистон ҳокими Шайх Нуриддин ва Фарғона ҳокими Амир Худойдод Халил Султонга қарши исён кўтарадилар. Бу исёнга Ўтрор ҳокими Бердибек ҳам қўшилади. Халил Султоннинг укаси Мирзо Султон Хусайн Амударё бўйларида ўз акасига қарши бош кўтаради. Темур тахтининг асосий валиаҳди бўлган Пирмуҳаммад Амударёдан кечиб ўтиб, Халил Султонга қарши Насафга қўшин тартади. Халил Султонни Ироқ томондан отаси Мироншоҳ Мирзо қўллаб-қувватлаб турган бўлишига қарамай, унга қарши низолар кучайиб борди. Натижада 1405 йилнинг охирига келиб Хуросонда Шохруҳ Мирзо, Балх, Ғазна ва Қандаҳорда Пирмуҳаммад Мирзо, Ғарбий Эрон ва Озарбайжонда Мироншоҳ Мирзонинг ўғиллари Умар Мирзо билан Абубакр Мирзолар ҳокими мутлақ бўлиб оладилар. Сирдарёдан шимолда жойлашган вилоятлар: Туркистон, Сарбон, Ўтрор, Сайрам Амир Бердибек тасарруфида қолади. Ўратепа билан Фарғонани Амир Худойдод эгаллаб олади. Хоразмни эса Олтин Ўрданинг таниқли саркардаларидан бири Амир Идику Ўзбек ишғол этади.

Мовароуннаҳр ҳокими Халил Султоннинг ўз ҳолича иш тутиши, темурий зодагонлар ва амирларнинг камситилиши, мусулмон уламолари, жумладан нақшбандия тариқатининг таниқли шайхи Муҳаммад Порсонинг таҳқирланиши

натижасида Халил Султонга нисбатан норозиликлар кучайиб борди. Ундан ташқари, ўзаро уруш ва фитналар шахзодаларнинг ҳалокати билан якун топа бошлади. Хусусан, тахт вориси Пирмуҳаммад 1407 йил 22 февралда ўзининг вазири Пир Али Тоз томонидан суиқасд натижасида ўлдирилади (Пир Али Тоз кейинроқ Ҳиротда Шохруҳ томонидан қатл этилади). 1408 йил 22 апрелда Қорақуюнли туркманларнинг қабила бошлиғи Қораюсуф билан бўлган жангда Мироншоҳ ўлдирилади. Натижада Озарбайжон ва Ироқ темурийлар тасарруфидан чиқади.

1405-1408 йилларда Шохруҳ Мирзо Халил Султондан Самарқанд тахтини тортиб олишга ҳаракат қилган бўлса-да, бунинг уддасидан чиқа олмади. Балх, Сейистон, Хуросон ва Озарбайжонда темурий шахзодалар ва айрим нуфузли амирларнинг бирин-кетин кўтарилиб турган ғалаёнлари бунга жиддий тўсқинлик қилар эди, 1409 йилнинг бошларида Мовароуннаҳрда ҳам сиёсий вазият янада кескинлашди. Бу вақтда Амир Худойдод Халил Султонни Самарқанд яқинидаги Шероз қишлоғида мағлубиятга учратиб, унинг ўзини асирликка олади. Хуросон ҳокими Шохруҳ эса Мозандарон, Машҳад, Сейистон ва Кирмондаги ғалаёнларни бостириб, бу вилоятларда осойишталик ўрнатади. Сўнгра бутун эътиборини Мовароуннаҳрга қаратади ва 1409 йил 25 апрелда Амударёдан ўтиб, Самарқандга қўшин тортади. Бу жангда Халил Султонни асир олган Амир Султон қўшинлари тор-мор этилиб, Халил Султон асирликдан озод қилинади ҳамда Рай вилоятининг (Эронда) ҳокимлигига тайинланиб 1411 йилда вафот этади.

1409 йилнинг охирига қадар Мовароуннаҳрда тинчлик ва осойишталик ўрнатиб, Халил Султон ва бошқа темурий шахзодалар тарафдорларига кескин чоралар кўради, издан чиққан хўжалик ҳаётини, савдо-сотиқни тиклайди, Шохруҳ Мирзо темурийлар давлатининг олий ҳукмдори сифатида эътироф этилиб, унинг деярли 40 йиллик (1409-1447йй.) барқарор ҳукмронлик даври бошланади. Темур вафотидан сўнг ўтган давр мобайнида давом этган тахт ва ҳудудлар учун ўзаро урушлар ҳамда исёнлар мамлакат аҳолисининг иқтисодий аҳволига кескин таъсир қилиб, халқнинг жиддий норозилигига сабаб бўлган эди. Шу боис, Шохруҳ Мирзо оддий халқ томонидан қўллаб-қувватланиши табиий эди. Айнан шунинг учун ҳам Шохруҳ Амир Темур ҳукмронлиги остида бўлган ҳудудларда ўз ҳокимиятини ўрнатишга ҳамда мамлакатда доимий тинчлик ва осойишталик ўрнатишга жиддий ҳаракат қилади.

Шохруҳ Мирзо ҳокимият тепасига келгач деярли барча вилоятлар ҳокимларига, нуфузли амирларга ишончсизлик билан қараб, уларни лавозимидан четлаштиради. Уларнинг ўрнига деярли ҳамма вилоятларда ўз ўғиллари ва

набираларини ҳамда ўзига яқин тутган қариндошларини ноибликка тайинлайди. Жумладан, Балх ва Бадахшон Иброҳим Султонга, Шероз Суюрғатмишга. Қобул ва Қандаҳор Қайду Мирзога, Хуросоннинг бир қисми Бойсункур Мирзога, Ғарбий Эрон ҳамда Ироқи Ажамнинг бир қисми Султон Муҳаммадга, Форс вилояти Абдулло Мирзоларга бўлиб берилади. Шохруҳ Мирзо шу йўл билан давлатни бошқариш осон ва енгил бўлади деб ўйлаган эди. Бироқ, натижа у ўйлаганчалик бўлиб чиқмади.

Таъкидлаш лозимки, Шохруҳ Мирзо даврида ҳам мамлакат ички ҳаётида бир мунча осойишталик ҳукм суриб, савдо-сотик, иқтисодиёт равнақи, фан ва маданият, маънавиятга эътибор сусаймаган бўлса-да, давлатчиликнинг Темур давридаги имкониятлари ва буюклигига путур етганди. Хусусан, Шохруҳнинг набираси Султон Муҳаммад Эрон ноибни этиб тайинлангач марказга бўйсунтиришдан бўйин товлайди. Шохруҳ исёнкор неварасига қарши қўшин тортишга мажбур бўлади. 1410 йилда Мовароуннаҳрдаги Шайх Нуриддин ғалаёни ҳам Шохруҳ аралашуви билангина бостирилади. Темурийларга тобе бўлган Озарбайжон Қора қуюнлилар қўлига ўтган пайтларда Шохруҳ уч маротаба (1421, 1429, 1434йй.) у ерга юриш қилиб ўз ҳукмронлигини тиклайди. Лекин ҳар сафар орқага қайтганидан сўнг қорақуюнлилар яна Озарбайжонни эгаллаб олаверганлар. Бундай ҳолатлар давлатнинг илгариги буюклиги йўқолиб бораётганидан далолат берарди.

Шохруҳ Мирзо Темурдан сўнг тиклаган давлатда Мовароуннаҳр мулкларининг алоҳида ўрни бор эди. Давлатнинг марказий пойтахти Ҳирот шаҳри ҳисобланса. Мовароуннаҳрнинг маркази Темурнинг пойтахти қадимий Самарқанд шаҳри эди. 1409 йил Мовароуннаҳр Халил Султондан олинганидан сўнг Шохруҳ ўғли Муҳаммад Тарағай Улуғбек Мирзони (1394-1447йй) Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб тайинлайди. Бу пайтда 15 ёшда бўлган Улуғбек давлат бошқарув ишлари учун ёш эканлиги ҳисобга олиниб, таниқли амир Муборизиддин Шохмалик унга оталиқ этиб тайинланиб, бошқарув ишлари амалда оталиқнинг қўлида мужассамлашади. 1411 йилда Шохмалик Шохруҳ билан Ҳиротга кетгач, Улуғбек Мирзо Мовароуннаҳрнинг “ягона ва қонуний султони” сифатида тахтни бошқара бошлайди.

Хуросонда Шохруҳ Мирзо, Мовароуннаҳрда Улуғбек Мирзо ўз сиёсатларининг устувор йўналишлари этиб, аввало мамлакат ҳудудларини кенгайтириш ҳамда марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш деб билдилар ва шунга мос сиёсат олиб бордилар. Аввало, Мирзо Улуғбек ҳақида сўз юритадиган бўлсак, у ўз ҳокимияти сарҳадларини кенгайтириш мақсадида, 1414-1415 йилларда Фарғона ҳудудларини амакиваччаси Амирак Аҳмаддан тортиб олади.

1416 йилда Қашғар ҳокими Шайх Али Тўғай Улуғбек ҳокимиятини тан олади. Шимолдаги чегаралар дахлсизлигини таъминлаш мақсадида Улуғбек 1424 йил кеч кўзида Муғулистонга қўшин тортади ва 1425 йил эрта баҳорда Чу дарёсидан ўтиб Иссиққўл яқинида муғулларни тор-мор келтиради. 1427 йилнинг бошида Улуғбек Дашти Қипчоққа ҳарбий юриш қилади ва мағлубиятга учрайди. Шундан сўнг у йигирма йил мобайнида ўзи бош бўлиб ҳарбий юришларни амалга оширмади. Отасининг вафотига қадар (1447й.) Мирзо Улуғбек ҳукмдор сифатидаги фаолиятини мамлакатнинг иқтисодий ва айниқса, маданий ҳаётига қаратди. У Мовароуннаҳрни мусулмон оламининг илмий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Чунки у, ислом оламида илк бора ҳукмдорлик ва олимликни биргаликда олиб борган эди. Унинг даврида Самарқанд, Бухоро, Кеш (Шаҳрисабз) илм-фан ва маданият марказига айланди.

Хуросон ҳукмдори Шохруҳ Мирзо 1413 йил Эрони ўз қўл остига олиб, ўша йили Хоразмни Олтин Ўрда хонлари ихтиёридан тортиб олади. Аммо, Шохруҳ ҳукмронлик қилган ҳудудларда тож-тахт учун низолар зимдан бўлиб турар эди ва Шохруҳ кексайиши билан бу низолар янада фаоллаша бошлайди. Мисол учун, Шохруҳнинг хотини Гавҳаршодбегим невараси Алоуддавлани тахт вориси бўлиши тарафдори бўлса, Шохруҳнинг яна бир ўғли Муҳаммад Жўки (1402-1444 йй.) ҳам тахтга даъвогар эди. Ундан ташқари, Форс ва Ироқи Ажамда Шохруҳнинг набираси Султон Муҳаммад 1446 йилда бобосига қарши исён кўтариб Ҳамадон ва Исфаҳонни босиб олади. Шохруҳ бу исённи бостирган бўлса-да, 1447 йил 12 мартда ҳасталаниб Рай шаҳрида вафот этади. Отасидан сўнг Туркистон, Хуросон ва Эронни бир марказ қилиб бирлаштиришга ҳаракат қилган Мирзо Улуғбек бунинг уddасидан чиқа олмади. Чунки мамлакат тож - тахт учун ўзаро урушлар домига тортилган эди.

Аввало, Бойсунқур Мирзонинг ўғиллари Алоуддавла ва Абдулқосим Бобур Улуғбекка қарши ҳарактни бошлаб, Хуросон Алоуддавла, Мозандарон ва Журжон Абулқосим Бобур қўлига ўтади. Султан Муҳаммад эса Ғарбий Эрон ва Форсда ўзини мустақил ҳукмдор деб эълон қилади. Муҳаммад Жўкининг ўғли Абу Бакр эса Балх, Шибирғон, Қундуз, Бағлонни босиб олади. Улуғбекнинг ушбу муаммоларни тинч йўл билан ечишдаги ҳарактлари зое кетади. 1448 йил баҳорида Улуғбек ва ўша пайтдаги Балх ҳокими, унинг ўғли Абдулатифнинг 90.000 кишилиқ бирлашган қўшини Ҳирот яқинидаги Тарноб деган жойда Алоуддавла қўшинларини тор-мор келтиради. Бу жанг ғалаба билан якунланишига қарамасдан, ота-бола ўртасидаги зиддиятни келтириб чиқарди ва бу зиддият Абдулатифнинг ўз отаси Мирзо Улуғбекни қатл эттириши (1449 йил, 27 октябр) билан якунланади.

Абдулатиф ҳам тахтга узоқ ўтира олмади. 1450 йил 8 майда Самарқанд яқинида унга қарши суикасд уюштирилиб, у ўлдирилади. Самарқанд тахти Улуғбекнинг жияни ва куёви Мирзо Абдулло, Бухоро тахти эса Мироншоҳнинг набираси Султон Абу Саид қўлига ўтади. Султон Абу Саид Дашти Қипчоқ ўзбеклари хони Абулхайрхон ёрдамида 1451 йил ёзида Самарқанд яқинидаги Шероз қишлоғи ёнида Мирзо Абдулло қўшинларини тор-мор этиб, уни ўлдиради. Шундан сўнг Мовароуннаҳрда Султон Абу Саид (1451-1469 йй.), Хуросонда эса Абулқосим Бобур (1452-1457 йй.) ҳукмронлиги бошланади. 1457 йилда Абулқосим Бобур вафот этганидан сўнг Абу Саид Хуросонга юриш қилиб Ҳиротни эгаллайди ва темурийлар давлатини иккала қисмини бирлаштиришга муваффақ бўлади. Ўз ҳукмронлиги даврида Абу Саид доимий равишда ҳокимиятни мустаҳкамлашга асосий эътибор қаратиб, бирмунча иқтисодий ва маданий тadbирлар ўтказишга ҳам ҳаракат қилди. Бироқ, унинг ҳокимияти ҳам мустаҳкам эмас эди. Абу Саид Хуросон, Эрон ва Хоразмдаги сиёсий тарқоқликларга барҳам бера олмади. Чунончи, Абулқосим Бобур вафотидан сўнг ёш темурий шахзодалардан бири (Умаршайхнинг эвараси) Султон Ҳусайн (Бойқаро) Хуросон мулки учун ҳаракатларни бошлаб юбориб, 1461-1464 йилларда Ҳирот, Обивард, Нисо, Машҳад ва Хоразмда ҳокимият учун гоҳ муваффақиятли, гоҳ муваффақиятсиз урушлар олиб борди.

Султон Абу Саид Мирзо 1469 йил эрта баҳорда Ғарбий Эрон ерлари учун Оққуюнли туркманларига қарши жангга кириб уларнинг ҳукмдори ўзун Ҳасан томонидан Озарбайжоннинг Муғон даштида ўлдирилади. Султон Ҳусайн Бойқаро (1438-1506 йй.) эса ўша йили Ҳиротни эгаллаб, ўзини Хуросон ҳокими деб эълон вилади. Ҳусайн Бойқаро давлати таркибига Хоразм, Хуросон ва Эроннинг бир қисми кирар эди. У темурийлар даври давлатчилиги тарихида охирги йирик давлат арбоби бўлиб, деярли 40 йил ҳукмронлик қилди. Ҳусайн Бойқаро даври ўзаро курашлардан холи бўлмаса-да, лекин мамлакатда иқтисодий ва маданий ҳаёт юқори даражада сақланиб қолди.

Мовароуннаҳр эса кетма-кет Абу Саиднинг ўғиллари Султон Аҳмад (1469-4194 йй.), Султон Маҳмуд (1494-1496 йй.) ҳамда Маҳмуднинг ўғли Султон Али Мирзо (1496-1501 йй.)лар томонидан бошқарилди. Аммо, Султон Аҳмаднинг давлат бошқарувидаги калтабинлиги ва сусткашлиги, Султон Маҳмуд ва Султон Али Мирзоларнинг давлат ишларини ўз ҳолига ташлаб қўйиши натижасида бу ҳукмдорлар даврида ўзаро сиёсий тарқоқлик янада кучаяди. Ўз даврининг кўзга кўринган диний арбоби Хўжа Аҳрор Вали сиёсий ҳаётга араллашиб, мамлакат тинчлигини сақлашга ҳаракат қилган бўлса-да, унинг ҳаракатлари вақтинчалик бўлиб чиқади. Хуллас, Дашти Қипчоқда кучуйиб келаётган шайбонийларнинг Мовароуннаҳрга юриши арафасида темурийлар давлати ички курашлар

оқибатида ғоятда заифлашиб қолган бўлиб, шайбонийлар бу ҳолатдан усталик билан фойдаландилар.

Амир Темур даврида давлат бошқаруви.

Бошқарув асослари. Кўплаб ёзма манбаларнинг маълумот беришича, ўз даврининг йирик ҳарбий ва давлат бошлиғи бўлган Амир Темур сиёсий, ҳуқуқий асосларга эга бўлган улкан давлат барпо этган эди. Ўзбекистон давлатчилиги тарихининг ўрта асрлар даврида Соҳибқирон Амир Темур аввало, адолатли ва қонунчиликка таянган давлатчилик асосларини барпо этиш билан бирга давлат яхлитлиги ва куч-қудратини мустаҳкамлашнинг асосий омили бўлган кучли мудофаа тизими яратди ҳамда темурийларга мерос қилиб қолдирди. Амир Темур ўз салтанатининг бошқарув тизимини яратишда ўша даврнинг йирик ва кўзга кўринган ҳарбийлари, амирлар ва беклар, фозиллар, олиму-уламолар, ўз пирларининг ўғитлари ҳамда маслаҳатларига таянган эди. Мисол учун, “Тузуқлар”да келтирилишича Амир Темурга пири Абу Бакр Зайниддин Тойободий шундай ўғит беради: “Агар ҳар нарсани ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан кўп халал ва зиён етгай. Демак, ҳар кимнинг қадр-қийматини, тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва шунга мувофиқ иш тутишинг керак.”

Шунингдек, “Тузуқлар”да яна шундай маълумот берилади: “Ўзга мамлакатларни забт этиш, уларни идора қилиш, ғаним лашкарни синдириш, душманни тузоққа тушириш, мухолифларни кўнглини топиб дўстга айлантириш, дўст-душман орасидаги муомала, мурсою-мадора қилиш хусусида ушбу тадбир ва кенгашларни қўлладим. Пирим Абу Бакр Тойободий менга ёзмишларким: Абдулмансур (зафарманд) Темур салтанат юмушларида тўрт ишни қўлласин, яъни, 1) кенгаш; 2) машварату маслаҳат; 3) хушёрлигу мулоҳазакорлик; 4) эҳтиёткорлик. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишлари ва айтган гаплари хато бўлган жоҳил одамга қиёслаш мумкин: унинг сўзлари пўшаймонлик ва надомат келтиргай. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбир билан иш юритгин, токи оқибатда надомат чекиб, пўшаймон бўлмагайсан.”

Амир Темур ва темурийлар даврида фуқароларда давлат томонидан ўрнатилган қонунларни ҳурмат қилиш, уларга маъсулиятли ёндашиш тушунчалари шаклланган. Бу эса давлат томонидан илгари сурилган мақсад ва ғояларни амалга оширишдаги кафолатлардан бири бўлиб хизмат қилган.

Аир Темур давлати марказлашган давлат бўлиб, бутун ҳокимият давлат бошлиғининг ихтиёрида бўлган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Амир Темур

давлатининг бошқарув асослари шаклланиши ривожда **кенгашлар** муҳим аҳамиятга эга бўлган. Вақти-вақти билан муҳим ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий ва сиёсий масалаларни ҳал қилишда катта ва кичик кенгашлар чақирилиб турилган. **Катта кенгашлар** тинчлик вақтларида Самарқанддаги ҳукмдор саройида чақирилган. Унда олий ҳукмдорнинг қариндош уруғлари, юқори мартаба ва мавқега эга бўлган руҳонийлар табақасининг вакиллари, бош амирлар, бекларбеги, улус, туман ҳокимлари, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, баҳодир унвонига эга бўлган ҳарбийлар кабилар иштирок этганлар. Ушбу кенгашда мамлакат ҳаёти билан боғлиқ масалалар муҳокама қилинган. **Кичик кенгашда** Амир Темур, унинг ўғиллари, қариндошлари, қўшин бошлиқлари иштирок этганлар. Унда узоқ мамлакатларга ҳарбий юришлар билан боғлиқ масалалар ҳал қилинган.

Амир Темур даврида марказда ҳамда тобе ҳудудларда хон бошчилигида мукаммал ва пухта давлат бошқарув аппарати шаклланган. “Тузуқлар”да мукаммал давлат бошқарувини ташкил этиш қўйидагича ифодаланади:

- давлат дахлсизлигини ва мустаҳкамлигини ҳар томонлама муҳокама қилиш;
- олий ҳукмдор ҳокимиятининг чекланмаганлиги ҳамда мустақил сиёсат юргизиши;
- вазирларга юклатилган мажбуриятлар ва улар бажариши лозим бўлган вазифалар;
- марказга тобе бўлган мулк(улус)лар амирлари ҳамда туман ҳокимларининг вазифалари;
- олий давлат кенгаши;
- давлат хавфсизлиги ва мустаҳкамлиги, жойлардаги жамоат тартиби ҳамда мамлакат тинчлиги, осойишталигини сақлаш;
- мунтазам қўшин ташкил этиб, қўшин қўмондонларини тайинлаш, лавозимларга кўтариш, рағбатлантириш ва уларга маош тўлаш;
- аҳолидан олинадиган турли солиқлар(закот, хирож ва бошқ.) миқдорини аниқлаш;
- ҳарбий юришларда жасорат намуналарини кўрсатганларни(ноиблар, амирлар , сипоҳийлар ва бошқ.) рағбатлантириш;
- Ҳарбий юришлар ва жанглар пайтида қўшиннинг жойлашуви ва уларни ажратиб турувчи белгилар.

Шунингдек, “Тузуқлар”да Амир Темурнинг бошқарув фаолиятини кучли назорат қилиш, одамлардан унумли фойдаланиш, уларни ўз атрофига тўплаш ва бирлаштириш, катта-кичик тадбирларни ташкил қилиш борасида тутган йўли ҳақидаги маълумотлар ҳам сақланган. Бу борада манбаларда Соҳибқирон тилидан шундай дейилади: “Салтанат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим.

(Донишмандлар) демишларким, ўз ўрнида қўлланган тадбир билан кўплаб лашкарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж лашкарни енгиб бўлур. Тажрибамда кўрилганким, азми-қатъий, тадбиркор ва хушёр, жанг кўрган, мард, шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали киши минглаб одамга иш буюради... Яна менинг тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай яқунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, ақли расо ва хушёр киши мулоҳазакорлик, тадбир ва кенгашга таяниши лозим. Шунинг учун Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам айтганларидек, ҳар бир ишни қилишга киришар эканлар, аввал обдон ўйлаб, (амирларим билан) келишдим. Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда олдимиздаги ишларни яхши-ёмони, фойдаю-зиён томонлари, уларни қилиш қилмасликдан сўз очиб, улардан фикр сураб эдим. Уларнинг сўзларини эшитгач, шунинг ҳар икки томонини мулоҳаза қилиб, фойда-зиёнларини кўнгилга келтирардим. Унинг хатарли томонларига кўпроқ эътибор берар эдим. Қайси бир ишда икки бир хатар мавжуд бўлса, уни бажаришдан воз кечардим ва бир хатарлик ишни ихтиёр этардим... Ишларнинг барини кенгаш билан юритиб, уни битиришда тўғри тадбир қўллар эдим. Бир ишга киришмай туриб, ундан кутулиб чиқиш йўллари мўлжаллаб қўяр эдим. Уни тўғри тадбир, қатъий жазм, чинлик-чидамлик кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан узоқни кўриб, ортини ўйлаган ҳолда охирига етказардим. ”

Замонавий адабиётларда келтирилишича, Амир Темур ўзига қадар мавжуд бўлган давлатчиликнинг қуйидаги саккизта асосига амал қилди:

- давлат ўз вазифасини бажармоғи учун, энг аввало, сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши;
- давлат ва жамиятнинг яхлитлиги бузилмаслиги;
- давлат ва жамият муайян бир қонунлар, тартиблар ва мафкура асосида бошқарилмоғи;
- бошқарувнинг турли табақалари, йўналишлари, соҳаларини мувофиқлаштириб турувчи маълум бир тизим шаклланган бўлиши;
- жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг аҳволи давлат эътиборида бўлиши;
- фан ва маданиятнинг равнақи тўғрисида доимий қайғуришига давлат аҳамиятига молик қатъий сиёсат сифатида қараш;
- ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларига кўра, давлат жамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёдаги мавжуд омиллардан фойдаланган ҳолда олиб бориши;
- давлат тепасидаги кучлар ўтмиш, замона ва келажакни теран тафаккур, мустаҳкам иймон, ғоят юксак маънавият ва миллатпаравчилик ила англамоғи.

Таъкидланишича, (А. Зиё) Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги тараққиёти тарихида тутган буюк ўрни шундаки, у ўзининг бутун фаолияти мобайнида ана шу асосларни рўёбга чиқара олди. Яъни, Темур бир юз эллик йил қарамликдан сўнг давлат сиёсий мустақиллигини тиклади; ўз даврида мавжуд шароит, тўртузуклар асосида жамият ҳаётини бошқаришни йўлга қўйди; марказлашган давлат тизимини яратдики, ўз замонаси учун бу дунё миқёсидаги тараққийпарварлар воқеа ҳисобланган эди; иқтисодий муносабатлар (деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ) ривожини учун барча ички ва ташқи шароитларни барпо этишга қаттиқ киришди; ижтимоий муносабатларни (солиқ тизими, мулкчилик, турли ижтимоий табақалар манфаатларини назарга олиш ва ҳок.) муҳим деб билди; ҳукмронлигининг дастлабки кунларидан то умрининг охиригача фан ва маданият равнақига алоҳида диққат билан қаради; ўз даври шарт-шароитига кўра, ташқи сиёсатида қатъий ва фаол ҳамда мақсадга мувофиқ равишда ҳаракат қилиб, давлатни салтанат мавқеига олиб чиқди; ўлкани дунёнинг энг буюк ва сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айлантирди.

Шу билан бирга Амир Темур юқоридаги саккизта асосни яна бир тўққизинчи асос билан бойитди. У ҳам бўлса, жамият ривожига барча ижтимоий табақалар фаолиятини назарда тутиш ва манфаатларини таъминлашдан иборатдир. Амир Темур бўйича бундай табақалар ўн иккита бўлиб, уларда жамиятнинг барча таркибий қисмлари ўрин олган. Бу табақалар қуйидагилар эди:

1. Саййидлар, олимлар ва шайхлар.
2. Катта тажрибага эга илмли кишилар.
3. Дуо қилувчи тақводорлар.
4. Лашкарнинг сипоҳлари, сарҳанг ва амирлар.
5. Аскар ва халқ оммаси.
6. Давлат бошқарув ишларини ипидан игнасиғача биладиган маслаҳатгўй, доно ва ақлли кишилар.
7. Вазирлар, котиблар, девон бошлиғи.
8. Тиббиёт аҳли, мунажжим ва муҳандислар.
9. Муҳаддислар ва муаррихлар.
10. Тасаввуф вакиллари ва орифлар.
11. Ҳунармандлар ва санъаткорлар.

12. Ажнабий сайёҳлар ва савдогарлар.

Юқоридаги ижтимоий қатламлар Амир Темур даври давлатчилигини маъмурий-бошқарув тизимидаги тартиблар билан алоқадор ҳолда унинг ҳарбий-сиёсий хусусиятга эга бўлганлигидан ҳам далолат беради.

Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилиги масалалари бўйича сўнгги йиллардаги тадқиқотлар (Ш. Ўлжаева) натижаларига кўра, бу давр давлат бошқарув асослари замонлар синовидан ҳамда, амалиётда тажрибадан ўтган энг афзал бошқарув асосларини ўзида акс эттирган бўлиб, у кейинчалик кўплаб давлатлар бошқарувида асос сифатида танланган. Амир Темур ва темурийлар давлат бошқарув асослари жамият ва давлатни кучли тараққиётга олиб келган омиллардан саналган. Шунингдек, бу асослар халқаро, сиёсий-дипломатик ва савдо-иқтисодий алоқаларнинг кучайишига хизмат қилган. Бу даврдаги халқаро муносабатлари ва марказлашув қоидалари мувофиқлаштирилганлиги давлат бошқарув асосларини мустаҳкамлашга хизмат қилган омиллардан бири эди.

Амир Темур ва темурийлар даврида яратилган давлат бошқарув асослари қонунлар устивор бўлган ва фуқароларнинг ҳимояси, тинчлиги ва барқарорлиги таъминланган жамият асосларининг юзага келишига катта имкониятлар яратган. Қонун устиворлигига, адолат тамойилларига салтанатда ва ташқи муносабатларда қатъий амал қилинган. Амир Темур ва темурийларнинг бошқарувида маслаҳату машваратга таяниш давлатнинг беҳато сиёсат юритишга олиб боровчи омиллардан бири ҳисобланган.

Амир Темур ва Темурийлар даври давлатчилигида ички ва ташқи сиёсат.

Ички сиёсат. Мансаб ва унвонлар. Амир Темурнинг кучли марказлашган давлат барпо этиши натижасида Мовароуннаҳрда ўзаро уруш ва низоларга барҳам берилиб, унинг барча ҳудудларида тинчлик ва осойишталик ўрнатилди. Фан, маданият, ҳунармандчилик, деҳқончилик, савдо-сотиқнинг ривожланишига имкон яратилди. Амир Темур вафот этгач бу анъаналар бузилган бўлса-да, Шохруҳ ва Улуғбек Соҳибқирон давридаги тартиб-қоидалари тиклаш борасида сайёҳи-ҳаракатлар олиб бордилар.

Бизга манбалардан маълумки, Амир Темур ҳокими мутлақ бўлиб, унинг фармолари сўзсиз ижро этилган. Аммо, ўрта асрлар давлатчилиги анъаналарига кўра, насл-насаби хон авлодига мансуб бўлмаган шахс тахтни бошқара олмас эди. Шунинг учун ҳам, ўз даврида Амир Қозоғон томонидан белгиланган анъанага кўра, Амир Темур аввал Чингизхон авлодидан бўлган Суюрғатмишни (1370-1388 йй.) кейин эса унинг ўғли Султон Маҳмудхонни (1388-1402йй.) ўз

хузурида “хон” қилиб кўтаради. Уларнинг номидан ёрликлар чиқарилиб, танга пуллар зарб қилинган бўлса-да, Соҳибқирон уларни давлат ишларига умуман аралаштирмаган. Соҳибқирон “амир” унвонида бўлиб, 1370йилда Қозонхоннинг қизи Сароймулкхонимга уйланигандан сўнг “Қўрагон” (“Хон куёви”) унвонини олади. Бу ҳолат, яъни, хон авлодига куёв, қариндош бўлиши ҳам унинг сиёсий мавқеини расман бўлса ҳам мустаҳкамлашга хизмат қилган.

Амир Темур ўзи барпо этган улкан салтанатни ўғиллари, набиралари ва нуфузли амирларига суюрғол тарзида инъом қилиб, улар орқали бошқарди. Мовароуннаҳрни эса пойтахт Самарқанд билан ўзида қолдирди. Суюрғол тариқасида берилган улуслар марказий ҳукуматга итоат этсаларда, аммо улар маълум мустақилликка эга эдилар. Улус ҳукмдорларининг алоҳида девонхонаси бўлиб, уларнинг марказий ҳукуматга тобелиги хирожнинг бир қисмини Самарқандга жўнатиш ва олий ҳукмдорнинг ҳарбий юришларида ўз қўшини билан қатнашиш ёки талаб қилинган аскарни юбориб туришдан иборат эди.

Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилигида марказда ва жойларда хон бошчилигида мукамал ва пухта давлат бошқарув аппарати, бошқарувдаги икки муҳим, ҳамда асосий идора- **даргоҳ ва девонлар (вазирликлар)** мавуд эди.

Даргоҳ- энг олий давлат идораси бўлиб, олий ҳукмдор Амир Темур, юқорида эслатганимиздек, Суюрғатмишни “хон” деб эълон қилган бўлса-да, ҳокимият батамом Соҳибқирон ихтиёрида бўлган. “Сохта хон” эълон қилиниши ҳолати ўша давр вазияти ва воқеялигидан келиб чиқиб, Амир Темур ҳокимиятини мустаҳкамлаш йўлида амалга оширилган эди. “Тузуқлар”да келтирилишича, даргоҳда вақти-вақти билан хос мажлислар ўтказилиб турилган. Бундай мажлисларда давлат ва мамлакат идораси, содир бўлаётган ўзгаришларга муносабат, мансаб ва вазифаларга тайинлаш масаласи кўриб чиқилган. Бундай тадбирларни тор доирада ўтказилишига сабаб, давлат аҳамиятига молик масалаларни четга аён бўлишидан сақланиш эди.

Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг девонлар ва жойлардаги маҳаллий ҳокимият идоралари билан боғланиб туриш ишлари **Олий девон** зиммасида бўлган. Даргоҳ тизимидаги бу девонга **девонбеги** бошчилик қилган. Ўша даврда олий девоннинг аҳамияти ва мавқеи шу қадар баланд бўлганки, айрим манбалар (Али Яздий) уни даргоҳ билан бир маънода таърифлаган.

Даргоҳ фаолияти бошқарувида қуйидаги мансаб ва вазифалар мавжуд эди.:

- **арзбеги** – даргоҳдаги муҳим вазифалардан бири бўлиб, унинг хизмати даргоҳга арз-дод, шикоят билан келганларни ҳамда мамлакатда содир бўлаётган воқеаларга ўз муносабатларини билдирувчиларни қабул қилишни уюштириб

туриш эди. Ундан ташқари, тушган арзлар, шикоятлар ва таклифларни олий ҳукмдорга етказиб туриш ҳам арзбегининг вазифаси бўлган;

- **адолат амири** – бу мансабдаги шахс турли ўлка, вилоят ва шаҳарларда “сипоҳ ва раийят орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида” олий ҳукмдорга ҳисобот ва маълумот етказиб турган. Тадқиқотчиларнинг хулосаларига кўра, жойлардаги аҳволдан бохабар бўлиб туришнинг икки йўлидан фойдаланилган: бири пастдан юқорига, яъни, арзчилар, тўғридан-тўғри даргоҳга мурожаат қилиш имконига эга бўлганлар, иккинчиси эса, махсус хизмат орқали жойлардаги вазият давлат томонидан, аниқроғи, олий ҳукмдор даргоҳи орқали текшириб борилган. Мавжуд ҳолатлар аниқланиб, шунга яраша чора-тадбирлар кўрилган;

- **аминлар** – тушган маълумотларни жойларга топшириб, адолатсизлик, тартибсизлик, давлат ва жамият манфаатига зид ишлар ҳақида ёзма маълумот бериб турадиган махсус ишончли вакиллар ҳисобланиб, уларнинг вазифасига бундан ташқари тобе ерлар тўловларининг йиғиб келиш ҳам кирган;

- **тавочи** – муҳим лавозимлардан бири бўлиб, олий фармонга кўра, жойларга бориб ҳарбий юриш учун лашкар тўплаш билан шуғилланган. Тавочилар аввал бошдан белгиланган лашкар сонининг тахт бўлиши, тайёргарлик даражаси, таъминоти кўнгилдагидек талабга жавоб бериши, кўрсатилган жойга муайян йўл билан ўз вақтида етиб бориши каби ғоятда маъсулиятни тадбирларга жавобгар бўлганлар. Уларнинг бошлиғи **бош тавочи** деб аталиб, улар туманот (ўн минглик), ҳазоражот (минглик), садажот (юзлик), етакчиларидан, вилоят ҳокимларидан кўшинни ўз вақтида, белгиланган сон ва сифат, таъминланганликда етказиш бериш тўғрисида тилхат олганлар.

Шунингдек даргоҳда **бош ҳожиб, ҳожиблар** (расмий тадбирлар бошқарувчиси ва ташкилотчилари), **хазинадор, хонсолар** (дастурхон тузатишга бош-қош бўлувчи), **жибачи** (қурол-аслаҳа сақловчи), **қушчи** (подшоҳона овлар уюштирилганда махсус ўргатилган ов қушларини олиб юрувчи ва парвариш қилувчи) ва мана шу хизматни бошқарувчи **қушбеги, баковулбоши** (сарой ошпазларининг бошлиғи), **котиблар, битикчилар, табиблар, созандалар, ғазалхонлар, фаррошлар** кабилар мавжуд бўлган.

Мамлакатдаги ижроя тизими марказдаги вазирликлар фаолиятида мужассамлашган. Амир Темур сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, ануштегинлар даврларидаги ижроя ҳокимиятининг вазирликлар тизимини ўз даврига мослаб, янги асосларда қайтадан йўлга қўйди. Давлат бошқарувида қуйидаги вазирликлар мавжуд эди:

1. Мамлакат ва раийят вазири – бош вазир ҳисобланиб у мамлакатнинг муҳим ишлари, кундалик муаммолар, халқ аҳволи, вилоятларда олинадиган ҳосил, солиқлар ва уларни тақсимлаш, кирим-чиқимлар, ободончилик ишлари, аҳоли фаровонлиги, хазинанинг аҳволи кабиларга масъул бўлган ҳамда мазкур масалалар бўйича ҳукмдорга тегишли маълумот ва ҳисоблар бериб турган.

2. Ҳарбий ишлар вазири – ҳарбийларнинг маоши, алоҳида хизматлари учун уларга туҳфа қилинган ер-сувлар бошқаруви, қурол-аслаҳа таъминоти, ҳарбий кўрикларни тайёрлаш, жангларда ярадор бўлиб хизматга яроқсиз бўлганларга нафақа тайинлаш, истеъфога иккан ҳарбийлар тўғрисида қайғуриш каби масалалар билан машғул бўлган

3. Мулкчилик ва солиқ ишлари вазири – турли сабабларга кўра эгасиз ва қаровсиз қолган мол-мулкларни назоратга олиш ва қўриқлаш, савдогарлардан закот ва бож ундириб олиш, мамлакат чорвалари, ўтлоқ-яйловларни бошқариш, ер солиғи, чорва солиғи, закотларни ўз вақтида йиғилиши ва ўз вақтида давлат хазинасига тушишини назорат қилиш, мулкчиликдаги меросхўрлик тартибларини амалга ошириш каби вазифаларни бажарган.

4. Молия вазири – бутун салтанат идораларининг кирим-чиқимлари, хазинадан сарф қилинаётган барча харажатлар ҳисобини олиб бориш вазифасини бажарган.

5. Давлат корхоналари вазири – унинг ихтиёрида бир қанча устахоналар бўлиб, улар доимий равишда ҳарбийлар учун совут, дубулға, камон, ўқ-ёйлар тайёрлаганлар. Шунингдек, бу вазир бевосита Амир Темурнинг буйруғи билан йирик иншоотлар (саройлар, мачитлар, мадрасалар, тимлар ва бошқ.) қурилишига раҳбарлик қилган.

6. Девонбеги (девон бошлиғи) – давлат маблағлари девонбеги ихтиёрида бўлган ҳамда у давлат хазинасидаги маблағларнинг вазирлар томонидан тўғри ва мақсадга мувофиқ сақланишини назорат қилган.

7. Адлия вазири (девони мазолим) – бу вазир тўғридан-тўғри фуқаролар ва дунёвий ишлар билан шуғилланган. Ҳарбий суд (лашкар қозиси) эса алоҳида равишда фаолият кўрсатган. Шариат тартиблари билан ислом қозиси шуғулланган.

8. Ҳарбий суд вазири – бу вазир алоҳида фаолият кўрсатиб, сипоҳийлар (ҳарбийлар) ишларини кўриб чиқиб, муҳокама қилган.

9. Вақф ишлари вазири – бу вазирликка садр ус-судур (садрлар бошлиғи, садрлар садри) бошчилик қилган бўлиб, у вақф мулклари билан боғлиқ масалаларга мутасадди бўлган.

10. Ҳабар ва алоқа вазири – бу вазир зиммасига мамлакатнинг турли бурчакларида содир бўлаётган воқеалардан ҳукмдорни огоҳ қилиб туриш, марказдан жойларга буйруқ, фармон ва кўрсатмаларни жўнатиш, марказга турли ҳужжат, ҳисобот кабиларни етказиши, ташқи сиёсий-дипломатик муносабатларни амалга ошириш ҳамда давлат юкларини ўз манзилларига

етказиш юклатилган. Вазирликнинг ўзи **девони расоил, девони иншо** деб аталган.

Мамлакатда ички ва ташқи фавқулодда воқеалардан воқиф этиб турувчи минг нафар пиёда, минг нафар туя минган, минг нафар от минган чопарлар бўлган. Бутун салтанат бўйлаб бир кунлик йўл оралиғида ёмхоналар ташкил этилган бўлиб, ҳар бир ёмда эллик бошдан икки юз бошгача от-улов сақланган. Тадқиқотлардан маълумки, Амир Темур ва темурийлар давлатни улус, вилоят ва туманларга бўлиб бошқарганлар. Темур даврида салтанат **тўрт улусга** бўлиниб, уларга ўғил ва набираларни ҳукмдор этиб тайинлаган. Шунингдек, вилоят ва туманларни ҳам асосан темурий шахзодалар ва ҳарбийлар бошқарганлар. Али Яздий маълумотларига кўра, Амир Темур жангларда, давлат ишларида тобланган садоқатли тадбиркор, оқил ва билимдон шахсларни ўғиллари ва набиралари ёнига маслаҳатчи қилиб тайинлаган ҳамда уларга йирик вилоят ва ҳудудларни ишониб топширган. Амир Темур маҳаллий ҳокимликларни ўзига итоат этувчи давлат маслаҳатчилари орқали ҳам мувофиқлаштириб турган ҳамда маҳаллий ва марказий ҳокимият алоқадорлигини шу мансаб орқали ушлаб туришга ҳаракат қилган.

Мансабларга асосланган замонавий тадқиқотларда Амир Темур ва темурийлар даври мансаб ва унванлари ҳақида кўплаб маълумотлар мавжудки, улар қуйидагилардир: амин, арзбеги, баковул, баковулбоши, боварчи, бахшийлар, битикчи, вазир, дафтардор, девонбеги, доруға, додхоҳ, жарчи, жуйбон, зобит, ихтисобчи, зинбардор, иноқ, ичкилар, икто, йасағлик, кўкалдош, кулу, калонтар, кутвол, кўрагон, мавкаб, маҳди улё (маҳди олия), мажлиснавис, мирохўр, мироб, мухтасиб, око (оғо), оталиқ, парвоначи, пос (посбон), садр, садри аъзам, соҳиби девон, тавочи, тархон, уйўғлон, фаррош, хазинадор (хозин), хаттот, чухра, шайхулислом, чухрабоши, шиқовул, шихна, шуқурчи, юртчи, ясовул, қозилар, қўрбоши, қушчи (қушбеги), қоровул, қопучи, ҳожиблар.⁵

Ушбу келтирилган мансаб ва унвонлар Темур ва темурийлар даврида мукаммал маъмурий тизим яратилганини, бу тизим давлат равнақи ва фуқароларни ҳимоя қилишга ва уларнинг фаровонлигини таъминлашга хизмат қилганини кўрсатади. Бу даврда ҳар бир мансабдор ўз мансабини юқори ва қуйи поғонадалигидан қатъий назар у мавжуд қонун-қоидалар асосида иш юритган, қонуннинг устиворлиги тамойилига амал қилган бўлиб, уларнинг бурч ҳамда вазифалари ҳокимият томонидан белгилаб қўйилган эди.

⁵ Ушбу мансаб ва унвонлар ҳақида тўлиқроқ маълумот олиш учун дарслик охиридаги атамалар лўғатига қаранг.

Ҳарбий тизим ва ҳуқуқий муносабатлар. Амир Темур манбаларда ўз замонасининг машҳур саркардаси ва йирик лашкарбоши сифатида тилга олинади. Унинг ҳарбий истеъдоди ҳамда саркардалик маҳорати қўшинларнинг тузилишида, ҳарбий стратегия ҳамда тактикаларда намоён бўлган.

Қўшиннинг юрагини ва қўмондонлик ўзагини барлос уруғи вакиллари ташкил этган. Ўша давр воқеаларининг шохиди бўлганларнинг гувоҳлик беришича, барлослар ҳарбий қўнимсизликка ниҳоятда чидамли, камондан ўқ ўзишга жуда уста, ўз ҳукмдорларига содиқ ва сабр-тоқатли бўлганлар.

Соҳибқирон қўшини ўнлик бирикмалар асосида тузилган бўлиб, лашкар **туман (ўн минглик), ҳазора (минглик), хушун (юзлик) ва айл (ўнлик)** қисмларга бўлинган. Ўн минглик лашкарни бошқариш учун **мириҳазора**, юзликлар учун **хўшунбоши** ўнликлар учун эса **айлбоши** каби ҳарбий мансаблар жорий этилган. Қўшиндаги бўлинма бошлиқлари – амирлар Соҳибқиронга тобе бўлган қирқ аймақ (уруғ)дан ўн иккитаси: барлос, арғин, жалойир, тулкичи, дулдой, муғул, сулдўз, тўғой, қипчоқ, арлот, тотор ва тархонлар орасидан сайлаб олинган.

ХВ аср муаллифи Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумот беришича, ҳарбий сафарда ҳар бир жангчи ўзи билан бир йилга етадиган озиқ-овқат, камони билан ўттиз ўқли садок (ўқдон), совут, найза ва қалқон олган. Ҳар икки суворийда битта заҳира чопқир от, ўрдагоҳдаги ҳар бир ўнлик қисмда биттадан чодир, қозон, кетмон, ўроқ, болта, бигиз, иккита белкурак, юзта игна, арқон, битта ошланган пишиқ тери бўлиши шарт эди. Ҳарбий сафарбарлик пайтида ҳар бир вилоят олдиндан белгилаб қўйилган асосий (асл) ҳамда заҳира (изофа) қисмларни тўплаб берган. Вилоятлар тошотар (сангандоз), девор бузувчи (манжаник), ўт отувчи (раъдандоз ва нафтандоз) каби мосламаларни ишлатишни биладиган жангчиларни тайёрлаб берган. Вилоятлардаги аскарый қисмларни тўплаш ҳамда марказга ёки тайинланган манзилга жўнатиш билан тавочи лавозимидаги амалдор шуғулланган.

Қўшиндаги ҳар бир ҳарбий – хоҳ амир, хоҳ оддий сипоҳий бўлсин белгиланган низомни қатъий бажаришга мажбур бўлиб, жангда аёвсиз ва довюрак бўлиши, омонлик истаган душманга юмшоқ муомала қилиши ҳамда адолатли бўлиши лозим ҳисобланган.

Ҳарбий сафарлар пайтида ҳар бир қўшин қисмларининг энг олдида довюрак ва ботир аскарлардан танлаб олинган **хабарчи (хабаргир)** деб юритилган айғоқчи-кузатувчилар бўлинмаси юрган. Уларнинг орқасидан соқчилар бўлинмаси – **ясовул** борган. Ундан кейин қўшиннинг авангард қисми **манглай**

ҳаракатда бўлган. Манглайдан кейин қўмондоннинг ўрдагоҳи, унинг ён томонларида **изофа** (заҳира) қисмлар жойлашган. Қўшиннинг асосий жанговар қисми – **марказ** ҳамда **ўнг қанот (баронғор)** ва **чап қанот (жавонғор)**лардан иборат бўлган. Ҳар бир қанотнинг олдида қўриқчи манглай – авангард, ён томонларида ҳам қўриқчи аскарӣ бўлинмалар - **канбуллар** жойлаштирилган. Шу зайлда қўшин етти қисм - **қўллардан** иборат бўлиб, улардан учтаси – марказ, баранғор ва жавонғорлар мустақил; тўрттаси – икки манглай ва икки канбуллар тобе қисмлар бўлган.

Соҳибқирон биринчи марта жанг усулида қўшинни етти қисмга бўлишни жорӣ этган эди. Шарофиддин Али Яздӣ бу ҳақда шундай маълумот беради: “... ҳазрат черик (қўшин)ни етти қўл тартиб эттиким, ҳеч подшоҳ андоқ қилмайдур эрди ва эшитмайдур эрди. Ва бу етти ададида ҳосият қўб турур ва қўб сир янда бор эрди...”

Амир Темур давлатида махсус тайёргарликдан ўтган минглаб кишилар мамлакатнинг бош маъмурий биносини, ўрдуни чегараларни, давлатни қўриқлаганлар. Фавқулодда ҳолатларда, мамлакат учун катта хавф туғилганда армияни сафарбар этиш, зудлик билан қўшин тўплаш қоидалари ҳам ишлаб чиқилган. Шунингдек, темурийлар даврида ҳам, айниқса, Шоҳруҳ Мирзо, Мирзо Улуғбек, амирзода Умар, Ҳусайн Бойқаро даврларида ҳам давлат ҳимояси яхши йўлга қўйилган. Аммо, ҳокимият учун бўлиб турган ўзаро курашлар бу жараённинг заифлашувига олиб келган эди.

Таъкидлаш лозимки, Соҳибқироннинг қатъӣ ва мустаҳкам ҳарбий тизимни шакллантиришдан асосӣ мақсади, энг аввало, мамлакатни ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилиш, тобе ҳудудлардаги тартибсизликларни олдини олиш, адолат, тинчлик ва барқарорликни ўрнатиш, мазлумларни золимлардан ҳимоя этиш, инсонпарварлик ва бағрикенглик ғояларига амал қилиш ҳамда кенг тарқатиш, конун устиворлигига эришиш, мамлакатларни тараққиёт йўлига солиш, ислом дини ва байналминал келишувчиликни таъминлаш, зўравон давлатлар ва гуруҳларнинг ғаразли мақсадларини амалга оширишга йўл қўймаслик эди. Амир Темур ҳарбий юришларидан кўзлаган мақсади ҳақида “Тузуқлар”да шундай баён қилинади: “Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фисқу-фасод кўпайиб кетар экан, асл подшоҳлар адолат ўрнатиш, фисқ-фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга ҳужум бошлаши лозим.”

Шунингдек, “Тузуқлар”да келтирилишича, Амир Темур қўшинига асли тоза, ақл-фаросатли, баҳодир, довюрак, тадбиркор, сергак, эҳтиёткор, олди ва кетини ўйлаб иш тутадиган, жанг сир-асрорларини биладиган уч юз ўн уч амирлар раҳбарлик қилиб, уларнинг кичиги каттароғига бўйсунган. Бу амирлардан юз

нафари ўнбоши, юз нафари юзбоши ва юз нафари мингбоши бўлган. Жанг пайтида амир ул-умаро амирларга, амирлар мингбошиларга, мингбошилар юзбошиларга, юзбошилар ўнбошиларга бошчилик қилган ҳамда буйруқлар сўзсиз бажарилган.

“Тузуқлар”га кўра, ҳар бир ҳарбий мансабдорнинг аниқ вазифаси белгиланган. Бирорта оддий навкар қилич чопиб баҳодирлик кўрсатса, унга инъом тариқасида қимматбаҳо тошлар қадалган ўтоға, камар, турна беллик қилич ва бир от берилган ҳамда ўнбошилик мартабасига кўтарилган. Агар бирорта амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ёки ғаним лашкарини енгса, у уч нарсаси: фаҳоли хитоб (фаҳрий ёрлик), туғ, ноғора билан тақдирланган. Ўзининг ноғорасига, туғига эга бўлган амир мажлисларда ҳурмат-иззатга эга бўлиб, хос кишилардан ҳисобланган.

Тадиқотчиларнинг фикрича, Соҳибқирон армиясида мунтазам кўшинга хос бўлган кўпгина белгилар мавжуд эди. Кўшин сон жиҳатидан аниқ ва пухта ташкил этилган, унинг жанговар тартиби ўзининг такомил даражасига кўтарилган. Кўшин ўз замонасининг энг илғор қурол-яроғи, техникаси билан қуролланган. Ҳар бир қисм, бўлинма айнан бир турдаги қурол-яроғ, аслаҳа-анжом билан таъмин этилган. Бўлинмалар, қисмлар бир биридан кийим боши, кўтарган байроғи, ҳатто минган отининг туси орқали ҳам фарқланган.

Ҳуллас, Амир Темур даври давлатчилигида ҳарбий тизим санъат даражасига кўтарилган бўлиб, бу тизим аввало, мамлакат хавфсизлигини, адолат ва барқарорликни кучайтириш, тартибсизликлар ҳамда бошбошдоқликларнинг олдини олиш мақсадларига қаратилган. У ҳарбий юришларда қонун устиворлигини таъминлаб, мазлумларни золимлардан ҳимоя қилган. Соҳибқирон ўз кўшини тузилишидан ихчамликни, уларнинг бир бирига ўзвий боғлиқлигини, бир бирига бўйсунилишини, поғоналар тизимлилигини таъминлаган. Амир Темур ҳарбий соҳадаги бетакрор мероси ҳамда анъаналари темурийлар даврида ҳам давом этган бўлса-да, темурийлар кўпроқ мудофаа хусусиятидаги ҳарбий сиёсат олиб бордилар.

Маълумки, ўрта асрлар давлатчилиги тизимида ислом шариати қонун-қоидалари етакчи ўрин эгаллаган. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда Амир Темур давлатида ҳам ҳуқуқий муносабатлар Қуръони Карим ҳамда Ҳадиси шарифда баён қилинган тартиб-қоидаларга асосланган экан. Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилигидаги ҳуқуқ ва қонун-қоида асослари “Тузуқлар”да ўз аксини топган. Бу манбада давлат юмушлари, ҳарбий соҳа, раийят ва ижтимоий тузумнинг барча қатламлари ҳақида сўз юритилиб, унда таъкидланишича, мамлакатдаги дунёвий жараёнлар олий ҳукмдорнинг ўзи, яъни,

Амир Темур назорат қилган ҳамда керакли жазони ҳам айнан давлат бошлиғи берган. Шариат ишларини бошқариш шариат қозиси зиммасига юклатилган. Аммо, давлатнинг девонида, унинг турли буғинларида ҳам алоҳида қозилар, суд, жинойт ва жазо ишларини бажарганлар. Мамлакатдаги ҳуқуқ тизими қуйидагича бўлган:

- **шайхулислом** – мамлакат ва ҳар бир тобе ҳудудларда ислом аҳлини ножўя ҳатти-ҳаракатлардан сақлаш, назорат қилиш, уларни савоб ишларга ундаш бўйича масъул шахс;
- **садрлар** – улар асосан саййидлардан чиққан шахслардан бўлиб, уларнинг муҳим вазифаларидан бири вақф мулкларини назорат қилиш бўлган ва суюрғолни белгилаб турганлар. Улар аҳли исломга бошчилик қилганлар;
- **мутаваллий** – садрлар томонидан вақфларни бошқариш ҳамда назорат қилиш учун тайинланган шахс;
- **қози** – ҳар бир шаҳар ва вилоятда, девоннинг турли жабҳаларида қонунни назорат қилган. Қозилар даражаси ва мартабасига кўра бир-бирларидан фарқланган;
- **мударрис** – диний масалалар, шариат, тафсиф, ҳадис ва фикҳ бўйича дарс берувчи шахс;
- **мухтасиб** – бозорларда тарози, нарх-навони назорат қилувчи масъул шахс.

Юқоридаги қозилар ва садрлар фақат Соҳибқироннинг ўзига ҳисобот бериб турганлар. “Тузуқлар”да Амир Темур томонидан қатъий тартиблар ва қонунлар баён этилган бўлиб, бунда қуйидагича маълумот берилади: давлат хазиначилари бўлмиш молия вазири ўз ишига хиёнат қилиб, бойликнинг бир қисмини ўзлаштириб олган бўлса, аввало, текшириб, агар ўзлаштириб олинган маблағ ўзига тегишли улуфа миқдorigа тенг бўлса, мазкур маблағ унга ҳадя этилган. Агар ўзлаштирилган маблағ маошдан икки баробар ортиқ бўлса, ортиғи олинган маошидан ушлаб қолинган. Агар маошидан уч баробар кўп бўлса, салтанат хазинасига тортиқ сифатида олинган.

Мансабдорлар томонидан содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар ва жинойтларга жазо тайинлаш алоҳида назорат қилинган. Агарда қишлоқ оқсоқоли ва шаҳар улуғлари кичикроқ даражадаги шахсга зулм қилсалар, ўша зулмга яраша, ҳар кимнинг шароитига яраша жарима солиниб, фуқароларнинг ижтимоий ҳолати ва турмуш тарзи эътибордан четда қолмаган. Агар мансабдорлар халққа жабр-зулм этса, уларни хонавайрон этса, бу қилмишига яраша аёвсиз жазоланган. Бу жазо оддий жаримадан тортиб, ўлим жазосигача борган. Давлат амалдорларининг сотқинлиги, қўпоровчилиги, порахўрлиги ва бошқа жинойтлари ҳам энг хавфли ҳисобланган. Соҳибқирон бундай жинойтларни давлатга қарши қаратилган жинойтлар деб ҳисоблаган ва уларга қаттиқ жазолар тайинлаган. Эътиборли томони шундаки, жазолар райиатдан

яширин ҳолатда эмас, балки очиқчасига бозор ҳамда халқ гавжум бўлган жойларда ижро этилган.

Амир Темур ва темурийлар даврида ҳуқуқни муҳофаза этиш ишлари билан нафақат махсус органлар балки, ҳар бир ҳудуднинг маъмурлари ҳам шуғулланганлар. Уларнинг барчаси давлат ва фуқароларнинг тинчлик ҳамда хотиржамлигини, жойлардаги адолат ва қонун устуворлигини таъминлашга маъсул бўлиб, асосан маъмурий тартибдаги кичик ҳуқуқбузарликларни жазолаш ишлари билан шуғулланганлар. Агар давлатга, шахсга, жамиятга ва соғлиққа қарши жиддий жиноятлар содир этилса, улар тегишли қозиликларда кўрилган ҳамда яраша жазолар берилган.

Амир Темур ва темурийлар даври мажбурулов функциясини ташкил этишдан ҳукмдорларнинг асосий мақсади аҳолини қонунларга ҳурмат руҳида тарбиялаш ва жиноятларни олдини олиш, содир этилган жиноятларга муқаррар равишда жазо бериш, жиноят содир этилгани аниқланган ҳолатдагина жазо тайинлаш, давлат ва жамиятнинг тинчлик ҳамда осойишталигини сақлаш эди. Шу боис ҳам бу даврдаги ҳуқуқий тизим қатъий қонунийлик ва адолат тамойилига асосланган эди.

Ер эғалиги ва солиқлар. Амир Темур ўз давлатидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштириш жараёнида “Тузуклар”га таяниб иш кўрган. Бу ҳақда манбада махсус боб мавжуд. Унда келтирилишича, деҳқон, хунароманд, савдогар, солиқчи, ер-сув, ҳосил ва бошқаларнинг аҳамияти, ўрни ҳамда вазифалари аниқ белгилаб қўйилган. Энг маъсулиятли вазифалар эса давлат зиммасида бўлган. Хусусан, хароба ва сувсиз ерларга сув чиқариш ҳамда обод қилиш, бузилган кўприкларни тузатиш, янгиларини қуриш, йўл хавфсизлигини таъминлаш, йирик боғлар барпо этиш, катта-катта каналлар қозиш, савдо қарвонларига, кузатувчи ва соқчилар тайинлаш, қарвонсарой ва ёмхоналар қуриш каби катта куч ва маблағ талаб қиладиган юмушлар шулар жумласидандир.

Амир Темур ва темурийлар даврида мавжуд суғориш тармоқларини таъминлаш ва кенгайтириш, янги ариқлар қозиш, ободонлаштириш ишларига катта аҳамият берилган. Бу даврда деҳқончилик воҳаларининг сув таъминоти тартибга солинади, даштларга сув чиқарилиб, янги ер майдонлари ўзлаштирилади. Бу соҳада деҳқонларнинг янги ерларни очиши, қоризлар қазиб, боғ-роғлар обод этиши учун амалга оширилган ҳар қандай фаолияти ҳукмдорлар томонидан қўллаб-қувватланган. Бу даврда ҳукмдорлар ва уларнинг вилоят ҳокимлари томонидан Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Марв воҳаларида, Тус ва

Хирот ҳамда унинг атрофларида йирик суғориш иншоотлари барпо этилиб, айрим деҳқончилик вилоятларининг сув таъминоти тубдан яхшиланади.

Амир Темур ва темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда ер ва мулкчиликнинг асосан тўртта шакли: мулки девоний – давлат ерлари, мулк – хусусий ерлар, мулки вақф – мадраса ва масжидлар тасарруфидаги ерлар ва жамоа ерлари бўлган. Деҳқончилик қилинадиган ерларнинг катта қисми **давлат ерлари** ҳисобланиб, бу ерларга давлат ҳукмдори эгалик қилиб, бу даврда давлат ерларини суюрғол тарзида инъом қилиш кенг тарқалади. **Суюрғол ерлари** майдони, шарти ҳамда ер ва ёрликқа эга бўлган шахсларнинг табақаси жиҳатидан турлича бўлган. Анъана бўйича, шаҳар ва вилоятлардан тортиб, то алоҳида қишлоққача бўлган мулк суюрғол шаклида инъом этилган. Вилоятлар ва шаҳарлар кўпинча сулола вакиллари, йирик ҳарбий ва давлат мансабдорларига берилган ҳамда бу ерлар кўпинча авлоддан авлодга мерос бўлиб қолган. Суюрғол эгаси ўз мулкида амалдорларни мансабга тайинлаш, солиқлар ва турли тўловларни тўплаш ҳамда айбдорларни жазолаш ҳуқуқига эга бўлган. Шунингдек, ҳуқуқлари чекланган майда суюрғол эгалари ҳам бўлган.

Деҳқончилик ерларининг бошқа каттагина қисми мулк мақомидаги **хусусий ерлардан** иборат бўлган. Мулк ерларининг катта қисми маъмурий, ҳарбий ва диний арбобларнинг ерлари бўлган. Меҳнаткаш зироатчиларнинг майда ерлари ҳам мулк ҳисобланган. Бу даврда бош ҳукмдор томонидан йирик мулк эгаларига бирор хизмати учун **тархон** ёрлиғи берилиб, бу ёрликни олганлар барча солиқ, тўлов ва мажбуриятлардан озод қилинган. Тархонлик ёрлиғи, одатда, амир, бек, сарой амалдорлари, сайидлар каби юқори табақа вакилларига берилган ҳамда улар иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан катта мавқега эга бўлганлар

Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда масжид, мадраса, хонақоҳ, мақбаралар барпо этилиб уларнинг барчасига катта ер майдонлари, суғориш тармоқлари, дўконлар, корхоналар, тегирмонлар, обжувозлар, карвонсаройлар берилган бўлиб, улар **мулки вақф** деб аталган. Бу мулклардан тушган даромад масжид, мадраса, шифохона ва хонақоҳларнинг таъмирлаш ва жиҳози, шунингдек, мутавалли, мударрис, табиб ва талабаларга бериладиган маош, мусофирхона ва шифохоналарнинг кундалик харажатлари (озик-овқат, ёқилғи ва ёритғичлар) учун сарф этилган.

Бу даврда деҳқончилик ерларининг маълум бир кичикроқ қисми қишлоқ аҳолисининг умумий тасарруфида бўлган ва бундай ерлар **жамоа мулки** ҳисобланган. Жамоа ерлари кўпроқ тоғ олди туманларининг сувга танқис ерларида, адирлардаги сув чиқмайдиган ерларда жойлашган. Бундай ерлар қишлоқ жамоаларининг кучи билан майда сув омборлари (жилғалар ёрдамида)

ёки коризлар қазиб, машаққатли меҳнат туфайли ўзлаштирилган ҳудудларда пайдо бўлган ҳамда жамоа мулкига айланган. Улар маълум муддат солиқлардан озод этилган.

Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда экин майдонларига ишлов берувчилар **музорий (зироатчи)** деб аталган бўлиб, улар қишлоқнинг меҳнаткаш табақасига мансуб бўлган ва қуйидаги тўртта гуруҳга бўлинган: 1. Давлат ерларида меҳнат қилувчи зироатчилар; 2. Мулкдорларнинг ерларида ишловчи зироатчилар; 3. Ўз ерларига эга бўлган деҳқонлар; 4. Вақф ерларда меҳнат қилувчи зироатчилар.

Бизга маълум бўлган кўпгина манбалар Амир Темур ва темурийлар даврида Ўрта Осиё ва бошқа ҳудудларда солиқ тизими маълум тизимга туширилиб, адолат қонунларига риоя қилганлиги ҳақида маълумотлар беради. Хусусан “Тузуқлар” да шундай дейилади: “Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан раиййатдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилгач, солиқни уч бўлиб олсинлар. Агар раиййат солиқ тўпловчи юборилмасдан олдин солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агар солиқ тўпловчини юборишга мажбур бўлинса, улар солиқни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак-арқон ишлатиб, ишни уруш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни банд этиб занжир билан кишанламасинлар.

Бу даврда ердан олинадиган солиқнинг асосий тури **хирож** ҳисобланган. Бу солиқ маҳсулот ёки пул билан олинган. Унинг ҳажми ҳосилнинг ярим миқдоригача борган. Ҳосил тўла пишиб етилмасдан солиқ тўплаш қатъиян ман этилган. Солиқлар ҳокимият томонидан белгилаб қўйилган уч муддатда: саратон (июн-июл), сумбула-мезон (август-сентябр) ва қавс (ноябр) ойларида тўпланар эди. Солиқлардан ташқари зироаткор аҳоли ҳукмдор ва унинг маъмурлари, суюрғол эгалари ва тархонлар, шунингдек, йирик мулкдорлар фойдасига муайян муддат текин ишлаб берардилар.

Ҳарбий юришлар даврида мағлуб этилган аҳолидан **сари шумор (жизья)** солиғи олинган. Давлат хавф остида қолиб ҳарбий сафарбарлик эълон қилинган пайтларда фавқулодда солиқ – **аворизот** йиғиб олинган. Мамлакат ҳудудидан чопар ёки элчилар ўтаётганда, зарурат туғилганда, аҳоли уларга от-улов топиб бериши лозим бўлган.

Темурийлар даврида қурилиш ишлари кенгайиб, бу даврда қад кўтарган саройлар, жамоат бинолари, мудофаа, суғориш иншоотлари, йўл қурилиши ва тузатишларида меҳнаткаш аҳоли кучидан кенг фойдаланилган. Бундай ҳашар ишлар **бегор** деб аталган. Мазкур ишлар жараёнида **миробона, доруғона**

солиқлари ундирилган. Шунингдек, аҳоли солиқ йиғиш ва унинг ҳисоб-китоби билан банд бўлган турли лавозимдаги маъмурларнинг хизмати учун ҳам бир қанча йиғимлар тўлаганлар. Мисол учун, ҳосил миқдорини белгиловчиларга **соҳиби жамона**; солиқ йиғувчиларга **мухассилона**; қиримни бошқарувчиларга **зобитона**; доруғаларга **доруғона**; сув тақсимловчи мироблар фойдасига **миробона** кабилар тўланган.

Бу даврда боғ ва дарахтзорлардан **танобона**, **мол сардарахт**, яйловлардан **мол ўтлоқ** ва **сувлоқ** каби солиқлар олиниб, уларни тўплашда анъанавий тартиб-қоидаларга амал қилинган. Чорва молларидан қирқдан бир миқдорда **закот** солиғи олинган. Чегара ҳудудларида божхоналар бўлиб, четдан келадиган савдогарлардан маълум миқдорда бож ундирилган. Маҳаллий савдогарлар эса **тагжой** солиғи тўлаганлар.

Ташқи сиёсат ва дипломатия. Тадқиқотчиларнинг эътирофи этишларича (Ш. Ўлжаева) Амир Темур дастлабки сиёсий фаолиятидан то вафотига қадар ўз қудратининг ундан тўққиз қисмига дипломатик салоҳияти туфайли эришган. Соҳибқироннинг ворислари Мироншоҳ, Улуғбек, Шохрух, Ҳусайн Бойқаро, Бобур каби йирик давлат арбоблари ҳам ички ва ташқи алоқаларда Амир Темурнинг дипломатик меросига амал қилиб, унинг бу борадаги сиёсатини давом эттирганлар. Тинчлик, томонлар манфаатдорлиги, рақибига шавқат қилиш ва унга катта имкон яратиш, ҳар қандай оғир шароитда ҳам элчини қадрлаш, ташқи сиёсат ва дипломатия қоидаларига қатъий амал қилиш, инсон ҳаёти дахлсизлиги Амир Темур ташқи сиёсати ва дипломатиясининг асоси ҳисобланган. Чунончи, Амир Темур мактубларидан бирида, “Элчига ўлим ва бандилик йўқдир, элчининг гарданидаги вазифа буйруқни аниқ етказишдан бошқа нарса эмасдир”, деб ёзади.

Амир Темурнинг ташқи сиёсати ва дипломатиясининг ўзига хос томонларидан яна бири шундаки у, бир халқни иккинчи бир халққа, бир динни бошқа динга, бир мафкурани ўзга мафкурага қарши қўймай, ҳар икки зиддиятли томоннинг манфаатларини ифода этадиган муаммонинг ижобий ечимини ҳамда улар ўртасидаги тараққиёт йўлини топишни асосий масала деб билган. Манбаларнинг маълумот беришича, Соҳибқирон дипломатик муносабатларда ташаббус кўрсатиб, халқаро алоқаларни ривожлантиришга интиланган. Унинг ташқи сиёсати ва дипломатияси тинчлик ва тенглик, доимо рақибига ён босиш, диний ва дунёвий бағрикенглик ғояларига асосланган. Амир Темурнинг қарашларига кўра, инсон ирқи, дини, миллати, келиб чиқиши ва қаерда яшашидан қатъий назар, ер юзининг барча ери ҳамма инсон учун муқаддас бўлмоғи керак.

Соҳибқироннинг ташқи сиёсати ҳамда дипломатия борасидаги бағрикенглик ва инсонпарварлик фазилатлари Хоразмдаги Сўфийлар сулоласи (Юсуф Сўфи), Олтин Ўрда хони Тўхтамиш, Миср ҳукмдори Фараж, Туркия султони Боязид қабила бўлган муносабатларда ҳам яққол кўзга ташланади. Таъкидлаш жоизки, Амир Темурнинг кучли ва пухта дипломатик салоҳияти туфайли динлар, мафкуралар, маданиятлар, иқтисодиётлар, сиёсатлараро муносабатлар замон талаблари ҳамда вазият тақозоси даражасида йўлга қўйилган.

Маълумки, Амир Темур мураккаб тарихий шароитида ташқи сиёсат олиб борган эди. Чунки ўша даврдаги вазият, яъни, Чингизий муғулларнинг хавфи кучли эканлиги, Чигатой улусини бирлаштириш ва эгалик қилиш, Хоразм, Олтин Ўрда, Муғулистон, Эрон, Хуросон каби ўз даврининг кучли давлатлари билан муносабатлар масалаларида давлат манфаатларига мос ташқи сиёсат юргизишни тақозо этарди. Соҳибқироннинг ташқи сиёсатдаги устивор мақсади – оқибатли қўшничилик, тинчлик ва ҳамкорлик бўлиб, Хоразм устига бир неча юришлар ва Урганчнинг вайрон этилиши суфийлар сулоласи вакиллариининг узоқни кўрмай юритган сиёсати натижаси эди. Чунки суфийларга узоқ вақт ҳамда катта имкониятлар яратилган эди.

Амир Темурнинг ташқи сиёсатидаги асосий йўналишлардан бири – Мовароуннаҳрнинг хавфсизлигини таъминлаш бўлган. Хоразмдаги суфийлар сулоласи, Форс вилояти ҳокими Шоҳ Шужоъ, Озарбайжон ҳокими Тахуртан, Муғулистон ҳокими Қамариддин, Олтин Ўрдадаги Тўхтамишхон, Оқ Ўрдадаги Темур Малик қабила билан бўлган муносабатлар замирида ҳам ана шу мақсад ётарди.

Тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, Амир Темур манфаатлари муштарак, маданиятлари ва динлари умумий бўлган қўшни давлатларни тобе қилганлигини, жорий подшоҳлар билан оралиқ давлатларни куч ёки дипломатия билан эгалланганлигини эътироф этадилар. Итоаткорлик, тўланган солиқ ва божлар эвазига Соҳибқирон уларга ёрдам ва ҳарбий муҳофаза ваъда қилиб, ўз ҳолларига қўйиб берган. Усмонли туркларнинг қўшниси Озарбайжон, Туркман амирлиги, Грузия, Қашғар, Ҳиндистон қабила бунга мисол бўла олади. Ушбу қарам ёки иттифоқдош давлатлар атрофида Рус ерлари, Олтин Ўрда, Туркия, Сурия, Бағдод султонлиги, Деҳли султонлиги, Хитой каби кучли ташқи подшоҳлар турган.

Амир Темурни Европа давлатлари билан олиб борган ташқи сиёсати ҳам эътиборга сазовордир. Чунончи, Боязиддан енгилган Кичик Осиёдаги майда султонликларнинг ҳоким ва амирлари Темурдан мадад истаб, унинг Қорабоғдаги ўрдагоҳига бориб қарор топадилар. Византия ва Генуя ҳокимлари ноиблари,

Франция қироли ҳамда Султония шахрининг католик миссионерлари нажот сўраб Соҳибқиронга мурожаат қиладилар. Шунингдек, Боязидга қарши биргаликда зарба бериш мақсадида Византия императорининг Константинополдаги ноиб Иоанн ВИИ Палеолог ва Генуянинг Перадаги (Константинопол яқинида) ҳокими Трабзон (Трапезунд) императори Мануил ИИИ воситасида Темурга мурожаат этганлар. Амир Темур Боязид билан бўлажак жанглarda Трабзон ва Константинополнинг ҳарбий кемаларидан фойдаланишга ҳаракат қилди. Шу мақсадда у Генуя ва Венецияга совға-саломлар ҳамда мактублар билан Ватикан вакили Иоанн Галонифонтибус бошчилигида элчилар юборади.

Соҳибқирон ўз даврида Франция қироли Карл VI, Англия қироли Генрих IV ҳамда Кастилия ва Леон қироли Генрих III де Трастамаралар билан ҳам алоқалар ўрнатиб, ёзишмалар олиб боради. Бу муносабатлар даставвал Туркия устига юриш муносабати билан бошланган бўлса-да, ғалабадан сўнг Ғарбий Европа мамлакатлари билан бўлган алоқаларнинг мазмуни тубдан ўзгарди. Эндиликда, Темур улар билан дўстона муносабатларни мустаҳкамлаш ҳамда элчилик ва ўзаро савдо-сотиқ алоқаларини йўлга қўйиш каби масалалар билан чекланади. Шу мақсадда Франция ва Англияга элчилар юборилиб, Испаниядан (Клавихо) элчилар қабул қилинади.

Амир Темур ва темурийлар даврида Марказий Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларининг ташқи сиёсати ва дипломатиясида халқаро савдо ҳамда маданий алоқалар муҳим ўрин тутганлиги бизга тарихдан маълум. Амир Темур ҳокимият тепасига келгач, халқаро қарвон йўллари хавфсизлигини тўла таъминлашга эришди. Шу туфайли, ХИВ асрнинг 70-йилларидан бошлаб Буюк ипак йўлининг Мовароуннаҳр орқали ўтган марказий тармоғи шимолий йўналишига қараганда халқаро иқтисодий-маданий алоқаларда муҳим ўрин тута бошлади. Мовароуннаҳр бўйлаб халқаро савдо қарвонлари ҳаракатининг қайтадан жонланиши, шаҳарлар тараққиётига, иқтисодий-маданий алоқаларнинг юксалишига олиб келди.

Амир Темур ва Темурийлар даври Буюк ипак йўли фаолиятининг сўнгги ва ривожланган босқичи бўлди. Савдо йўлларида хавфсизликнинг таъминланиши, савдо-сотиқнинг давлат томонидан рағбатлантирилиши, шаҳарларнинг марказлар сифатидаги аҳамияти ошиши ички ва ташқи иқтисодий-маданий алоқалар ривожига олиб келди. Бу йўлнинг мамлакатимиз ҳудуди орқали ўтган марказий йўналишларининг фаолияти янада ривожланди.

Хуллас, Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилигида, давлат бошқарув асослари назарий жиҳатдан пухта ишлаб чиқилиб, амалиётга жадал жорий

этилган. Давлат кам таъминланган, камбағал ва етим-есирларни ижтимоий жиҳатдан кучли ҳимоя қилган. Бу даврда давлат раҳбарига алоҳида эътибор берилиб, раҳбарнинг аввало комил инсон бўлмоғи, ахлоқий баркамоллиги талаб этилган. Давлат раҳбари қонунчиликни, бошқарув санъатини мукаммал эгаллаган ҳамда давлатни аниқ ва пухта ишлаб чиқилган қонунлари орқали бошқарган.

Амир Темур ва темурийлар даври давлатни бошқариш аппарати – марказий бошқарув органлари, улар ўртасидаги ўзвий алоқалар мукаммал йўлга қўйилган. Шунингдек, марказий ва маҳаллий бошқарув, уларнинг бир-бирига бўйсунитиши, бир-бирига бўйсунмайдиган давлат органлари ўртасидаги муносабатлар маъмурий жиҳатидан мувофиқлаштирилган.

Бу давр ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги энг ёрқин саҳифалардан бўлиб, мазкур даврда аجدодларимизнинг ички ва ташқи сиёсатдаги имкониятлари кенг бўлиб, бу борадаги салоҳияти тўла-тўқис намоён бўлди. Мовароуннаҳр дунёнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий марказига айланиб, давлатнинг қудратини Европадан Хитойга қадар бўлган ҳудудлардаги давлатлар эътироф этдилар.

Амир Темур ва темурийлар даври шаҳар маданияти.

Маълумки, ўлкамиз ҳудудларида шаҳар маданиятининг пайдо бўлиши бронза даврига бориб тақалади ва бу жараён турли даврларда босқичма-босқич ривожланиб боради. Айниқса, XV асрда, яъни, Амир Темур ва Темурийлар даврида шаҳар маданияти ўрта асрлар даври ўз ривожининг юқори чўққисига кўтарилган эди. Ўз даврида Амир Темур ўз салтанати ҳудудларини ғарбда Ўрта Ер денгизигача, шимолда Россия ҳудудлари, жанубда Ҳиндистонгача бўлган ерларни ўз ичига олган ҳолда кенгайтиришга эришган эди. У ҳокимият тепасига келгач мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш билан бирга шаҳарлар тараққиётига ҳам алоҳида эътибор қаратди. У туғилиб ўсган юрти Шаҳрисабз (Кеш) да маҳобатли Оқсарой ва кўркам мачитлар, пойтахти Смарқандда улуғвор ва ҳашаматли бинолар, Туркистонда, Дамашқда, Табризда масжиду – мадрасалар барпо этишда бош-қош бўлди. Амир Темур ва темурийлар давридаги катта ва кичик шаҳарларда тинчлик ҳамда осойишталик ўрнатилиб, ишлаб чиқариш, илм-фан, маданият ва ўзаро иқтисодий – савдо алоқалари ривожланди. Бу даврда Самарқанд ва Ҳиротдан ташқари Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Балх, Машҳад, Шероз каби кўплаб маданий марказлар мавжуд эди.

Маълумки, Амир Темур ва Темурийлар даври Мовароуннаҳрда рўй берган тарихий-маданий жараёнлардан Шаҳрисабз ҳам четга қолмаган. Амир Темур ўз ватани сифатида, темурий шахзодалар эса боболарининг юрти сифатида

Шаҳрисабзга ниҳоятда катта эътибор қаратиб, бу ерда кўпгина ободончилик ишлари, маданий-меъморий иншоотлар бунёд этганликлари боис Кеш-Шаҳрисабз ўрта асрларда “Қуббатул илм вал адаб” деган муқаддас номга сазовор бўлган эди. Шарофиддин Али Яздий маълумотларига кўра, Шаҳрисабзда ўз даврининг машҳур ислом намоёндалари яшаган бўлиб, улардан бири Абу Муҳаммад Обдон Кеший эди. ХИБ-ХВ асрларда Абдуллоҳ Самарқандий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Бухорий ва Абдул Ҳусайн Муслим Нишопурийлар ҳам Шаҳрисабзда яшаб ислом тариқатини ривожлантирганлар.

Амир Темур ва темурийлар даврида ҳам, ҳозирги кунда ҳам Кеш-Шаҳрисабзга келувчиларнинг диққат эътиборини тортиб турган йирик меъморчилик иншооти бу – Оқсарой биноси ҳисобланади. ХИБ аср охири –ХВ аср бошларида бунёд этилган бу ёдгорликнинг умумий баландлиги ўз даврида 70 метрга яқин бўлиб, ҳозирги кунда 38 метри сақланиб қолган. Ёдгорлик ҳақида Шарофиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Ибн Арабшоҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, испан элчиси де Клавихолар маълумотлар берадилар. Оқсаройнинг сақланиб қолган иккита улкан устуни сирланган мозаика ва бетакрор ўйма нақшлар билан безатилган. Бу ердаги геометрик ва табиий нақшлар етти хил рангда танланган бўлиб, халқ орасида “хафт ранги” деб номланади. Оқсаройнинг ғарбий устуни олд томонида, “Агар бизнинг куч қудратимизга шубҳа қилсанг, биз қурдирган иморатларга бок!” деган машҳур хитобнома битилган. Бу хитобнома ва бинонинг салобати Амир Темур салтанатининг куч-қудратидан далолат беради. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда Оқсарой биносининг сақланиб қолган меъморий қолдиқлари, у ҳажм жиҳатдан улкан бўлиб, ўрта асрлада шакл ва меъморий безатилиши жиҳатдан тенги йўқ эканлигини кўрсатади.

Шаҳрисабздаги ўрта асрар Ўрта Осиё шаҳарлари меъморчилигининг яна бир нодир намуналаридан бири шаҳарнинг жануби-шарқда жойлашган битта меъморчилик мажмуига бирлашган иккита иншоот гуруҳи – Доруссиодат ва Доруттиловат мажмуалари ҳисобланади. Бу мажмуаларда Амир Темурнинг пири ва устози Шайх Шамсиддин Кулол, отаси Амир Тарағай, ўғиллари Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзолар дафн этилган. Ёзма манбалар Доруссиодат ва Доруттиловатнинг серҳашам ғиштин бинолари ўзининг улуғворлиги билан ажралиб турганлиги ҳақида маълумотлар беради.

Амир Темур ва темурийлар ўз салтанатларининг маркази сифатида Самарқандининг ободонлиги ва гуллаб-яшнашига алоҳида эътибор қаратганлар. 1370 йилда Самарқанд давлатнинг пойтахти қилиб олингач бу шаҳарга турли йилларда Исфакон, Шероз, Хоразм, Ҳалаб, Бухоро, Табриз, Кешдан меъморлар

ва бинокорлар, турли касбдаги усталар келтирилиб саройлар, мачиту-мадрасалар, боғ-роғлар, ҳашаматли бинолар бунёд этилган. Таъкидлаш жоизки, муғуллар ҳукмронлиги даврида бутунлай вайрон этилиб, харобага айланган Самарқанд шаҳри Амир Темур даврида янгитдан қад ростлайди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу даврда шаҳар тевараги мустаҳкам қалъа девори билан ўралиб, Оҳанин, Шайхзода, Чорсу, Коризгоҳ, Сўзангарон ва Ферўза каби номлар билан аталувчи олтита дарвоза ўрнатилади. Бу даврда Самарқандда Шодимулк оға, Амир Ҳусайн, Ширинбека оға каби мақбаралар, Бибихоним масжиди, Гўримири даҳмаси, Улуғбек расадхонаси ва мадрасаси каби кўплаб меъморий иншоотлар бунёд этилади. Улуғбек даврида Шоҳизинда ансамбли тўла қуриб битказилади ва Самарқанднинг Регистон майдони, санъат, маданий ҳаёт, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ гуркираб ривожланади.

ХИВ аср охири –ХВ аср бошларида Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлик қилган даврда суғориш тартибини қайта кўриш ва янгидан ташкил этиш, янги деҳқончилик воҳаларини ўзлаштириш кенг қўламда олиб борилди. Ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривож топиб, товар-пул муомаласи ўз ривожланишининг юқори чўққисига кўтарилади. Буларнинг барчаси нафақат пойтахт Самарқандда, балки мамлакатнинг барча ҳудудларида улкан шаҳарсозлик ишларини амалга ошириш имкониятини берган эди. Мисол учун Хўжад, Ўратепа, Қанди Бодом, Исфара, Панжикент, Андижон, Сайрам, Туркистон каби шаҳарларда кўплаб давлат ва жамоат маданий бинолари қад кўтаради. Бу шаҳарларда ҳунармандчиликнинг етакчи тармоқлари – тўқимачилик, металга ишлов бериш, кийим тикиш, қоғоз тайёрлаш каби ўнлаб турлари тараққий этиши натижасида улар Амир Темур ва темурийлар давлатининг иқтисодий, сиёсий ва мадиний ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлдилар.

Алоҳида таъкидлан жоизки, Темур ва темурийлар даври шаҳарларида илм-фаннинг турли соҳалари, маданият гуллаб яшнади ҳамда даврга ва ҳудудга хос бўлган бой маънавий қадриятлар яратилди. Амир Темур марказлашган мустақил давлат барпо этганидан сўнг уни мустаҳкамлаш учун қаттиқ ҳаракат олиб борди. Мисол учун, манбаларнинг гувоҳлик беришича, Темур мамлакат иқтисодиётининг яхшиланиши ва тараққий этишига, шаҳарларининг ҳар томонлама ривожланишига, карвон йўлларини тиклаш асосида савдо-сотиқнинг кенгайишига, ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалигининг ривожига алоҳида аҳамият берди. Бунинг натижаси ўлароқ, мамлакатнинг катта ва кичик шаҳарларида маданий ҳаёт ривожланиши учун кенг имкониятлар яратилади. Шунингдек, Темур ва Темурийлар даври шаҳарларида маданий ҳаётнинг ривожланиши учун қулай ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар яратилиши билан бирга Эрон, Афғонистон, Араб мамлакатлари, айрим Европа давлатлари,

Ҳиндистон, Хитой каби давлатлар билан савдо-сотиқ, дипломатик ва маданий алоқалар тикланади ва йўлга қўйилади. Бундай сиёсат юргизилиши Темур ва темурийларнинг маркази ҳисобланган Мовароуннаҳр ва Ҳуросондаги эмас балки, уларнинг тасарруфида бўлган кўпгина ҳудудлардиги шаҳарларининг ҳам маданий юксалишига ижобий таъсир кўрсатди.

Хуллас, Амир Темур ва темурийлар даврида олиб борилган сиёсий-давлат бошқарувини мукаммал ташкил этиш, шаҳарлар тараққиётига алоҳида эътибор қаратиш, шаҳар ва қишлоқларда илм-фан ва маданиятнинг, санъатдаги хилма-хил турларининг ривожланиши, жамият маънавий ҳаётининг янада яхшиланишига қаратилган эди. Амир Темур ва темурийларнинг илм-фан ва маданиятни қадрлайдиган, шаҳарларнинг ҳар томонлама ривожланиши учун алоҳида эътибор қаратадиган ҳукмдор бўлганлигини нафақат ёзма манбалар маълумотлари, балки кўпгина шаҳарларимиздаги бизга қадар етиб келган ҳамда ҳозирги кунда ҳам ўзининг гўзаллиги ва улуғворлигини намойиш этиб турган маҳобатли иншоотлар яна бир бора тасдиқлайди.

Мавзу бўйича савол ва топшириқлар.

1. Амир Темур Мовароуннаҳрда тахтга ўтириш арафасидаги сиёсий аҳвол ҳақида гапириб беринг.
2. Амир Темурнинг марказлашган давлат тузиши ҳақида маълумот беринг.
3. Амир Темур ва темурийлар давлати бошқарувининг асослари нимада?
4. Амир Темур манфаатларини кўзлаган ижтимоий табақалар ҳақида маълумот беринг.
5. Амир Темур ва темурийлар даври ички сиёсати ҳақида нималарни биласиз?
6. Мансаблар ва унвонлар ҳақида гапириб беринг.
7. Бу даврда ҳарбий ишлар қандай йўлга қўйилган эди?
8. Бу даврдаги ҳуқуқий муносабатлар ҳақида нималарни биласиз?
9. Ер эгаллиги ва солиқлар ҳақида маълумот беринг.
10. Ташқи сиёсат ва дипломатия ҳақида гапириб беринг.
11. Амир Темур ва темурийлар даври шаҳарсозлик ҳақида нималарни биласиз?
12. “Темур тузуклари” – давлат бошқарув ҳақидаги муҳим манба эканлигини гапириб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И. А. Амир Темур ҳақида сўз. Тошкент. “Ўзбекистон”, 1996.
2. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Т.2., II-қисм. Таржима, кириш, изоҳли сўз ва луғатлар А. Ўринбоевники. Тошкент, “Фан”, 1969.

3. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент, “Шарқ”, 2000.
4. Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. Тошкент, Гофур Ғулом, 2000.
5. Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги ўрни // Халқаро конференция материаллари, Самарқанд, 1996.
6. Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб, Тошкент, Ўзбекистон, 1996.
7. Бобоев Ҳ. Б. Амир Темур ва темурийлар салтанати. Тошкент. Камалак, 1996.
8. Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. Тошкент. Ёзувчи, 1996.
9. Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи, Тошкент, 2003.
10. Мўминов И. М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент. Фан, 1996.
11. Муҳаммаджонов А. Р. Темур ва темурийлар салтанати. Тошкент. Қомуслар бош таҳририяти. 1994.
12. Ртвеладзе Э. В., Саидов А. Х. Амир Темур в зеркале мировой науки. Ташкент, Мир, экономика и право, 1999.
13. Тамерлан. Эпоха. Личность, Деяния / Составление, обработка и подготовка текста Р. Рахмоналиева. М., Гураш, 1992.
14. Низомиддин Шомий, Зафарнома. Форс тилидан Ю. Ҳакимжонов таржимаси, Тошкент, Ўзбекистон, 1996.
15. Темур тузуклари. Форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси (умумий таҳрирчи Б. Аҳмедов), Тошкент. Гофур Ғулом, 1996.
16. Саидов А., Тошқўлов Ж. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Тошкент, 1995.
17. Саидахмедов И. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. Тошкент, Фан, 2006.
18. Сагдуллаев А. ва бошқ, Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Тошкент. Академия, 2000.
19. Темур ва Улуғбек даври тарихи, Тошкент. Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
20. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. Тошкент, Ёзувчи, 1999.
21. Ўзбекистон тарихи. Р. Х. Муртазаева таҳрири остида. Тошкент, 2003.

22. Ўлжаева Ш. Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши, Тошкент. Фан. 2005.